

СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА СФЕРА УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ ДИСКУРСАХ

МОНОГРАФІЯ

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХАРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ФІНАНСІВ**

**СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА
СФЕРА УКРАЇНИ
В СУЧАСНИХ ДИСКУРСАХ**

МОНОГРАФІЯ

**За загальною редакцією
професора О. Ю. Панфілова**

**Харків
2019**

УДК 316.42

У-45

Авторський колектив: О.П. Дзьобань, докт. філос. наук, проф. (розділи 2, 5); Є.М. Мануйлов, докт. філософії, проф. (розділ 2); І.Г. Мухіна, канд. іст. наук, доц. (розділ 8); Ю.Ю. Калиновський, докт. філос. наук, проф. (розділ 3); В.А. Кротюк, канд. філос. наук, доц. (розділ 1); О.О. Павліченко, канд. іст. наук, доцент (розділ 3); О.Ю. Панфілов, докт. філос. наук, проф. (розділи 1, 9, 10); Л.В. Піддубна, канд. філос. наук, доц. (розділ 6); О.В. Прудникова, докт. філос. наук, доц. (розділ 5); М.П. Требін, докт. філос. наук, проф. (розділ 9); Т.О. Чернишова, канд. філол. наук, доц. (розділ 4); Я.О. Шаталова, канд. філос. наук (розділ 10); С.В. Шевцов, докт. філос. наук, проф. (розділ 7).

Затверджено до видання вченою радою Харківського інституту фінансів
Київського національного торговельно-економічного університету
(протокол № 25 від 18.12.2018 р.)

Рецензенти: Ю. А. Калагін, доктор соціологічних наук, професор;
А. Ю. Кузнецов, доктор філософських наук, професор

У-45 Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах :
монографія ; за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. Харків : ХІФ КНТЕУ,
2019. 284 с.

В монографії досліджуються різноманітні дискурси соціально-гуманітарної сфери України: філософські, соціологічні, культурологічні, аналізуються особливості сучасного українського суспільства, національної ідеї як чинника духовної консолідації української держави, надається характеристика інформаційної сфери сучасної України в євроінтеграційному та безпековому аспектах, розкриваються проблеми освіти, мовленевих практик тощо. Монографію розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами українського суспільства.

УДК 316.42

© Панфілов О.Ю., Дзьобань О.П., 2019
ISBN 978-966-392-324-6 © Харківський інститут фінансів КНТЕУ, 2019

ВСТУП

Сучасний світ на початку ХХІ століття зазнав радикальних політичних, економічних, соціальних, духовних, екологічних змін. Людство зіткнулось із цілою низкою небачених раніше глобальних проблем, зокрема таких як проблеми виживання, системної трансформації і розвитку.

Досягнення Україною незалежності й подальша розбудова її державності висуває нові вимоги до проблем адаптації та інтеграції нашої молоді держави у сучасному світі. Реалізація цивілізаційного вибору України передбачає трансформацію усіх сфер життєдіяльності, що вочевидь не може бути дуже швидким і безболісним процесом. Цей перехід до принципово нових форм суспільно-політичного життя стане можливим лише за умов скоординованої та узгодженої взаємодії представників усіх соціальних верств, зменшення соціальної напруги і винайдення оптимального способу інтеграції України у світову спільноту. Реалізація цього переходу потребує врахування багатьох чинників соціокультурного і гуманітарного характеру. Це завдання ускладнюється через те, що впродовж своєї історії в Україні й на східноєвропейських теренах загалом домінували такі управлінські підходи, що були схильні ігнорувати або не брати до уваги соціогуманітарні чинники, ґрунтуючись переважно на адміністративних і авторитарних засобах впливу на громадян. Проте визначальною ознакою сьогодення стало те, що самий процес здійснення влади кардинально ускладнився. Це позначилося на браку легітимації політичних рішень та програм і зростанні недовіри до представників політичного

класу і державної влади. Серед найбільш обговорюваних сьогодні особливого значення набули теми, пов'язані зі змінами в режимах функціонування сучасних держав, з проблемами довіри до політичних еліт та утвердження демократії на пострадянських теренах.

Спостерігаються помітні зміни у функціонуванні демократичних механізмів у провідних державах світу, що спричинило жваве обговорення зазначених проблем та цілу низку публікацій, автори яких намагалися віднайти відповіді на питання щодо подальшої долі як суверенної держави, так і самої демократичної моделі облаштування суспільно-політичного життя. Інтеграція до світових і європейських трансформацій опосередковує і надзвичайно ускладнює трансформації у Східній Європі, що, втім, робить необхідним урахування усієї множини чинників, які так чи інакше впливають на перебіг подій. Особливого значення в цьому разі набувають чинники соціогуманітарного характеру, пов'язані з такими засадничими для демократичного суспільного життя аспектами, як довіра, рівність, справедливість, солідарність, свобода тощо.

Виходячи з усвідомлення актуальності дослідження авторський колектив зробив спробу розкрити актуальні проблеми існування соціально-гуманітарного простору України в сучасних умовах. В монографії досліджуються різноманітні дискурси соціально-гуманітарної сфери України: філософські, соціологічні, культурологічні, аналізуються особливості національної ідеї як чинника духовної консолідації української держави, надається характеристика інформаційної сфери сучасної України в євроінтеграційному та безпековому аспектах, розкриваються проблеми освіти, мовленевих практик тощо.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами українського суспільства.

РОЗДІЛ 1

ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

Для характеристики українського суспільства дослідники застосовують багато термінів: “зміни”, “перетворення”, “трансформація”, “транзиція”, “модернізація” та ін. Деякі дослідники намагаються аналізувати розвиток держав у розрізі “революція – еволюція”, “регрес – прогрес” [1]. Зокрема, на феномені транзитивності акцентують свою увагу І. Бідзюра, О. Мельвіль, О. Полішкарова, М. Шаповаленко та інші [9; 39; 40; 48; 68] трансформативності віддають перевагу В. Гельман, О. Данілов, С. Єрохін та інші [17; 18; 29] переважно перехідність досліджують В. Таран, В. Тарасенко, А. Черній та інші [62; 63; 67] модернізацію розглядають М. Михальченко, З. Самчук та інші [42; 43; 47].

Певним чином ототожнює трансформацію та транзит дослідник А. Мельвіль. Він зазначає, що “транзит зазвичай означає не “векторний” перехід до ліберальної демократії, а трансформацію недемократичних режимів одного типу в недемократичні ж режими інших різновидів” [41, с. 1]. Однак дослідник переконаний, що всі країни, які обрали демократичний шлях, раніше чи пізніше прийдуть до торжества демократії. Вказуючи на неможливість простого вибору ідеальної моделі й імплантації її в чужорідне соціальне тіло, він відзначає, що транзити бувають найрізноманітнішими і не всі вони мають демократичний характер [10, с. 1]. Деякі дослідники взагалі утримуються від категоріального визначення перехідних процесів у соціокультурній сфері. Так, наприклад один з найвідоміших сьогодні

американських спеціалістів у сфері світової економіки й глобальних проблем Лестер К. Туроу підкреслює, що “сьогодні у нас ще немає назви для таких нових етапів розвитку” [45, с. 8].

Таким чином, для подальшої однозначності рефлексії досліджуваної проблеми, доцільно розмежувати ключові категорії, які характеризують предмет дослідження. Основною категорією, яка характеризує сутність держав в межах предмета дослідження є трансформація.

Український дослідник О. Дзьобань вважає, що різновидами трансформацій у соціокультурному бутті та одночасно їх сутнісними характеристиками є перехідність і транзитивність. Під перехідністю він розуміє рух від однієї суспільної системи до іншої. Транзитивність же є феноменом, пов'язаним зі змінами у часі сфер суспільного життя, однак, на його думку, внаслідок сутнісної схожості зазначених вище категорій, перехідність і транзитивність можна використовувати як синоніми категорії трансформація [23]. На наш погляд це не зовсім вірно.

Феномен суспільних трансформацій вже має достатньо широку наукову розробку як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі, хоча підходи різних дослідників до цього феномену далеко не однозначні. Однак автори, що досліджують посттоталітарні системи, зокрема Р. Дарендорф, К. Зегберс та інші, акцентують увагу на їхній найважливішій характеристиці – транзитивності, перехідності [20; 30]. З позицій соціально-філософського аналізу перехідним можна назвати такий стан соціальної системи, при якому внаслідок раптових (різких) змін на макросоціальному рівні при досить малих змінах на мікрорівні, відбувається порушення її рівноважного стану, що викликає потребу в перетворенні головних сфер суспільства для досягнення нової просторово-часової упорядкованості. Що ж до розуміння поняття посттоталітарних трансформацій періоду «посткомунізму», то цілком можна погодитися з думкою українського філософа Є. Бистрицького, який визначає їх як загальну ситуацію (і поняття) переходу від однієї епохи політичної організації суспільного життя до іншої, посткомуністичної, немодерної епохи в розумінні суспільства

і його політичної практики [47, с. 24–25]. Отже, перехідність розвитку посттоталітарних соціумів, їхня динамічність, багатоваріантність, невизначеність, спрямованість найбільш адекватно, на наш погляд, відбивається поняттям трансформація.

Основи методології дослідження системної трансформації, пов'язаної зі зміною парадигм суспільного розвитку, аналіз трансформаційних процесів у посттоталітарних та пострадянських країнах містяться у фундаментальних працях сучасних (XX–XXI ст.) дослідників, таких як Е. Афонін, О. Бузгалін, Є. Головаха, О. Данилов, О. Данильян, П. Кубічек, В. Кухар, Ю. Павленко, Т. Парсонс, В. Староверов, К. Ясперс та інші.

Термін “трансформація” почав використовуватися в суспільних науках з 50–60 рр. XX ст., але набув найсуттєвішого значення наприкінці XX – початку XXI століття. Трансформація виражає перехід до якісно нового стану суспільної організації. Тому зміни, що відбуваються на сучасному етапі, наприклад, в західних країнах (створення та розвиток інтеграційних союзів, новації у сфері державного управління тощо), не можуть розглядатися як явища трансформації – це насамперед еволюційні процеси, що враховують певні суспільні потреби.

Будь-яка складна соціосистема, що розвивається, прагне зберегти рівновагу. Однак внаслідок наростання нерівноважних і нелінійних відносин вона починає зазнавати внутрішніх змін, сума яких у певний момент перевищує припустиму для системи межу напруги. В переломний момент система змушена перейти поріг стійкості, і тоді неможливо передбачити, в якому напрямку піде подальший розвиток: чи буде стан системи хаотичним, чи вона перейде на новий, більш диференційований і вищий рівень упорядкованості й організованості. Нерідко випадковий збіг обставин підштовхує систему на новий шлях розвитку, а після того, як цей шлях (один з безлічі) обрано, знову набирає сили дія чинників, що детермінують рівновагу. Такою є загальнонаукова картина нерівноважних систем і виникаючих в

них час від часу трансформаційних станів. Трансформаційний процес ґрунтується на подоланні істотних елементів старого порядку, визначенні нових цілей і формуванні нових специфічних способів їх досягнення, традицій, що відповідають вимогам часу. За своєю сутністю він націлений на нову якість явища або системи.

Як зазначає дослідник О. Дугін: “Термін трансформація стосовно дослідження соціокультурних, процесів може тлумачитися широко й застосовуватись до всіх типів істотних змін основних структур і систем, що становлять основу даного суспільства. У якісному сенсі термін трансформація може описувати як процес модернізації в широкому змісті (перехід від моделі традиційного суспільства до моделі сучасного суспільства), так і зворотний процес повернення до традиції (консервативна революція) або зміну однієї форми традиційного суспільства на іншу (наприклад, релігійну революцію, у якій модернізаційні риси не є очевидними)” [28, с. 13].

О. Дугін підкреслює, що істотним трансформаціям можуть піддаватися сучасні суспільства, еволюціонуючи від однієї моделі до іншої, при тому, що парадигмальні особливості залишаються приблизно однаковими. І нарешті, під трансформацією соціальних (зокрема політичних) структур він пропонує розуміти ті процеси, які мають змішаний характер, володіючи рядом характеристик, які відносяться до різних парадигмальних контекстів не структуровано й упорядковано, а еkleктично [28, с. 14]. Таке розуміння трансформаційних процесів ще на початку 90-х років ХХ ст. (щоправда стосовно тогочасних суспільств південно-східної Азії) запропонували Дж. Нейссбіт та П. Ебурдін [44].

Основна увага дослідників трансформації у соціальній реальності зосереджується навколо посттоталітарних суспільств [13; 16]. Так, наприклад, Р. Дарендорф визначає посттоталітарні соціуми як країни, що рухаються “дорогою свободи”, застерігаючи тих, хто йде, що цей “перехід не означає і не повинен означати заміни однієї системи на іншу. Немає ніякого сенсу у переході від соціалізму до капіталізму.

Дорога до свободи – це перехід від закритого суспільства до суспільства відкритого” [20, с. 71]. Цим підкреслюється, що у відкритому суспільстві економічні й політичні структури не визначені, а встановлюються шляхом проб і помилок.

Методологічний підхід Н. Смелзера до соціальних змін дозволяє характеризувати соціальні системи, що трансформуються як такі, що знаходяться на етапі соціального зрушення, у фазі соціальних і культурних змін. Тут соціальним зрушенням він називає зміну способу організації суспільства, яка є всезагальним явищем, хоча ... відбувається різними темпами [57, с. 611, 634]. Югославський філософ С. Стоянович, який досліджує суспільства в стані трансформації з позиції формаційного підходу, характеризує стан цих країн як “етап, коли поряд із презумпцією розриву з колишнім порядком речей зберігається значна частка наступності стосовно його, особливо щодо кадрів і функціонування економіки” [60, с. 52].

На нашу думку, в контексті дослідження важливе значення має погляд на характеристику суспільств, що трансформуються, як загальну ситуацію (і поняття) переходу від однієї епохи політичної організації суспільного життя до іншої, неомодерної епохи в розумінні суспільства і його політичної практики. Однак не всі дослідники вкладають у поняття “трансформація суспільства” раціональний зміст, відмовляючи йому в самостійному позитивному значенні. Так, В. Банс вважає, що ця категорія є простим позначенням переходу від одного стабільного стану до іншого, розуміючи цей перехід як невизначений, “темний” стан соціуму, позбавлений своїх закономірностей і характерних особливостей [3]. Іноді дослідники (наприклад О. Зінов’єв) сприймають трансформацію суспільства як явище “випадкової мутації” попереднього типу суспільства, невдалий, тобто незакінчений досвід руйнування хоча і недосконалої, але в ідеалі життєздатної соціально-економічної системи [31].

Отже, перехідність, на нашу думку, є найважливішою, ключовою характеристикою трансформативних суспільств. При цьому, поняття

перехідності треба розуміти не як просту номінацію етапу трансформації соціуму, а як особливий стан суспільства, що має самодостатнє значення. Можна погодитися з поглядом О. Данильяна, який вважає перехідним такий стан соціальної системи, при якому, внаслідок раптових (різких) змін на макросоціальному рівні при досить малих змінах на мікрорівні, відбувається порушення її рівноважного стану, що викликає потребу в перетворенні головних сфер суспільства для досягнення нової просторово-часової упорядкованості [19, с. 13]. До найважливіших конституційних перетворень, що забезпечують відновлення рівноваги соціальної системи, можна віднести зміни у сферах політики, економіки, духовного життя, які в самоорганізованих соціальних системах, відбуваються таким чином, щоб забезпечити найефективніше функціонування різних ланок цих підсистем і соціальної системи в цілому.

Втім слід зазначити, що у смислового аспекті на етапності переходу, транзитивності не слід робити значний наголос. Адже формально будь-яка актуальність є переходом, ланкою глобального причинно-наслідкового ланцюга. Будь-якій актуальний стан можна кваліфікувати як перехід до наступного майбутнього стану. З урахування історичного контексту завжди відомі параметри минулого стану соціуму, його сучасні, актуальні характеристики. Стосовно майбутнього можна визначати лише гіпотетичні сценарії. Крім того, зазначає А. Ручка, “перехід” від чогось до чогось є релевантним лише тоді, коли існує наявний, різкий відрив нових структур від старих. В історії це має місце не часто, лише за часів революцій, що несуть величезні соціальні та моральні втрати, через це вони часто-густо за своїми результатами девальвуються [55, с. 8].

Отже, слід вести мову не про “перехід”, “транзит” або перехідний період, а про системну трансформацію суспільства. В цьому процесі здійснюються поступові зміни, перетворення суспільних структур, в межах яких існують паралельно старі та нові елементи системи. При цьому відбувається поступова трансформація попередніх структур в

нові, виникають нові, раніше невідомі суспільні структури.

Слід додати, що досить складно дати чіткі характеристики за всіма головними критеріями, які відповідали б можливим варіантам трансформації конкретних соціумів. Однак, у даному контексті продуктивною є позиція підтримувана українськими дослідниками М. Требіним, О. Дзьобаньом які вважають, що процес перетворень у великому постсоціалістичному просторі буде проходити досить складно. Причинами цього вчені називають важкий стан економіки, складності в соціальній сфері, безладдя при переході від комуністичної командно-адміністративної економіки до ринкової системи, слабкість конституційних і демократичних традицій, постійна загроза зростання невдоволення з боку етнічних меншин. Усе це може призвести до економічного краху та загальної анархії. Напруженість і потенційна слабкість, притаманна практично всім демократичним конституційним режимам, збільшується тому, що розвиток відбувається у вкрай мінливому внутрішньому і зовнішньому оточенні. Висловлюються побоювання за стабільність усієї світової системи господарства [22; 64, с. 17].

Дійсно, держави трансформативного типу мають певні специфічні риси, які в цілому дослідники характеризують як стан дезорганізації, хаосу. Можна погодитися з думкою М. Маколі [35, с. 36], який справедливо наголошує, що перехід від політичних тоталітарних режимів з великою ймовірністю веде не до демократичної держави, а до того стану, який він визначає як “держави в хаосі”. Це пояснюється тим, що колишні соціальні зв’язки були зламані і зі зміною умов на поверхні з’явилися нові зв’язки, які розвинулися під впливом системи управління. Різниця ж між тим чи іншим конкретним суспільством перехідного типу полягає у мірі прямого державного втручання у створення соціальних зв’язків та інститутів. Подібних висновків доходять й інші дослідники. Так, наприклад, Д. Видрін робить висновок, що стан хаосу у перехідних соціумах є зовсім не відхиленням від норми, а скоріше закономірністю [15, с. 28].

Певну характеристику стану дезорганізації у державах суспільств, що трансформуються, наводить польський соціолог Я. Щепанський, який розуміє її як сукупність соціальних процесів, які призводять до того, що “в рамках певної спорідненості дії, які відхиляються від норми та оцінювані негативно, перевищують допустиму межу, загрожуючи встановленому протіканню процесів колективного життя. Вона полягає в дезінтеграції інститутів, що не виконують завдань, для вирішення яких вони створені, послабленні механізмів формального і неформального контролю, нестійкості критеріїв оцінки, появі зразків поведінки, які суперечать зразкам, визнаним допустимими” [70, с. 202].

Досить цікавим є погляд О. Данільяна, який стверджує, що соціальне буття у суспільствах, що трансформуються, пов'язане з хаотичним розпадом попередніх соціумів, з втратою ними традиційних інститутів статусно-рольової соціальної ідентифікації. В таких суспільствах соціальні цінності, норми та зразки набувають орієнтації на іншу систему відліку, аніж у попередніх суспільствах. За таких умов частина суб'єктів суспільства виявляється здатною пристосуватися до нових соціальних цінностей і норм, отримати новий соціальний статус і місце в економічній та соціокультурній структурі, яка формується (трансформується) у перехідному суспільстві. Друга, як правило, більша частина виявляється не в змозі або не бажає сприймати нові соціокультурні цінності і поповнює верстви маргіналів, що, в свою чергу, створює умови для виникнення гострих соціальних протиріч [19, с. 13].

Можна погодитись з тим, що в умовах трансформації втрачаються традиційні інститути статусно-рольової соціальної ідентифікації, суспільства потрапляють у стан “хаосу”, “дезорганізації” або, за висловом М. Мамардашвілі, у стан “після кінця”, “життя після смерті” [36, с. 163–165]. Адаже те, що відбувалося і відбувається у соціумах, що трансформуються, дійсно є хаотичним розпадом традиційних суспільств, розкладом їх на множину автономно існуючих світів, які

взаємно не перехрещуються, не перетинаються.

У контексті даного наведених думок логічним виглядає розгляд такого поняття як “модернізація”, оскільки поняття “модернізація”, на наш погляд, поширюється не тільки на процеси переходу від традиційних суспільств до сучасних, але й на процеси вдосконалювання сучасних суспільств. На думку М. Михальченка, за аналогією з розвитком техніки і технологій (хоч така аналогія досить умовна), будь-який механізм, у тому числі соціальний, будь-яку технологію, у тому числі соціальну, можна поліпшувати, удосконалювати, роблячи їх функції ефективнішими. Тому модернізаційний підхід можна і потрібно поширювати і на сучасні західні та незахідні суспільства. Тоді відпадає потреба у розмитих концепціях “постмодернізації”, що знижують точність політологічного, економічного і соціологічного аналізу [42, с. 34–35].

Дослідники зазначають, що поняття “модернізація” акцентує увагу на аспекті поліпшення, удосконалювання соціальних інститутів, суспільних відносин. І саме цим відрізняють це поняття від понять “розвиток”, “трансформація”, “зміна”, що є більш нейтральними стосовно динаміки суспільної процесу, до його прогресивних тенденцій. Трансформація, зміни, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій куди завгодно уперед, назад, убік, по колу і т. д. Модернізація ж орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалювання, просування вперед, на розробку й реалізацію нових цілей, задач, пріоритетів, стратегій. Модернізація, зазначає М. Михальченко, – це творчо-перетворювальна функція розвитку, але специфічна – як засіб оновлення суспільств. Модернізація, дійсно, є незавершеним проектом – проектом, що ніколи не завершується у глобальному вимірі. Суспільство, що завершило модернізаційний проект, може вирушати на історичний смітник [41, с. 35].

Втім на нашу думку, розгляд модернізації не можна відірвати від ідей трансформації.

По-перше, сучасне суспільствознавство не виробило специфічної

наукової парадигми, яка б дозволила створити хоча б відкриту (не завершену) теорію трансформації суспільств. Більшість учених, що працюють у названій сфері, обмежуються загальновідомими істинами – усі суспільства трансформуються, напрямки трансформації можуть змінюватися досить різко, є революційні й еволюційні трансформації, поступальні та зворотні, системні та безсистемні тощо.

По-друге, те, що видається за теорію трансформації постсоціалістичних країн на Заході, вказують дослідники (М. Михальченко, Г. Дашутін), – це скоріше гіпотеза про трансформацію постсоціалістичних держав до переважно ринкової організації економіки і демократичних політичних інститутів західного типу [42].

По-третє, внаслідок руйнування частини державних систем культурного і соціального забезпечення повинні бути створені нові, засновані на муніципальному і приватному інтересі, але регульовані і підтримувані державою: охорона здоров'я, освіта, пенсійна система, система гарантій з безробіття.

По-четверте, всі перелічені вище процеси повинні відбуватися одночасно. Основою такої тези є усталене в соціальній філософії уявлення про системний характер суспільства і про те, що зміна в якійсь одній ланці, сегменті суспільства викликає системно орієнтовані зміни в інших сегментах.

Основою соціальної системи в стані трансформації, на думку дослідників транзитних соціумів Дж. Александера, Н. Лумана, Г. Почепцова, Ю. Хабермаса та їхніх послідовників, є безпосередня комунікація суб'єктів, що і відрізняє перехідні системи (суспільства постмодерну) від традиційних, структурованих соціумів (суспільств модерну), де така комунікація опосередковується інституційно та структурно. Дійсно, суспільне життя соціумів, що трансформуються, частково обмежується простором публічної комунікації, а тому сфера публічності поширюється на всі галузі життєдіяльності індивіда: роботу, дозвілля, приватне життя, розваги тощо. Так формується комунікативний континуум, з якого суб'єкт взаємодії не в змозі до-

вільно вибрати те чи інше, але примушений або брати участь у всій сукупності комунікацій, або взагалі відмовитися від участі в них, вийти із соціального простору. Але останнє виступає в постмодерному суспільстві як асоціальний акт, саме в цьому (всупереч традиційному розумінню) постмодерн вбачає прояв маргіналізації.

Через свою принципову хаотичність комунікативний простір публічності не закріплюється і не визначається нормативно, інституційно. Він виникає та існує як сукупність випадкових актів комунікації, не пов'язаних будь-якими нормами й обмеженнями. Участь у такій комунікації передбачає визнання самоцінності актів спілкування, хоча саме по собі таке спілкування незацікавлене, не переслідує певної мети. У просторово-часовому континуумі соціуму такі одиничні комунікативні імпульси складаються у певну, здатну до самоорганізації сукупність суб'єктів, яку, очевидно, необхідно прийняти за певну соціальну одиницю, що її деякі дослідники називають "тусовкою" [58, с. 16]. Така тусовка втілює в собі синергетичне начало, закладене у соціальному. Воно, власне, й забезпечує самоорганізацію деструктурованого перехідного соціуму. Переходячи в постмодерне буття, такий соціум перетворюється на гігантську сукупність тусовок, яка і є соціальною основою перехідних систем.

Отже, можна погодитися з думкою дослідника О. Дзьобаня, який стверджує, що зміни, які відбуваються в соціальній структурі трансформативних країн, зумовлені, насамперед, зміною парадигм розвитку суспільства [22]. Складний процес, що здійснюється сьогодні (особливо на пострадянському просторі) приніс абсолютній більшості громадян більше гіркоти, ніж радості. Разом з тим у суспільстві за ці роки зміцнилася переконаність, що без демократії та ринкової економіки навряд чи можливе наше майбутнє нормальне існування. Народ готовий йти (і йде) на труднощі в ім'я "світлого майбутнього". Питання постає у виборі оптимального шляху досягнення цього чергового "світлого майбутнього". Проте, щоб визначити цей шлях, необхідно з'ясувати, в якому стані знаходиться суспільство, визначити

його місце в загальноцивілізаційних процесах і спробувати знайти оптимальний алгоритм виходу на “шлях цивілізації”.

В соціально-філософській і політологічній літературі проблема характеристики стану пострадянського простору досить часто вирішується крізь призму політичного режиму, а саме за допомогою розгляду процесу трансформації в категоріальному полі демократії, авторитаризму і тоталітаризму. Однак, спираючись на думку ряду дослідників (М. Михальченко, М. Требін та інш.), відзначимо, що процес трансформації соціуму можна продуктивно проаналізувати і в рамках категоріального поля закритого та відкритого суспільства.

Вперше поняття “закритого” й “відкритого” суспільства у науковий обіг ввів французький філософ Анрі Бергсон ще у 1932 році. На його думку, закрите суспільство – це таке суспільство, члени якого тісно пов’язані поміж собою, байдужі до інших людей, завжди готові до нападу й оборони – словом, зобов’язані знаходитися в бойовій готовності. Таким є людське суспільство, коли воно виходить з рук природи [6, с. 288]. А. Бергсон особливо підкреслює, що соціальний інстинкт прагне завжди до закритого суспільства [6, с. 32]. Відкрите суспільство – це таке суспільство, що в принципі охоплює все людство [6, с. 289]. А. Бергсон протиставляє закрите суспільство, із властивими йому “статичними” мораллю й релігією, підкореними інтересам збереження роду, відкритому суспільству (з відповідно “динамічними” мораллю й релігією), що складається з обраних особистостей, “великих моральних героїв” і релігійних діячів, орієнтованих на благо всього людства. Суспільства першого типу, за А. Бергсоном, являють собою тупикову лінію еволюції й приречені вічно обертатися по колу, лише через представників відкритого суспільства можлива подальша еволюція людства, розгортання самого життєвого пориву. За поглядами А. Бергсона, відкрите суспільство є ідеалом суспільного устрою, в основі якого лежить міжнародна, позбавлена антагонізмів людська спільність, загальнолюдська, антиутилітарна мораль, культивування свободи особи й творчості, своєрідний аскетичний гуманізм.

Інше тлумачення концепції відкритого суспільства дає Карл Поппер. Терміни “закрите” й “відкрите” суспільство у К. Поппера “засновані на раціоналістичному розрізненні: закрите суспільство характеризується вірою в існування магічних табу, а відкрите суспільство ... є суспільством, в якому люди (значною мірою) навчилися критично відноситися до табу й засновувати свої рішення на спільному обговоренні і можливостях власного інтелекту. Бергсон, навпаки, мав на увазі релігійне розрізнення. Ось чому він може розглядати своє відкрите суспільство як продукт містичної інтуїції, тоді як ... містицизм варто розглядати як вираження туги за втраченою єдністю закритого суспільства і тому як реакцію на раціоналізм відкритого суспільства” [49, с. 251]. Відкрите суспільство у К. Поппера – це “суспільство, що відкидає абсолютний авторитет традиційного і водночас намагається встановити й підтримати традиції – старі або нові, які б відповідали стандартам свободи, гуманності й раціонального критицизму” [49, с. 25]. Таким чином, згідно з К. Поппером, метою сучасної цивілізації, а отже, й відкритого суспільства, виступають гуманність, розумність, свобода і рівність [49, с. 29]. Їх можна розглядати як системотворчі складові відкритого суспільства. Стан радянського (і соціалістичного взагалі) суспільства характеризувався К. Поппером як закрите суспільство, оскільки для нього була характерною незмінність законів функціонування, тоталітарність, примат суспільства над індивідом, особиста безвідповідальність, ідейний догматизм. Це “трайбалістське”, тобто схоже за своєю структурою з первісним племенем, суспільство протиставляло себе всьому іншому світові. Для членів відкритого суспільства, навпаки, є типовою раціонально-критична настанова, можливість доцільно і, свідомо керувати соціальним розвитком і поступово формувати державні інститути згідно з реальними потребами людей. К. Поппер пропонує принципи демократичної перебудови суспільства, які він називає “соціальною інженерією окремих рішень” або, що те ж саме, “технологією поступових соціальних перетворень” [49, с. 30]. Значення цього поняття досить ясне:

воно фіксує такий тип соціальної інженерії, технології соціального конструювання або соціального реформування, що є протилежним утопічній соціальній інженерії, не обумовленій поточними потребами суспільства, а заснованій на історицистських уявленнях. “Історицизм” для К. Поппера – це соціально-філософська концепція, що затверджує можливість відкриття об’єктивних законів розвитку історії, більше того, вважає, що такі закони вже відкриті й на їх основі можна передбачати шляхи історичного розвитку. Сам К. Поппер вважав, що в сучасному західному суспільстві ще до кінця не вирішено багато проблем, які складають системотворчий каркас відкритого суспільства, однак ці проблеми ясно усвідомлюються, і йде пошук оптимальних шляхів їх розв’язання за допомогою соціальної інженерії [49, с. 20–41]. Слід зазначити, що процес трансформації закритого суспільства у відкрите на пострадянському просторі вже відбувається. Це тривалий процес, який прискорюють або гальмують цілий ряд ендеогенних і екзогенних чинників.

Особливістю трансформації закритого суспільства пострадянських країн є його перетворення з мілітаризованого закритого суспільства в криміналізоване відкрите суспільство, під яким розуміється система соціальних, політичних, економічних і духовних відносин, що відтворює деструктивне для суспільства кримінально-карне діяння. Парадигмальним для даного типу закритого суспільства є домінування злодійства як способу буття в системі економічного життя, соціального управління, в усіх сферах суспільства, коли культ “золотого тільця” стає центром системи цінностей, суспільство характеризується станом “боротьби всіх проти всіх”, атомізацією соціального життя. Як справедливо зазначає дослідник М. Требін, “небезпека полягає в тому, що даний тип закритого суспільства мімікрує під поліцейське закрите суспільство, хоч за своєю сутністю воно є його інверсією” [64, с. 138].

Таким чином, під державою трансформативного типу слід розуміти державу суспільства, що здійснює рух від однієї суспільної системи до іншої, який пов’язаний із суттєвими змінами у часі усіх сфер

суспільного життя. Динаміка процесів трансформації у такий період не може бути апріорі визначена як безальтернативна. Логічніше припустити, що трансформативний період – це часовий інтервал, у ході якого один тип організації соціальної системи трансформується в інший. Але якщо нам відомий вихідний пункт трансформації, то пункт призначення достатньо не визначений. Можна лише вести мову про спроби перетворення тоталітарної системи на демократію [19]. Це саморегульований та самокоректований процес, і він переважно вільний від концептуальної заданості результатів, наявних у проектах модернізації та реформах. Однак, як свідчать результати соціальної практики, спроби перетворень (наміри уряду, гасла партій) і реальні результати – це далеко не одне і те саме.

На нашу думку, сутність трансформації полягає в переході від попередньої соціальної системи (у даному випадку її конкретний тип особливого значення не має) до соціальної системи, яка має основні характеристики (ознаки) громадянського суспільства.

Функціонування соціально-гуманітарного простору України в умовах глобальних викликів, безперечно, суттєво залежить від відповідності державної діяльності (політики) у підтримання стабільності соціуму об'єктивним умовам суспільного розвитку: державна політика лише тоді може досягати своєї мети, коли вона виступає як органічне явище, яке адекватно відображає основи соціального життя, і орієнтована на зміцнення цих основ, що виступають факторами стійкості соціальної системи. У той же час, ефективність державної діяльності у даному контексті пов'язана з максимальним урахуванням змін, які відбуваються в суспільстві у процесі його розвитку, у тому числі з тими з них, що негативно впливають на стан суспільства. Таким чином, принциповим питанням, розкриття якого дає можливість усвідомити сутність процесів функціонування соціально-гуманітарної сфери України, є питання про фактори стійкості й лабільності складних соціальних систем.

На підставі аналізу публікацій О. Дзьобаня, С. Долотова,

О. Романовича та інших дослідників проблем стійкості й стабільності (нестабільності) соціальних систем [24; 26; 53], можна стверджувати, що стійкість і лабільність (мінливість) соціальної системи взагалі та кожної її складової зокрема виражається в дії постійних (констант) і змінних (варіативних) величин, в їхніх основних характеристиках. Тому аналіз проблем функціонування соціально-гуманітарного простору України припускає необхідність з'ясування конкретного змісту цих величин, їхньої ролі в системі суспільних відносин.

Проблема стійкості й лабільності соціальних систем завжди знаходилась у полі зору вчених. В історії суспільної думки в тому чи іншому вигляді вона мала місце при розгляді складних явищ і процесів у різних сферах життя людини, у тому числі пов'язаних з перетвореннями політичних умов суспільного буття. Вже Платон у своїх численних творах із філософської проблематики звертав увагу на наявність стійких основ життєдіяльності людини, на природний характер суспільних змін і знаходив їм своєрідне філософсько-соціологічне пояснення [46].

Постановку питань, які стосуються стійкості та мінливості соціального життя, можна знайти в межах різних наукових шкіл і напрямків. “Протилежність між існуючим і виникаючим, сталістю і зміною, детермінізмом і випадком давно привертала і продовжує привертати увагу філософів і представників природничих наук”, – справедливо зазначає І. Пригожин [51, с. 127]. Слід зазначити, що звертання до цієї теми було пов'язане, головним чином, з вивченням найбільш загальних закономірностей розвитку природи й суспільства, а сам процес формування системи конкретних уявлень у даній галузі вимагав подальшого накопичення знань і опрацювання особливої методології аналізу.

Так, наприклад, у марксистській теорії проблема стійкості й лабільності соціальних систем і її основних складових розглядається в контексті формаційної концепції історичного розвитку. Згідно з нею, першопричиною соціальних змін визнається зростання продуктивних сил суспільства, розвиток матеріальної сфери життєдіяль-

ності суспільства, а “гальмуючим фактором”, а отже, найбільш стійким і консервативним – виробничі відносини. Згідно з методологією марксизму, матеріальне виробництво виступає, з одного боку, системотворчим елементом соціальності, оскільки, як відзначав К. Маркс, “спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси взагалі” [38, с. 7], а з іншого – джерелом і причиною суспільних змін. У діалектичному співвідношенні продуктивних сил, які постійно розвиваються, і на певному етапі гальмуючих їх виробничих відносин полягає марксистське пояснення характеру, способів і форм історичного розвитку, що знаходить своє теоретичне вираження в законі їхньої відповідності.

Виходячи з цього можна констатувати, що фактори стійкості й лабільності обов’язково є актуальними при вирішенні концептуальних теоретичних питань, але при цьому проблема постійних і змінних величин не виступає як предмет конкретних соціально-філософських досліджень. Однак потреба в аналізі явищ, пов’язаних з дією цих величин при вивченні загальних закономірностей функціонування суспільств, що трансформуються усе більше актуалізувалася, особливо у сфері системних досліджень. У сучасній науці в межах загальної теорії систем (Л. фон Берталанфі) [7], а також у зв’язку з дослідженням соціальних і політичних систем суспільства, проблема констант і варіативних величин (факторів) набуває значення однієї з найважливіших у теоретичному відношенні і стає предметом спеціального вивчення. Доцільно погодитися з точкою зору дослідника О. Макеєва, що саме за допомогою системного аналізу “такі поняття як стабільність і рівновага уточнюються й ставляться в контекст більш загальної теорії, яка забезпечує певні рамки використання матеріалів, що стосуються змін і порушень у системі” [34, с. 88]. Вивчення й аналіз постійних і змінних величин (факторів), від яких залежить стан складного соціального об’єкта, дає не тільки можливість поглиблення сучасних уявлень про загальні закономірності функціонування соціальних систем, але й сприяє з’ясуванню механізму державного регулювання

супільних відносин в умовах негативних впливів.

Проблема співвідношення постійних і змінних величин, що визначають стан складних систем, є особливо актуальною при вивченні їхніх динамічних характеристик. Надзвичайного значення цьому аспекту системних досліджень надавав Т. Парсонс, вважаючи, що “динамічний аналіз складної системи як цілого, повинен стати ідеалом наукової теорії наскільки це можливо” [61, с. 12]. У межах аналізу динамічних явищ Т. Парсонс вважав необхідним розгляд ряду узагальнюючих категорій як констант, а також вивчення «значущих змінних», які повинні варіюватися в кількісно вимірному просторі. Більше того, одним з найважливіших завдань системного аналізу він вважав виявлення зв'язків між «статичними» структурними категоріями і відповідними їм «динамічними змінними елементами» у системі [61, с. 10–22].

Т. Парсонс визначав стабільні елементи соціальних систем як їх основні структурні складові, які фіксуються в «інституційних стандартах», що закріплюються в ролі споріднення, в територіальних спільнотах, в соціальній стратифікації, владі та релігії [61, с. 23–31]. Як стабільні елементи соціальної структури він також розглядав моральні стандарти, що є “таким аспектом ціннісної орієнтації, який з точки зору соціології набуває найбільшої важливості” [61, с. 48]. Надаючи істотного значення аналізу змінних (варіативних) величин, Т. Парсонс вказував, зокрема, на ту обставину, що вони дають можливість описувати процеси, за допомогою яких структури зберігаються або розпадаються, а також ті відношення системи, що зв'язують її з середовищем [61, с. 22–45]. Однак, виділені Т. Парсонсом елементи соціальної реальності (інституційні стандарти, територіальні спільноти, соціальна стратифікація, влада й релігія, моральні стандарти) у перехідному соціумі не можуть виступати одним із ключових аспектів при аналізі проблем функціонування соціально-гуманітарної сфери перехідного суспільства. На нашу думку, зазначені елементи в умовах трансформації суттєво змінюються. Аналогічної думки

дотримується і дослідник В. Староверов [59, с. 138–142]. Перехідне суспільство само по собі є нестабільним, динамічним, лабільним. Тому є всі підстави вести мову про трансформацію вказаних факторів у бік лабільності.

Слід додати, що на наукову значущість аналізу проблем стійкості й лабільності соціальної системи звертав увагу Р. Мертон. Він вважав, що одним з основних завдань дослідження є визначення діапазону мінливості явищ, у межах якого не втрачається ефективність функціонування основних структурних елементів. При цьому істотний інтерес, на його думку, представляють дисфункції, які не викликають нестабільності системи в цілому [61, с. 131–132].

Таким чином, у системній теорії міститься принципова постановка питань, що стосуються аналізу постійних і змінних величин, які впливають на стійкість і лабільність соціальних об'єктів. Системна теорія дає загальну оцінку сутності соціальних констант і характеристику ролі змінних величин у динамічних явищах. У рамках системного аналізу визначаються умови і принципи функціонування перехідної соціальної системи, що дозволяють їй забезпечувати стійкість і стабільність. Збереження динамічної рівноваги системи припускає наявність у суспільстві інтегративних механізмів, за допомогою яких ендогенні зміни підтримуються у певних межах, що відповідають основним структурним характеристикам. У той же час, на нашу думку, соціальна система повинна мати у своєму розпорядженні адаптивні можливості утримання у певному діапазоні виникаючих флуктуацій у відношеннях між системою і зовнішнім середовищем.

Аналіз наукової літератури із системних досліджень надає підстав стверджувати, що принципову роль в утриманні якісної визначеності й стійкості соціальної системи відіграють постійні величини, які виступають як соціальні константи. Такі константи спроможні в умовах соціокультурних змін збалансовувати лабільні тенденції, що, в результаті, уможливає сам факт існування соціальної системи. Прояв властивостей стійкості в системних дослідженнях проявляється

також у тому, що в процесі життєдіяльності суспільного організму забезпечується своєрідне “взаємо погашення” протилежних сил, боротьба протирічливих елементів всередині самої системи при тому, що зміна суттєвих варіативних характеристик системи відбувається в рамках припустимих меж [61, с. 203]. Отже, роль варіативних величин у стійкому функціонуванні соціальної системи набуває з цього приводу особливого значення.

Теоретичний аналіз варіативних величин у державній діяльності у будь-яких аспектах, безсумнівно, являє собою важливу проблему. Ці величини, які О. Макеєв умовно визначає як фактори “другого порядку” [34, с. 78–81], мають суттєве значення для визначення стратегії досліджень і їх практичної реалізації.

Аналіз варіативних величин дає необхідне уявлення про стан соціальної системи, динаміку її розвитку й можливості ефективного функціонування. У дослідженнях із загальної теорії систем у ряді випадків використовують поняття “контрольованих змінних” і “неконтрольованих змінних” величин. При цьому, як відзначає дослідник Л. Мамут, “...для кожної контрольованої змінної наявне своє правило, що встановлює значення, яке повинне приймати ця змінна при будь-якій можливій безлічі значень неконтрольованих змінних” [37, с. 156]. У ряді випадків ці величини визначають як “суттєві” й “випадкові” змінні величини. На наш погляд, для аналізу варіативних факторів буття соціальних систем в стані трансформацій доцільніше вживати поняття «суттєві» й “несуттєві”, оскільки вони найбільш адекватно відображають соціальні процеси і явища.

Цілком очевидно, що основним об’єктом уваги повинні бути, насамперед, суттєві варіативні величини, оскільки вони мають переважно якісні характеристики на відміну від несуттєвих варіативних, пов’язаних насамперед з кількісними аспектами досліджуваних процесів і явищ, з аспектами нівелювання лабільних тенденцій. Суттєвим варіативним величинам притаманна “повторюваність”, що дає можливість піддати їх аналізу й виявленню деяких закономірностей.

Несуттєві ж варіативні величини належать до вивчення явищ, що мають переважно випадковий і специфічний характер. Саме на останні вказували І. Пригожин та І. Стенгерс, коли розглядали стани систем, які знаходяться в “дуже нерівноважних умовах”. У цьому випадку виникає ситуація “тонкої взаємодії між випадковістю й необхідністю, флуктуаціями і детерміністичними законами” [52, с. 325].

Суттєві варіативні величини (фактори) відіграють важливу роль у динамічних процесах, які відбуваються у соціальних системах перехідного типу. В принципі, немає таких соціальних систем, які б знаходилися в стані абсолютного “застою”. Від дії суттєвих варіативних факторів залежить не тільки динаміка розвитку системи, але й її стабільність. Тому втрата або суттєві структурні й сутнісні зміни цих факторів неминуче призводять до лабільності соціальної системи; перехідні системи, таким чином, є апріорі лабільними. Стабільність соціальної системи пов’язана не зі змінами варіативних факторів як таких, а від параметрів цих змін, їхньої амплітуди. Стабільність системи визначається тим, – зазначає О. Дзьобань, – що розглянуті перемінні залишаються у певних межах [23, с. 277]. Збереження змін варіативних факторів у відомих межах і означає стан динамічної рівноваги транзитивної соціальної системи, що сприяє її саморозвитку й одночасно забезпечує необхідний рівень стабільності, що і є основою забезпечення безпеки соціуму. Таким чином, можна переконано стверджувати, що суттєві варіативні фактори в контексті даної проблеми можна розглядати як властивості системи, які у сукупності забезпечують безперервність або сталість якості процесів, що відбуваються в ній. Порушення припустимих меж функціонування варіативних факторів призводить до втрати попередньої форми, до набуття ознак лабільності й до переходу системи в принципово іншу якість.

Отже, здатність соціальної системи в стані трансформації забезпечувати адаптацію й досягнення певної мети стосовно зовнішнього середовища, а також інтеграцію і відтворення структури стосовно середовища внутрішнього визначається дією не тільки факторів-кон-

стант, але й варіативних факторів, їх взаємовідношенням і конкретними характеристиками. Здатність системи за допомогою різноманітних регуляторів підтримувати оптимальний баланс між даними величинами (факторами) і визначає можливості системи в цілому. Суспільства трансформативного типу в контексті наведеного вище характеризуються слабкою здатністю до підтримання оптимального факторного балансу, тому у переважній більшості випадків практично неможливо передбачити еволюційний шлях таких суспільств і, як наслідок, надзвичайно складно забезпечити належний (очікуваний) рівень їх стійкості.

Характерна риса системного підходу полягає в аналізі явищ, що випливають із загальних властивостей систем, а не з їхнього конкретного змісту. Формальне виведення соціальних закономірностей із загальних принципів організації систем як абстрактних об'єктів містить у собі метод усунення одиничного й особливого. Тому поняття абстрактного об'єкта повинне бути доповнене аналізом закономірностей і умов конкретної сфери застосування. Загальне поняття абстрактного об'єкта, що використовується для аналізу закономірностей функціонування й розвитку соціальної системи, пояснюється лише на підставі вивчення специфічної природи цієї системи. Великі можливості для подальшого розгляду проблеми факторів-констант і варіативних факторів відкриває використання культурно-цивілізаційного підходу.

Застосування культурно-цивілізаційного аналізу дозволяє забезпечити виявлення не тільки загальних, але й специфічних властивостей стійкості й лабільності конкретної суспільної системи виходячи з її типологічних основ, духовних підвалин і національних традицій. Як підкреслюють сучасні дослідники, методологічні підходи в межах вивчення цивілізаційних основ перехідних суспільств є ефективним інструментом при дослідженні таких "сутнісних характеристик історичного процесу, як наступність, передача від покоління до покоління основних рис і особливостей культури, цілісність соціальних органі-

мів, що зберігається протягом різних історичних епох” [69, с. 56].

Проблема виявлення й оцінки факторів-констант, які відіграють особливу роль у збереженні соціальною системою, що трансформується, стану відносної (мінімально припустимої) динамічної рівноваги, у тому числі з урахуванням їхньої культурно-цивілізаційної своєрідності, останнім часом привертає достатньо суттєву увагу вчених. Так, дослідники за аналогією з фундаментальними фізичними константами вводять поняття “фундаментальних соціальних констант”. Наділяючи їх такою якістю, як “відповідальність за фіксованість суспільних структур у цивілізаційній системі відносин”, деякі дослідники (наприклад, І. Бестужев-Лада, Г. Котанджян, О. Панарін та ін.) вказують на найзагальніші “параметри соціальності”: тип виробництва, суспільного та екзистенціального устрою [8; 33]. Вважаючи принципово важливою ту обставину, що недотримання фундаментальних соціальних констант “ставить під сумнів факт соціальності”, вони звертають увагу на “різноманіття типів соціумів з атрибутивними їм фундаментальними соціальними константами”, що впливає з історико-культурної й цивілізаційної різноманітності. На жаль, фундаментальний аналіз факторів-констант та їх конкретне визначення не отримали в наявних дослідженнях подальшого розвитку.

Аналіз факторів-констант пов’язаний із з’ясуванням субстанціальних основ соціуму, що трансформується. Такі основи додають соціуму своєрідної характеристики, визначають його життєвий устрій, притаманну йому одну особливість, той внутрішній потенціал, що забезпечує саморегулювання та збереження суспільства навіть у найнесприятливіших умовах, у ситуації життєвого ризику, в обстановці фундаментальних загроз. Причому, йдеться здебільшого саме про виживання, оскільки сутність соціокультурних трансформацій не дає змоги стверджувати про бажаний рівень рівноваги.

Останнім часом простежується усе більш наполегливий інтерес до дослідження духовних основ життя суспільства. І це не випадково. Досвід минулого свідчить, що дослідження багатьох важливих, осо-

бливо екзистенціальних, проблем з позицій економічного детермінізму виявилися, м'яко кажучи, недостатньо ефективними, а практичні експерименти, в основі яких лежали спроби реалізації проєктів “кращого майбутнього”, які опиралися на матеріальні пріоритети (створення матеріально-технічної бази комунізму або суспільства “спільного споживання”), породили глибокі кризові явища як у відносинах між людьми, так і у взаєминах людини і природи. Сучасні проблеми переважної більшості суспільств трансформативного типу багато в чому пов'язані з тим, що “суспільне проєктування” і великомасштабні соціальні експерименти ігнорують духовні начала і культурно-цивілізаційні основи суспільства, а значить, призводять до лабільних станів.

У цьому зв'язку актуалізується проблема політичної структури суспільства, що згідно з усталеною соціально-політичною точкою зору, обумовлюється економічною, географічною, демографічною, культурною, духовною (пасіонарною) розмірністю. Від значень вказаних параметрів залежить природа політики як життєво важливої функції поза і крім її конкретного змісту. У той же час, її єдність, “зв'язність” визначаються “координатами політичного простору”, до яких деякі автори відносять економічний, демографічний і геостратегічний потенціали. Поряд з цим, справедливо вказується на те, що стійкість політичних структур обумовлюється нарощуванням інтеграції, мобільності, адаптованості населення, його культури [50].

У ряді випадків, коли йдеться про найважливіші варіативні фактори, які здійснюють вплив на державну діяльність стосовно забезпечення національної безпеки, вказують на “детермінанти політики”, деякі “макрополітичні параметри”, тобто на фактори або складові державної діяльності, що не залежать від політичної волі лідерів, партійних програм, тих чи інших міжнародних угод. Як справедливо зазначає Д. Драгунський, такого роду детермінанти “визначають напрямок і межі політичної дії” [27, с. 38]. Сучасна соціальна філософія та політологія серед найважливіших детермінант державної політики виділяють економічний базис суспільства, суспільну сві-

домість, суспільні позаекономічні структури та ідеологічні цінності суспільних груп, що у сукупності визначають поле політики та його основні характеристики. На думку дослідника О. Дзюбаня виділення факторів-констант і варіативних факторів лежить і в основі геополітичного аналізу. У геополітиці до варіативних величин (факторів) він відносить, зокрема, демографічні показники (населення), матеріальні ресурси, характеристики соціально-класової структури, політичної культури суспільства, політичної ідеології тощо [21].

Таким чином, існує розмаїття методик аналізу факторів-констант і варіативних факторів стійкості соціальних систем. Аналогічною є й ситуація з методиками визначення факторів-констант та варіативних факторів. Тому, на наш погляд, слід зробити акцент на тих факторах, що мають особливо важливе значення для забезпечення стійкості соціальної системи. З'ясування характеру і ступеня їхнього впливу на функціонування соціально-гуманітарного простору перехідної системи має важливе значення в контексті предмета дослідження. Постановка та вирішення такого роду дослідницьких завдань вимагає звернення до аналізу сутності соціальної дійсності, розгляду природи та особливостей культурно-цивілізаційного розвитку країн перехідного типу з урахуванням основних положень і висновків системної теорії.

У сучасних дослідженнях проблема стійкості у загальнотеоретичному плані розглядається в межах аналізу закономірностей функціонування та розвитку складних систем (загальна теорія систем, синергетика). У переважній більшості наукових праць, присвячених дослідженню цієї проблеми, зокрема у сфері соціального буття, чітко простежується висновок, що способом існування самокерованих систем є збереження цілісності та визначеності через безперервні зміни стану системи в цілому, окремих її частин і елементів. При цьому спираючись на дослідження Л. Бевзенко, Є. Іванова, Р. Нижегородцева та інших, можна зробити висновок, що динамічна рівновага систем виражається у збереженні значень їхніх основних параметрів [4; 25].

Стабільне функціонування будь-якої соціальної системи визначається ефективністю вирішення ряду життєвих проблем. У сучасній науці розроблена так звана концепція “функціональних імперативів” (Т. Парсонс, Р. Бейлз, Б. Шилз), у якій сформульований інваріантний набір функціональних проблем, вирішення яких є обов’язковим для виживання соціальної системи. До них належать: проблеми адаптації системи до зовнішнього середовища, проблеми досягнення мети (залежні від зовнішніх об’єктів), проблеми інтеграції, а також відтворення структури та зняття напруг. При цьому, зазначає О. Дзьобань, перші дві групи проблем, згідно з таким підходом, обумовлені взаємодією зовнішніх факторів, а інші – внутрішніми процесами функціонування самої системи [21].

Функціонування суспільства й держави прямо залежать від ступеня стійкості соціальної системи і її основних компонентів (сфер). У процесі свого існування й розвитку суспільна система відчуває на собі постійний вплив двох протилежних тенденцій, виражених, з одного боку, у процесах дезорганізації, а з іншого – у протидіючих їм процесах самоорганізації й організації, що відображають здатність соціуму протидіяти зовнішньому і внутрішньому впливу.

У спеціальних дослідженнях дезорганізація визначається як вираження ентропійних процесів, що мають місце в процесі функціонування найрізноманітніших систем. “Закон зростання ентропії, – як відзначається в одній з праць І. Пригожина, – є відображенням зростаючої дезорганізації” [51, с. 30]. Відомо, що закон наростання ентропії є властивістю закритих систем. У той же час і у відкритих системах (а соціальні системи трансформативного типу безпосередньо належать до даного класу систем) можна спостерігати ентропію, яка наштовхується на антиентропійні процеси, оскільки будь-яка відкрита система має властивість самоорганізації (самоуправління) [65; 66]. О. Дзьобань, спираючись на власні дослідження, зазначає, що за час існування таких систем їхня ентропія підтримується на одному рівні або навіть часом зменшується, якщо система є досить

високоорганізованою та здатною до прогресивного розвитку [24]. Однак у певних випадках і в них ентропійні процеси можуть значно розвиватися й перетворюватися на домінуючу тенденцію, а це означає, що антиентропійний характер самокерованих соціальних систем цілком відповідає усталеній науковій парадигмі, наприклад, другому началу термодинаміки.

У соціальних системах, що трансформуються, процес дезорганізації може набувати значних масштабів і викликати небажані явища й серйозні загрози нормальному (бажаному) їх функціонуванню. Як справедливо зазначає у даному контексті О. Ахієзер, соціальна дезорганізація може призводити до дестабілізації людської діяльності у всіх її сутнісних проявах, що послабляють, розхитують і руйнують форми усталених суспільних відносин, елементи історично сформованої культури, життєво важливі соціальні функції [2, с. 47–61]. Такі соціокультурні умови соціального буття є самі по собі небезпечними, суспільство може наблизитися до біфуркативного стану, коли максимальна його лабільність може призвести до будь-якої структурної зміни, упритул до деструктивної і навіть катастрофічної.

Особливу роль у протидії ентропійним явищам відіграє здатність соціальних систем до самоорганізації, що виступає у виді когерентної, узгодженої взаємодії елементів самої системи. Наочно суспільна самоорганізація проявляється в економічних процесах, зокрема, у здатності соціальної системи до ринкового регулювання економічних відносин. Процеси самоорганізації можна знайти в розвитку багатьох соціальних явищ, а також явищ духовного життя. Як свідчать результати досліджень, у специфічному виді процес самоорганізації може виражатися й у створенні кримінальних способів регулювання соціально-економічних відносин у тому випадку, якщо офіційні структури не в змозі за будь-яких причин виконувати суспільно-необхідні функції [5]. В результаті можливим є створення системи самоорганізації кримінального типу, що пронизує найважливіші елементи суспільства (колумбійський чи сицилійський варіанти “суспільної

самоорганізації”).

Слід зазначити, що в транзитивних соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією. При цьому організуючим началом із всією очевидністю є діяльність держави як загальний спосіб регулювання суспільних відносин. Як справедливо відзначає Г. Рузавін, організація соціальних систем – це “вплив на систему упорядковуючих дій з боку суспільства, держави, влади” [54, с. 67]. У даному випадку мова йде про державну політику і владну діяльність, взятих у їхніх граничних значеннях і різних видах прояву. У цілому владна діяльність, як сутнісне вираження політики, виявляється в організаційному та регулюючому впливі на процес функціонування перехідної соціальної системи за допомогою узгодження, упорядкування й координації взаємодії її різних елементів. Самоорганізація проявляється у становленні громадянського суспільства, коли внутрішні дисипативні процеси приводять до формування певних структур-атракторів, структурогенезу і до організації окремих елементів громадянського суспільства. Державі належить організаційне начало, а громадянському суспільству (його елементам) – самоорганізаційне. Незважаючи на суперечливий характер їх співвідношення, вказані начала знаходяться в єдності й взаємодоповнюваності, згідно з законом єдності й боротьби протилежностей.

Слід підкреслити, що в загальній теорії систем і теорії самоорганізації самокерованих систем (синергетика) співвідношення самоорганізації й організації нерідко розглядається як співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів функціонування системи. Так, можна стверджувати, що організація є узгодженим, упорядковуючим впливом зовнішнього фактора стосовно системи. Однак владні інститути й політична організація суспільства в цілому виступають основними структурними компонентами політичної системи і є, таким чином, частиною соціальної системи, її внутрішніми елементами з набором властивих їм функцій. Пояснення такого роду феномена міститься у відомій тезі Ф. Енгельса, згідно з якою “державна є продуктом суспільства на відо-

мому ступені розвитку; держава є визнанням, що це суспільство заплуталося в нерозв'язне протиріччя із самим собою, розкололося на непримиренні протилежності, позбутися яких воно безсиле. А щоб ці протилежності, класи із протирічливими економічними інтересами не пожерли одне одного і суспільство в нещадній боротьбі, необхідною є сила, що стоїть, очевидно, над суспільством, сила, що зменшувала зіткнення, тримала його в межах “порядку” [71, с. 169–170].

Іншими словами, суспільна самоорганізація на певному рівні (етапі) розвитку перехідної соціальної системи стає недостатньою для регулювання складних суспільних процесів, які породжують явища дезорганізації, що загрожує основам нормальної життєдіяльності соціуму. Трансформативність соціального розвитку не завжди може призводити до позитивних результатів. Потреба у збереженні суттєво-важливих параметрів перехідного суспільства та його складових, збереженні цілісності системи вимагає особливого механізму регулювання, тобто державної організації, головним компонентом якої виступає владний механізм державного управління. Будучи глибоко “вмонтованою” у структуру соціальної системи, публічна влада, проте, неминуче “піднімається” над суспільством і починає виступати “зовнішнім” упорядковуючим фактором стосовно системи в цілому.

В розумінні процесів у соціальної системи цікавими є погляди вченого О. Богданова, який вперше спробував комплексно проаналізувати роль організації в розвитку складних систем та проблеми співвідношення організації й дезорганізації. У вченні О. Богданова, що одержало назву “Тектологія”, висунутий ряд ідей, які мають евристичне значення для розуміння місця і функціональної ролі організаційного начала в життєдіяльності формотворчих систем взагалі і суспільних систем, що трансформуються зокрема.

Вихідним методологічним положенням теоретичної системи, викладеної О. Богдановим в його тектології, виступає теза про те, що “будь-яка людська діяльність об'єктивно є організуючою або дезорганізуючою”. Відповідно до цієї тези організація розглядається вченим

як “доцільна єдність дій”, а дезорганізація – як результат зіткнення різних організаційних процесів, як “боротьба організаційних форм”, “руйнування, розпад, розриви зв’язків, відокремлення” [11, с. 219]. Якщо в природі “єдність дій” має стихійно-організаційну основу, то в діяльності людей вона носить свідомо-організаційний характер. Організаційна діяльність при цьому має доцільний сенс і містить у собі “ідею мети”.

На думку О. Богданова, джерелом дезорганізації є “послаблення активностей” елементів, які складають організовану систему, та ускладнення її структури. У суспільстві “ускладнення життєвих відносин, зростання їхньої неоднорідності зменшують стрункість і стійкість усієї системи”, якщо вона розвивається без своєчасних і необхідних перетворень суспільної структури за допомогою реформ. Надзвичайно актуально при цьому звучить висновок автора, що “будь-яка життєздатність відносна; вона існує тільки стосовно того чи іншого середовища; і елементи, найвищою мірою пристосовані для одного середовища, найбільш стійкі під її впливами, в іншому середовищі чи під істотно іншими впливами, можуть виявитися, і в більшості випадків виявляються мало пристосованими і нестійкими”. З’ясовуючи природу такої відносності, вчений вказує на той факт, що за сприятливих умов (“позитивний підбір”) оптимальною є така структура системи, яка базується на широкій автономії її елементів, однак при несприятливих впливах середовища (“негативний підбір”) краща здатність до виживання притаманна “злитій” системі, яка характеризується централізованими, міцними і тісними зв’язками між її елементами [11].

Згідно з концепцією О. Богданова, боротьба, що представляє собою “протилежно спрямовані активності”, хоча і може мати своїм результатом прогрес, сама по собі – явище дезорганізаційне. Боротьба різних соціальних сил у суспільстві виражає посилення різноманітності і складності внутрішніх відносин системи і викликає зростання її нестійкості. Найважливішим фактором, що визначає стійкість і цілісність системи, відзначає О. Богданов, є її здатність до опору негативним

впливам. Аналізуючи цей аспект проблеми, вчений робить висновок, що стійкість цілого залежить від найменших відносних опорів усіх його частин у будь-який момент – закономірність величезного життєвого і наукового значення. У такому вигляді положення охоплює всю організаційну і дезорганізаційну практику. Цей висновок визначається самим вченим як “закон відносних опорів”. Його смисл полягає в тому, що сумарна стійкість системи до несприятливих впливів є складним результатом “часткових стійкостей” складових її елементів, а тому, в результаті, структурна стійкість цілого може залежати від ступеня стійкості найбільш слабкого суттєвого елемента системи. Усі ці висновки мають актуальне значення для дослідження процесів суспільної дезорганізації й організації з точки зору стійкості соціальної системи до несприятливих зовнішніх впливів і державного забезпечення її динамічної рівноваги.

Слід додати, що найважливішою умовою утримання динамічної рівноваги систем є такий тип їхнього функціонування, при якому забезпечується внутрішня спрямованість на досягнення певного результату. Спрямованість змін станів виступає фактором стійкості функціонування самокерованої системи або її функціональним інваріантом [34]. Можна стверджувати, виживаність самокерованої системи забезпечується комплексом функціональних інваріантів, що регулюють і спрямовують її розвиток у специфічних для системи межах зміни зовнішнього середовища. Продовжуючи цю думку, слід зазначити, що виживаністю самокерованої системи можна назвати таку безліч її станів, у яких система не втрачає своєї цілісності і не припиняє свого функціонування. Якщо система мимоволі або під тиском зовнішніх умов, які змінилися, не переходить за межі цієї безлічі, то вона виживає. В контексті проблем суспільних трансформацій такий погляд корелюється з поглядом американського дослідника А. Раппопорта, фахівця з загальної теорії систем. А. Раппопорт стверджує, що “система є тим більше організованою, чим більше вона має можливостей протидіяти збурюванням відносно “досягнення обраної мети”

[32, с. 98]. Отже, в умовах істотної дезорганізації системи, коли вона втрачає стабільність, необхідно враховувати нові взаємозалежності та обставини, що впливають на процес змін. У пограничному стані системи різко зростає вплив випадковості і система стає максимально лабільною.

Одним з істотних принципів самоорганізації є виникнення біфуркацій (або розгалужень) у моменти можливого переходу від старої структури до нової [5]. Іншими словами, у пограничній ситуації, коли дезорганізація пронизує систему, виникає безліч невизначеностей і можливих варіантів у процесі перетворення системи, що спростовує принцип “іншого не дано”. “Флуктуації або випадкові відхилення, які можуть відбуватися в цей момент, – відзначає Г. Рузавін, – можуть докорінно вплинути на характер подальшої еволюції системи. Саме випадковості сприяють появі нових структур, форм, речей і явищ, як у природних, так і в соціальних системах” [54, с. 71]. Процеси самоорганізації в дуже нерівноважних умовах знаходяться залежно від тонкої взаємодії між випадковістю і необхідністю, флуктуаціями і детерміністичними законами. Поблизу біфуркацій основну роль відіграють флуктуації або випадкові елементи, тоді як в інтервалах між біфуркаціями домінують детерміністські аспекти.

Структурна самоорганізація складної системи з великою кількістю елементів здійснюється в ході різноспрямованих міжелементних взаємодій більшого чи меншого ступеня когерентності. Когерентні взаємодії деяких множин елементів породжують дисипативні структури – процеси, здатні розвиватися швидше від інших, задаючи елементам системи певні зразки колективного руху – “патерни самоорганізації” (від англ. pattern – образ, зразок), тим самим підпорядковуючи собі самоорганізаційні процеси системи. “Ці колективні змінні, – пояснює В. Буданов, – “живуть” на вищому ієрархічному рівні, ніж елементи системи, і в синергетиці, наслідуючи Г. Хакена, їх прийнято називати параметрами порядку – саме вони описують у стислій формі зміст поведінки і цілі-атрактори системи” [12, с 290].

Отже, здатність складних систем до самоорганізації протистоїть ентропійним процесам, вираженим у явищах дезорганізації. У соціальних системах самоорганізація виявляється в складному сплетінні й узгодженні індивідуальних і групових сил, інтересів, прагнень, мотивів; вона має об'єктивний характер і виступає у виді суспільної еволюції, результат якої не може бути визначеним виходячи із самого процесу самоорганізації, з достатньою імовірністю. Тому найважливіша функція діяльності держави як організаційного начала в процесі саморозвитку соціальної системи полягає, насамперед, у цілевизначенні. Визначення цілей суспільного розвитку і способів їхнього досягнення за допомогою державної діяльності є найважливішою умовою ефективного узгодження діяльності різноманітних, часом різнонаправлених соціально-політичних сил.

На практиці дуже важливо, щоб у процесі реалізації власне організаторської функції політики держави перехідного типу враховувалися загальні тенденції процесу самоорганізації, їх культурно-цивілізаційний, екзистенціальний зміст [14, с. 78–90]. В ідеалі необхідно домагатися гармонійної єдності суспільної організації і самоорганізації, оскільки збіг “силових ліній” організації і самоорганізації є основною умовою подолання дезорганізаційних явищ і збереження стабільності розвитку соціальної системи. У протилежному випадку може відбутися придушення самоорганізації організацією, що в практичному житті означає порушення природного, органічного процесу історичного розвитку суспільства і є вираженням спроби штучного нав'язування вразливому перехідному суспільству задалегідь заданих схем, схильності влади до соціального проектування й експериментування.

Співвідношення між соціальною самоорганізацією та організацією не є чимось абсолютно стабільним. Воно визначається як типом суспільної і політичної системи, так і конкретно-історичною ситуацією. Якщо соціальна самоорганізація спроможна справлятися з виникаючими збурюваннями, то завданням держави є “м'який”, індикативний вплив на процес суспільної життєдіяльності, що корегує його насамперед з

позицій цілевизначення. У цьому випадку можна вести мову про перевагу самоорганізації над організацією і природний, органічний перебіг суспільного розвитку. Однак, якщо соціальна система втрачає стійкість, а регулюючий вплив самоорганізації є недостатнім, якщо виникають реальні загрози існуванню суспільства і держави, то потрібно своєчасне, тверде і цілеспрямоване державне втручання в процес суспільного розвитку. На нашу думку, в такій ситуації ефективною і виправданою, з точки зору суспільних інтересів, є перевага фактора організації над самоорганізацією.

У цьому контексті звертає на себе увагу висновок відомого дослідника Г. Рузавіна, що “у соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією, хоча й у цьому випадку прогрес і розвиток істотно залежать, по-перше, від їхнього співвідношення, а по-друге, від того, наскільки організація відповідає внутрішній природі систем, об’єктивним потребам її розвитку” [56, с. 8]. Відповідність державної діяльності “внутрішній природі” суспільства виявляється, насамперед, в орієнтації її на збереження фундаментальних основ життя суспільства, в адекватному вираженні в діяльності владних органів національних інтересів і цінностей, укорінених у житті народу і зафіксованих у історичному досвіді.

Таким чином, стійкість і лабільність є основними сутнісними й змістовними характеристиками суспільств трансформативного типу. Крім того, стійкість і лабільність можуть бути показниками ефективності функціонування соціально-гуманітарної сфери України в сучасних умовах.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА СФЕРА: ПОШУКИ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ

Сьогодні надзвичайно актуальним є питання відсутності у масовій свідомості населення України розуміння загальної ідеї, що дозволила б побачити горизонти суспільного розвитку, замислитися саме над своєю роллю як у геополітичному, так і цивілізаційному контексті. Наразі ми переживаємо переломний період, події якого зумовлені однією метою – “перезавантаження” усїєї системи державної влади. Основні передумови для втілення цієї мети – всезагальна недовіра до влади, масовий скепсис та криза правової та політичної масової свідомості. Слід наголосити, що така мета багато в чому базується на засадах руйнування. Крім того, на даний час у масовій свідомості відсутнє цілісне уявлення про те, якими шляхами можливо буде відновити зруйноване.

Відсутність консолідуючої ідеї завжди йде “пліч о пліч” з кризою правосвідомості, яка в свою чергу є наслідком більш глибокої духовної кризи. Проте слід зазначити, що сама по собі ідея будь-то національна або громадська не виникає відокремлено. Вона має народитися як квінтесенція певного суспільного ідеалу, який звісно має значно більший обсяг та сферу застосування.

Разом з тим, сьогодні у нашій державі ані перед суспільством, ані перед владою не ставиться завдання створити умови задля формування суспільного ідеалу [27, с. 229-230]. Відтак, проблема суспільного ідеалу для сучасного етапу соціокультурного розвитку України має надзвичайно важливе значення.

Для сучасного етапу пошуків оптимальних форм суспільного буття важливим моментом є усвідомлення сутності ідеального суспільного устрою. Ідеал досконалого суспільства передбачає спосіб реалізації ідеального суспільства в цілому, спробу представити такий устрій, у якому соціально-економічні, політичні та інші структури є досконалими, не тільки самі по собі, але й у цілому. Тобто, ідеал досконалого суспільства – це реальний образ такого суспільного ладу, в якому досконалими є всі його складові [9, с. 56]. Соціально-гуманітарна сфера суспільства є однією з найчутливіших сфер у даному контексті.

Сам термін «ідеал» (від грецького – ідея) зазвичай трактується як взірць, норма, ідеальний образ, що визначає спосіб і характер поведінки людини або певної людської спільноти, орієнтує на краще і стимулює до творчості, формує відчуття свободи, впевненості і оптимізму. В «ідеалі» відображена і досягнута досконалість, і проекція розвитку в майбутньому, і довершене сучасне, і бажане гармонійне. У цій своїй іпостасі ідеал присутній у всіх сферах суспільного життя: соціальній, політичній, моральній, естетичній. Соціальний, політичний, моральний, естетичний ідеали у своїй нерозривній єдності складають суспільний ідеал, цілісну, динамічну, саморегулятивну систему, в якій кожний із них виконує тільки властиву йому функцію, знаходиться в особливій кореляції з цілим і його окремими частинами.

Людство постійно перебуває у пошуках ідеалів як загальнолюдських, так і особистих. Ідеал вміщує частину наших уподобань, стремлень й бажань, що керують нами у житті. І хоча ідеал завжди передбачає натяк на нездійсненність та недосяжність, він, попри усе, приваблюватиме нас своєю чистотою та породжуватиме надії на краще майбутнє. Ідеали, на базі яких розставляються за пріоритетністю наші цінності, відіграють роль стрижня, що визначає якість і зміст життя людини, підштовхуючи до найвищих цілей у власному розумінні. Вся історія людства може бути представлена як процес осягнення, творення, спроб втілення ідеалів, а також їх заперечення та зміни. Народження

ідеалів відбувається у свідомості людини, заявляючи про себе прагненням перетворень, спрямованих на удосконалення буття.

Суспільний ідеал постійно змінюється, але традиційно його основою залишається справедливість, урахування потреб та інтересів громадян, порушення яких є особливо відчутним за умов кризи.

Як слушно зазначав Карл Поппер, «все живе прагне отримати кращий світ» [19]. Таким чином, до кінця не розуміючи, в чому конкретно полягає сенс її життя, людина разом з тим добре усвідомлює, що спрямоване воно має бути саме в бік удосконалення.

Тяжіння людства до осмислення ідеалів, до пошуків кращих форм суспільного устрою особливо актуалізується під час перехідних або кризових періодів. Сьогодні, коли відбувається перехід-біфуркація від світоглядної епохи Модерну до Постмодерну, людина існує саме у такий історичний період.

Ідеал досконалого суспільства передбачає спосіб реалізації ідеального суспільства в цілому, спробу представити такий устрій, у якому соціально-економічні, політичні та інші структури є досконалими, не тільки самі по собі, але й у цілому. Тобто, ідеал досконалого суспільства – це реальний образ такого суспільного ладу, в якому досконалими є всі його складові.

Процес осмислення ідеалу як соціокультурного феномену, що перебуває на межі духовного й матеріального та одночасно, будучи цілісністю, містить у собі і те, й інше, дозволяє хоча б на мить вийти із хаосу сучасної дефрагментованої свідомості та нібито подивитися на цю проблему ззовні. І тоді вже занурення у безодню штучно створених цінностей, що позиціонуються як новітні ідеали, не стане загрозою на шляху розрізнення хибного та істинного, розмежування «зерен та лузги». Хоча і є очевидним, що дорогу в змозі здолати лише той, хто не перестає йти, проте, якою буде ця дорога, цей шлях як для людини, так і для сучасного суспільства, залежатиме від розуміння найвищого орієнтиру, ідеалу, що одержує найфундаментальніший буттєвий статус, слугуючи орієнтиром у розумінні буття людини і соціуму [26].

Суспільний ідеал виникає як реакція на хвилюючі суспільство проблеми, як бажання людей звільнитися від пережитих ними поневірянь і злигоднів. У світській традиції суспільний ідеал звернений у майбутнє, зазвичай вельми віддалене. Релігійне мислення схильне бачити втілення надій і сподівань людей у минулому, в безповоротно збігле «золоте століття». Без суспільного ідеалу, чи то спрямований він у майбутнє, чи віднесений до минулих часів, напевно, був би неможливим рух суспільства вперед, оскільки саме в ньому людство малює свою мрію про краще майбутнє, до якого сподівається наблизитися.

Суспільство як система, що розвивається, завжди потребує визначення цілей свого розвитку. Соціальні ідеали й проекти майбутнього необхідні суспільству як найважливіші змістоутворюючі структури свідомості, як принципи освоєння й перетворення реальності [7, с. 155].

Проблема ідеалу викликала інтерес у багатьох мислителів різних часів та народів. Осягнення ідеалу є предметом розгляду філософії, релігієзнавства, політології, права, соціології, культурології – різних систем знань, оскільки це резонує із внутрішньою сутністю людини.

Суспільний ідеал – це якийсь вищий, досконалий стан суспільства, до якого прагнуть якщо не всі, то, принаймні, більшість людей. Ідеал постає як сума ідей, теорій, моделей, проектів, які обґрунтовують історичну необхідність змін, що позначають шляхи і засоби досягнення бажаної мети. Однак важливо чітко розуміти, що будь-який суспільний ідеал є історично обмеженим, він відповідає стану суспільства, рівню соціального розвитку та наукових знань свого часу.

Це означає, що ідеал досконалого суспільства в уявленнях, скажімо, древніх мислителів вельми відрізняється від суспільного ідеалу наших сучасників. Наприклад, у проекті ідеальної держави давньогрецького філософа Платона нам навряд чи здадуться привабливими ідеї спільності дружин і дітей, скасування сім'ї (Платон визнавав тільки суспільне виховання дітей, повністю ізольованих від батьків), державного регулювання шлюбів тощо. У моделі Аристотеля ми навряд чи

можемо погодитися з наявністю в ідеальній державі інституту рабства.

Але Платон і Аристотель жили за часів рабовласництва і не мислили собі суспільства без рабів, вважаючи рабство природним і вічним станом. Ясно, що і ті, кому належить жити на Землі в кінці ХХІ ст., вивчатимуть наші уявлення про ідеальне суспільство як надбання давно минулої епохи.

Дослідження історично першого типу суспільного ідеалу і породжених ним соціальних і гносеологічних умов виникнення моральних настанов означає одночасно пошук відповідей на вихідні питання: коли і чому стає можливим і необхідним поява соціальних ідеалів?

Проблема становлення суспільного ідеалу не має сьогодні однозначного, загальноприйнятого рішення. У зв'язку з цим Г. Гусев зазначає, що «ідеали, мабуть, з'явилися лише на зорі рабовласницького суспільства, з відділенням розумової праці від фізичної, оскільки вони припускають вже виключно високий ступінь абстракції у формуванні вищих домінуючих цілей усього життя людини, класу, суспільства» [3, с. 15].

Разом з тим, переважна більшість дослідників [14, 24, 29] схиляються до думки, що ідеал виникає у тому випадку, якщо людина не задоволена існуючим суспільним життям, усвідомлює свою незадоволеність. Інтереси та цілі роду були інтересами і цілями кожного його члена, а, отже, й не виникало питання про суспільство, яке б найкращим чином сприяло задоволенню потреб особистості. Необхідність у цьому з'являється тільки тоді, коли розкладаються родові відносини і вже не можуть забезпечити всім членам громади рівні можливості для відносного благополуччя, коли нерівність стає очевидною.

Думка про можливість існування суспільного устрою, відмінного від даного, може скластися лише на такому етапі історичного розвитку, коли сама суспільна практика сформувала вже кілька форм суспільної організації, які можуть бути протиставлені одна одній. Тому стає очевидним, що первісне суспільство було не в змозі висунути будь-які ідеали.

Таким чином, поява ідеалів стає можливою не раніше, аніж у рабовласницькому суспільстві, яке зароджується. Принаймні, до цього періоду відноситься виникнення першого з відомих науці ідеалів суспільного устрою – античного ідеалу «золотого століття».

Уявлення про необхідність формування поняття ідеалу з'являються в суспільстві з виникненням приватної власності, тобто з розшаруванням суспільства на класи. Питання про ідеальну соціальну організацію завжди було предметом суперечок і дискусій серед найбільш впливових філософів минулого, вирішення цього питання залежало від тих історичних умов і соціально-моральних позицій, в яких знаходився той чи інший автор [9]. З поглибленням і загостренням державної кризи вектор вирішення питання про суспільний ідеал від пріоритету державності повертався власне до людини, тобто до пріоритету особистісних свобод, інтересів і потреб.

Отже, ідеал викликає внутрішній відгук, тому що він перебуває на межі матеріального і духовного, будучи недосяжним, але одночасно народжуючи невгамовне бажання свого втілення. Саме тому дане дослідження присвячено теоретичній спробі осягнути ідеал, торкаючись певних його граней та надаючи у результаті авторську концепцію ідеалу як соціокультурного феномену. За допомогою філософської методології аналізується шлях, що пройшло людство в пошуках ідеалів та у спробах їх втілення. Важливою умовою та основою, яка надає можливість сучасному соціально-філософському пізнанню відтворювати процеси самоосягнення людини та соціуму, є аналіз ідеалу як соціокультурного феномена.

Шукаючи відповіді на споконвічні філософські запитання: «Чим є життя? В чому його сенс?», на перше з них людина часто знаходила для себе прийнятну відповідь, порівнюючи життя з рухом, шляхом. Друге ж запитання залишалося або зовсім без відповіді, або передбачало значну варіативність спроб його вирішення. Відштовхуючись від розуміння життя як шляху, Л.Чорна доходить цілком закономірного висновку, що це має бути шлях до чогось кращого, аніж те, що є у

певний момент. При цьому, вона з упевненістю стверджує, що жодна людина, звичайно, за умови її нормального психічного стану, не обере для себе життя в сенсі руху до погіршення свого становища [31, с. 94].

Сучасна ситуація суспільного розвитку характеризується підвищеною інтенсивністю такого розвитку, швидкою зміною технологічного та ціннісного простору культури. Мерехтіння осіб і подій, зміна цінностей і уявлень, – все це викликає особливу хворобу століття – футурошок. Кардинальні зміни у нашій країні, що торкнулись усіх сфер життя, зробили перебіг цієї хвороби у нас подвійно важким. Суспільство, втративши надійні орієнтири, твердий ґрунт у хиткому світі, починає заперечувати проповідувані і східні, і західні суспільні ідеали. Соціальний ідеал викликає аж ніяк не позитивний спектр почуттів: від байдужості до іронії, від недовіри до різкого неприйняття.

Сьогоднішнє становище у культурі розвинених держав свідчить, що не лише у мистецтві, а й у багатьох інших сферах життя виникають тенденції, які можна позначити як кризу раціоналізму в інтелектуальній і соціальній сферах суспільства. Вона проявляється у цілій низці «розчарувань»: у науці, у прогресі, у вищих цінностях і цілях людства. Філософи, політологи та соціологи, на жаль, недостатньо звертаються до дослідження соціальних ідеалів.

Тим часом, глобальні світові проблеми змушують інтелектуальну еліту людства знову і знову ставити питання про майбутнє, його соціальні підстави, орієнтири, ідеали, соціальні проекти, які збережуть людство й забезпечать його стабільність. Тому, дійсна ситуація розвитку – особливо у нашій країні – вимагає аналізу сутнісних сторін соціальних проектів та ідеалів.

Соціальний ідеал, а також форми і способи соціального розвитку розроблялися дослідниками різних напрямків. Ідеальне та ідеал виявлялися предметом інтересу людини з давніх-давен; недарма питання про співвідношення ідеального й матеріального вважається основним питанням філософії. Різні аспекти ідеального та ідеалу є об'єктом досліджень філософів, культурологів, соціологів, мистецтвознавців,

релігієзнавців, істориків, психологів. Разом з тим, у сучасних умовах виникає нагальна потреба уточнення деяких сутнісних аспектів проблеми суспільного ідеалу.

У філософському словнику за редакцією видатного українського філософа академіка В. І. Шинкарука пропонується ідеал розуміти як абстракцію, що утворюється на базі знань про певний об'єкт пізнання та яка щодо нього тлумачиться як взірець, норма, мета, втілення досконалості тощо. Крім того, ідеал – це зразок, згідно з яким людина (людність) визначає свою поведінку та способи життя в конкретних умовах [25, с. 237].

У французькому філософському словнику ідеал трактується як те, до чого ми прагнемо; досконалий зразок. Образ ідеалу передбачає стан довершеності, що видається духом, який не може цілком його досягнути: такий стан міг би надати повне задоволення людському розуму й почуттю [12].

Отже, розуміючи ідеал як ідею абсолютної довершеності, абсолютного блага, можна стверджувати, що за природою він належить до духовного світу. Проте, при цьому змістове наповнення людських ідеалів є різномірним – як духовним, так і матеріальним, за аналогією з умовно духовно-матеріальним устроєм нашого світу. Адже відомою особливістю людської свідомості є розподіл усього на дуальні та часто взаємовиключні прояви. Якість змісту ідеалу безпосередньо залежить від характеру людських бажань, оскільки саме вони його наповнюють, будучи рушіями людського життя.

Соціальний ідеал як образ бездоганно організованого суспільства стає однією з найважливіших проблем філософії, як тільки з'являються перші теоретичні моделі державного устрою. Ідеал представляв собою концептуально-змістовну модель суспільного устрою, принципи організації держави (справедливості, свободи, прогресу тощо).

Дослідження соціального ідеалу як феномена певної культурно-історичної ситуації передбачає розгляд його у двох діалектично взаємопов'язаних контекстах: ідеал як структура свідомості суспіль-

ства (когнітивний контекст); і ідеал як функція суспільного розвитку (соціокультурний аспект).

Розуміння сутнісних характеристик ідеалу базується на концепціях ідеального у філософії. Будь-яка філософія неминуче звертається до ідеального, пропонуючи своє розуміння цього феномена. Без цього неможливий аналіз свідомості суспільства й людини. Розглянути все розмаїття концепцій ідеального від антропологічно-натуралістичних і механістичних до великої кількості ідеалістичних розгортки (панлогізму, волюнтаризму, феноменалізму, ірраціоналізму, релігійного містицизму тощо) в рамках однієї статті практично неможливо, тому тут основний акцент буде зроблений на позиції відомого дослідника ідеалу Е. Ільєнкова [14]. Спираючись на його точку зору, а також на сучасні доробки відомої дослідниці проблеми суспільного ідеалу Л. Чорної [26-31], під ідеальним будемо розуміти спосіб буття об'єктивної реальності, представлені (відображені) у свідомості суб'єкта у вигляді символу цієї реальності, що формується у практичній діяльності суб'єкта. Звідси ідеал у найзагальнішому сенсі є системою символів, ідеальною конструкцією, образом дійсності, що виникає у свідомості суб'єкта (індивіда або суспільства). Важливо підкреслити таку властивість ідеалу, як його здатність визначати характер мислення й діяльності людини або соціального прошарку. Ця функціональна характеристика ідеалу відображає діалектичний взаємозв'язок реального-ідеального. Ідеал – це, перш за все, образ, ідеальний образ, образ досконалості.

Як писав свого часу Володимир Соловйов, «усе наше життя, що пройшло, нинішнє й майбутнє, до кінця історії, є у кожному своєму даному стані фактичним компромісом між вищим ідеальним началом, що здійснюється у світі, і тим невідповідним йому матеріальним середовищем, у якому воно здійснюється. Коли здійсниться цілком, тоді кінець усякому компромісу, але тоді ж і кінець історії і всьому світовому процесу» [22, с. 343].

На думку В. Соловйова, позитивна частина діалектичної пари

«суще-належне» визначається моральним началом. Філософ виділяє два моменти стосовно соціальних ідеалів: загальне начало моральності як суто розумна вимога й дійсне суспільство як емпіричний факт. При цьому, соціальний ідеал вказує на спосіб їх взаємодії як реалізацію морального начала й ідеалізацію дійсного суспільства. На його переконання, згідно із суспільним ідеалом формальне моральне начало, здійснюючись у дійсному суспільстві, має зробити його нормальним, а саме має стати у ньому дійсним, або, надаючи йому ідеальної форми, має отримати від нього реальний зміст [22].

Виростаючи з дійсності, ідеал заперечує її і пропонує свій варіант належного. Таким чином, ідеал має два полюси, які перебувають у протистоянні і єдності: негативний (заперечення сущого) і позитивний (твердження належного). Для суспільства й індивіда ідеал важливий, перш за все, як модель належного, у якій належне виступає не тільки в моральному контексті (за В. Соловйовим), але й у контексті концептуально-владному (форма влади) і практико-соціологічному (форма відносин людини і суспільства, держави і громадянина тощо).

Проводячи паралель між розумінням ідеалу людини та досягненням ідеалу на рівні суспільства, необхідно наголосити на тому, що суспільство такою самою мірою, як і окрема людина, вкрай потребує гармонійного духовно-матеріального розвитку, орієнтації на власний ідеал, окреслений згідно з його історичними, геополітичними, національними, культурними особливостями та схильностями. Тут діють ті ж самі принципи та пріоритети, як і в житті окремої особистості, і про це слід завжди пам'ятати, визначаючи перспективи розвитку певного суспільства. Так, людина, наповнюючи зміст свого ідеалу за допомогою індивідуальних потреб і бажань, формулює для себе цілі, на досягнення яких вона починає спрямовувати свої дії. Загальновідомо, що окреслення власних ідеалів та формулювання своїх цілей більш успішним є у свідомих особистостей, які хоча б замислюються над цим питанням, навіть не маючи уявлення про стратегію реалізації задуманого, і тим більше систему тактичних дій. Таке самопізнання

одночасно дає змогу наблизитися й до розуміння свого призначення в житті, усвідомлення своїх талантів і здібностей, – того, що можна розкрити у процесі досягнення своїх ідеалів. Як кожна людина постійно прагне кращого життя, маючи на увазі при цьому індивідуально визначені блага, так і будь-яке суспільство на кожному етапі розвитку повинно намагатися побудувати більш досконале майбутнє, створити найсприятливіший для людини суспільний лад та державний устрій. Адже лише духовне єднання людей, орієнтація на споконвічні людські цінності можуть стати опорою, на якій базуватиметься оновлене суспільство та держава. У цьому контексті варто згадати вислів австрійського мислителя Вольфганга Крауса: «Ідеали містять в собі надію на майбутнє, засіб, що може виключити нігілізм, руйнування, саморуйнування та цинізм» [15, с. 250].

Спираючись на аналіз діалектичної природи будь-якого ідеалу, а ідеалом ми називаємо ідеальний образ у свідомості, в якому реальні суперечності об'єкта постають у стані знятого протиріччя і який багато в чому визначає спосіб мислення й діяльності суб'єктів суспільного розвитку, ми можемо зрозуміти динаміку духовних і соціальних процесів.

Є всі підстави вважати соціальний ідеал образом, що структурує суспільну свідомість, визначає спосіб мислення й діяльності людини і соціальної групи, ідеальний образ бездоганного соціального устрою, такого внутрішньо несуперечливого суспільного ладу, у якому зняті реальні дефекти, а реальні потреби задоволені.

У найзагальнішому вигляді соціальний ідеал, залежно від того, яка соціальна сфера представлена у ньому більш випукло, включає у свій зміст форми, цінності й норми двох сторін соціального життя: соціально-економічної та соціально-політичної, які ставлять на перше місце відповідно економічний або ж політичний устрій суспільства.

Соціально-економічний ідеал передбачає образ зняття протиріч економічного суспільного стану, ідеальну модель економіки.

Основною формою економічного в ідеалі виступає відношення власності. Соціальний ідеал завжди основною цінністю та ідеологічною концепцією вважає відношення власності – суспільного способу привласнення предметів виробничого і невиробничого споживання, а також системи суспільних відносин, що виникають у зв'язку з привласненням засобів виробництва, робочої сили, предметів споживання.

Головним критерієм власності є ступінь панування над об'єктом, яка виражається у свободі розпорядження ним: *dominium* (власність) – безумовна власність з правом передачі та спадщини; *possessio* (володіння) – право особи володіти результатами своєї праці; *usus* (користування) – лише тимчасове користування громадським майном [22, с. 125].

Власність, як стрижень соціально-економічного ідеалу нерозривно пов'язана із соціальною цінністю – суспільною справедливістю [4, с. 68]. Так, В. Давидович вважає справедливість більш складним поняттям, аніж соціальний ідеал, оскільки вона є більш «субстанційною», тому що в ній – не тільки прагнення до належного, а й фіксація наявного [5]. Дж. Роулз дотримується іншої думки: «принцип справедливості – лише частина суспільного ідеалу, хоча, можливо, і найважливіша» [21, с. 42]. В. Давидович же називає справедливість одним з ідеалів [4, с. 22]. У даному параграфі не ставиться завдання співвіднести повні обсяги понять справедливості та соціального ідеалу, тут лише підкреслюється діалектична єдність цих понять.

Соціально-економічний ідеал завжди виступає ідеалом справедливого розподілу, оптимального споживання. Пропонуючи ту чи іншу економічну модель суспільного устрою, ідеал ґрунтується на міркуваннях про справедливість – на поняттях про належне, на відповідних уявленнях про сутність людини та її невід'ємні права. Так, якщо проголошується теза про загальну рівність, рівність необхідна і в економічній сфері: соціальній нерівності відповідають виробничі відносини панування-підпорядкування, соціальній рівності – виробничі

відносини співпраці. Абстрактно несуперечливі поняття й форми соціального ідеалу в рамках конкретно діяльнісних відносин часто приходять у протиріччя. Поняття рівності часто підмінюється лише формально-правовим його аспектом, коли правом кожного визнається свобода у сфері думки й моралі, але про економічний рівність не йдеться. Економічна рівність (цей термін часто підмінюється словом «зрівнялівка»), навпаки, розцінюється як фактор, який обмежує права і свободи індивіда. Так, за зауваженням Фіхте, під категоричним імперативом Канта приховувалась вимога абсолютної рівності всіх перед законом за «емпіричних» умов реальної станової нерівності. Іншими словами, Кантом сформульований принцип буржуазного права, ідеального буржуазного суспільства [14, с. 205-206], але зовсім не визначена його суперечлива природа. Проте, поки є економічна нерівність, залишаються неможливі, а значить, залишається ідеал іншої справедливості, матеріально відчутної, а не занесеної у високі сфери.

Вимога справедливої організації, за зауваженням В. Соловйова, є вимога правомірного порядку, здійснення якого і складає завдання держави. Отже, ця вимога переводить нас з економічної царини в юридичну й політичну [22, с. 130-131]. В. Соловйов взагалі виступає проти суто економічного пояснення суспільства і його ідеалів.

О. Панарін, виступаючи проти економікоцентризму марксистської філософської та соціологічної думки, що відводить політиці роль надбудови до економіко-виробничого базису, закликає «відновити буттєвий статус політики», яка є аж ніяк не надбудовою, а є «видом людської практики» [17, с. 19].

Політика – це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між соціальними групами, ядром якої є проблема отримання, утримання і використання влади, отже, центральним поняттям соціально-політичного ідеалу буде поняття, принципи та форми влади. Політичний ідеал – це, перш за все, ідеал характеру влади і її використання, уявлення про належну організацію суспільства й управління. У загальному

сенсі влада визначається як здатність і можливість здійснювати свою волю, робити визначальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою будь-якого засобу – авторитету, права, насильства.

Політичний ідеал завжди задає ідеальний образ організації і здійснення влади у суспільстві. Цей образ нерозривно пов'язаний з економічними формами суспільства. Так, принцип свободи як політичний принцип соціального ідеалу буржуазного суспільства виник з потреб вільного підприємництва в капіталізмі, що базується на вільному продажі робочої сили.

Політичне та економічне знаходяться у нерозривному зв'язку один з одним. Більше того, «переважна більшість політичних концепцій і минулого, і теперішнього приходять до визнання того, що початковою субстанцією політики в результаті завжди є власність» [1, с. 26]. Політика і влада мають економічну основу: де є поділ власності, там є влада і виникають специфічні політичні відносини.

Отже, соціальний ідеал завжди є духовною (ідеальною) формою, в якій втілений економічний і політичний інтерес певних соціальних груп. Разом з тим, у змісті соціального ідеалу можна виділити низку універсальних структур (концепцій), які визначають зв'язність цілей і засобів у феномені ідеалу. До числа таких структур-концепцій у соціальному ідеалі доцільно віднести концепцію лібералізму й концепцію консерватизму [7]. Консервативна концепція ідеалу виражає ідею збереження, консервації дійсних суспільних відносин. Найчастіше на боці консерватизму виступають групи, наділені владою, тобто наділені власністю. Консерватизм як концепція соціального ідеалу критерієм досконалості вважає усталені форми суспільних зв'язків і відносин, вважає стійкість як основу соціальних форм.

Лібералізм же еталоном соціального буття вважає мінливість, вивільнення від старого. Його носії – виразники невдоволення існуючим порядком речей, тобто представники соціальних груп, які потребують утвердження нових соціальних відносин. Це можуть бути класи пригноблені й незаможні в рамках конкретних соціально-економічних

відносин, але, перш за все, це ті соціальні групи, які, володіючи властністю, владою в економічному житті суспільства не мають її у сфері політичній. Лібералізм як концепція є ідеологічною формою претензії власників на владу. Слід зауважити, що конкретне змістове наповнення лібералізму й консерватизму не залишається постійним, воно змінюється з плином часу, настільки кардинально, що «вчорашній» лібералізм сьогодні є консерватизмом. Інакше кажучи, необхідно розрізняти консерватизм і лібералізм у ситуаційному, вузькому розумінні і консерватизм та лібералізм у широкому сенсі.

Поряд зі справедливістю змістовною структурою соціального ідеалу часто вважається рівність. Однак тут слід підкреслити, що справедливість і рівність – це блага, які не співпадають. Для Платона, наприклад, справедливо, коли кожен займається своєю справою [18, с. 205], але аж ніяк не кожен має рівні спроможності до однієї й тієї ж справи – отже, про рівність тут не йдеться.

Не співпадають справедливість і рівність (хоча й перетинаються) і на думку В. Давидовича [4, с. 73]. Рівність ним розглядається як категорія природно-біологічна («рівні за своєю природою»), теологічна («рівні перед Богом»), рівність у соціально-економічних відносинах, правовій сфері, у сфері політичного життя [4, с. 74], з яким і пов'язана, перш за все, соціальна справедливість. Соціальна справедливість в буржуазних теоріях передбачає правову рівність (Ф. Бекон, Т. Гоббс), але не економічну.

Ідеал, який прагне до рівності взагалі, очевидно, не досягає своєї мети, адже повна й абсолютна рівність усіх і в усьому призводить до послаблення зв'язків, втрати напруги й пружності життя, ентропії. Нерівність – це засіб боротьби з ентропією, вона передбачає владу; сама влада – це нерівність. Влада є засобом боротьби з хаосом [6, 8, 11].

Поряд зі справедливістю й рівністю ідея свободи не тільки, є найважливішою ціннісною складовою ідеалу, але й неодмінною умовою його здійснення, адже в царстві необхідності немає сенсу прагнути до здійснення ідеалів. Нелінійність у суспільній сфері реалізується

через людську свободу [17, с. 20]. З іншого боку, ідеал як певна конструкція сам по собі якоюсь мірою є обмежувачем свободи. Свобода – це спосіб соціального буття людини, міра можливостей реалізації суб'єкта у суспільному розвитку. Проблема свободи завжди передбачає дихотомію: свобода-необхідність, свобода-відповідальність. Свобода і необхідність знаходяться в нерозривному діалектичному зв'язку, у якому відсутність одного елемента унеможливить існування іншого. Все живе є компромісом свободи й необхідності. «Стрибок з царства необхідності у царство свободи» – це внутрішнє протиріччя [13, с. 8-10]. І.Єгоров веде мову про нові категорії – регуляції і саморегуляції – як процес взаємоприсотування, взаємодії свободи й необхідності [8, с. 10]. Проблема регуляції полягає в наступному: або відсунути межу, що задається необхідністю (розширений ареал свободи), або відійти від нього (обмежена свобода).

«Носіями» процесів регуляції виступають цінності (установки), законодавство, ціни, гроші тощо [8, с. 11]. Кожному члену суспільства приписуються норми поведінки й певні соціальні ролі, причому ці норми й ролі встановлюються, виходячи з точки відліку зі зворотного: не від дійсної причини (свобода), а від її межі – необхідності, оскільки в індивідуальній і суспільній свідомості причина і наслідок міняються місцями.

Історія людства – це досягнення свободи, а «історичний процес самовизначення людства як розвиток свободи не може здійснюватися інакше, як тільки в напрямку Істини, Добра і Краси» [16, с. 173].

Центральним моментом, прихованим за кожним історичним рухом є проблема свободи, а її ядро – незалежність людини від людини або, філософською мовою, незалежність людини від самої себе. Історично це пов'язано з проблемою власності. Справжня свобода починається з моменту зняття відчуження.

Свобода пов'язана і з правом: «... свобода як нерозлучна з правом, оскільки я можу вільно діяти в межах мого права, у чому й полягає володіння правом, і рівність, як нерозлучні з законом, оскільки як за-

гальна норма закон є рівним для всіх, а отже, і законна влада повинна полягати в однаковому ставленні до всіх, на кого вона поширюється» [22, с. 130].

Без свободи неможлива реалізація ідеалу. З іншого боку, і зміст соціального ідеалу визначається рівнем свободи. Т. Ростовцева виділяє чотири рівні свободи [20]:

- «свобода від» – як вивільнення від чогось, подолання кордонів необхідності;
- свобода як пізнана необхідність – пізнання законів і пристосування до них або пристосовування їх під себе;
- свобода як вибір і відповідальність за нього (екзистенційне розуміння);
- свобода як творчість – справжня свобода, тут беруть участь усі три попередні рівні, має місце повне подолання відчуження.

Специфіка соціального ідеалу полягає у тому, що як образ абсолютної бездоганності він не знає сумнівів. Інакше він не володів би великою силою: люди не йшли б на смерть за ідеал, якби сумнівалися в його істинності й цінності. Інша справа, що така «закритість» не може бути вічною. Вона являє собою характеристику ідеалу, який розглядається як синхронічна система, тобто така, що має постійні параметри й розгорнута у просторі в межах певного часового відрізка. Ідеал в контексті діахронічної системи, що розвивається в часі, зазнає змін, еволюціонує. Частково і тому такою складною є проблема істинності ідеалу. «Хибність у формально-економічному сенсі може бути істиною у всесвітньо-історичному сенсі» [32, с. 184].

Проблема істинності та хибності ідеалів знову повертає нас до їх гносеологічного аналізу, зокрема, до рівнів знання і способів ідеалізації на цих рівнях. Так, на буденному рівні, – який є емпіричним відображенням дійсності, розуміння її зовнішньої сторони в процесі повсякденної практики, – є думка про предмет, але немає ще думки про думку, немає рефлексії. У такій свідомості ідеал і реальність виступають як дещо тотожне. Передбачається повна відповідність

об'єктивного суб'єктивному. Точніше, суб'єктивне не відділяється від об'єктивного і навіть заміщає останнє. При цьому, носій цієї свідомості, як раз навпаки, приймає суб'єктивне за об'єктивне. Продукт своєї свідомості він може вважати за щось існуюче незалежно від нього самого і навіть таке, що підкоряє його самого. Е. Ільєнков називає подібні продукти відчуження ідолами [14]. На буденному рівні свідомості ідеал постає у вигляді мрії, а також поняття сенсу життя (у сфері психології).

Соціальна мрія, подібно до будь-якого ідеалу, відштовхуючись від наявної дійсності, тим не менше, не піднімається до осмислення цієї дійсності і являє собою лише дійсність «з протилежним знаком», дійсність «навиворіт»: замість бідності – статок, замість праці – неробство, «плебейський утопічний гедонізм» [17, с. 239]. На теоретичному рівні соціальна мрія перетворюється в теоретичну модель ідеального устрою суспільства. Теоретична модель передбачає систему, в якій виділяються і доводяться підстави і принципи, – наприклад, в ідеальній державі Платона такими були принципи добра і справедливості.

Будь-який ідеал відштовхується від дійсності й відображає реальні інтереси суб'єкта. Ідеал – це своєрідний прояв сутності предмета. У ньому фіксується тільки такий бажаний стан, який допускається його сутністю. Тобто, ідеал мислиться як підсумок певної (реальної чи уявної суб'єктом) тенденції розвитку об'єкта [7].

«Ідеал вказує на те, що повинно бути, а отже, і може бути, тобто зміст соціального ідеалу не може мати чисто умоглядного теоретичного характеру, що не має зв'язку з дійсним суспільством» [24, с. 117]. Якщо ідеал дійсно те, що може бути, то питання про його здійсненність вирішується позитивно.

Свого часу Г. Гегель не погодився з І. Кантом, який оголосив заборону протиріччя вищим апріорним законом розуму, а наявність протиріччя – вічним «емпіричним» станом розуму. Гегель заперечив: все навпаки. Не можна нездійсненне вважати за вищий закон, а

діалектичне протиріччя – не є показником помилки розуму, а є його «природною», іманентною йому формою, ідеал же – не застигла річ, а «суть справи», сам рух уперед, оскільки «ідеалом є <... > будь-яка дійсність у своїй найвищій істині» [2, с. 143]. Для Гегеля ідеал реальний тут, у діяльності людей, але він при вираженні в природному матеріалі завжди деформується і результат виявляється компромісом ідеалу з мертвою матерією, ідеалом, заломленим через антидіалектичність земного, матеріально-людського світу [14, с. 208].

Поняття ідеалу, як бездоганного образу чогось, що визначає напрямок діяльності й володіє спонукальною силою до дії, тісно пов'язане з поняттям мети – ідеального образу майбутнього результату діяльності. У зв'язку з цим, доцільно послатися на точку зору С. Туманова, який якраз і визначав ідеал через поняття мети: «... ідеал є кінцева мета діяльності суб'єкта, сформульована у такий спосіб, що тенденція розвитку об'єкта його інтересів, відтворена крізь призму цих інтересів, виражається у формі уявлення про досконалий стан нині суперечливого об'єкта» [24, с. 34]. Як зауважив В. Соловйов, «не можна вести мову про розвиток суспільства, не маючи поняття про те, до чого веде це розвиток, який кінець його. Але кінець цей є не факт, а тільки ідеал» [22, с. 115]. У той же час, він вважає, що неможливо «провести непорушний кордон і безумовну відмінність між ідеєю й фактом, між думками розуму і явищами дійсності» [22, с. 116].

Ідеал на буденному рівні ототожнюється з метою. Якщо ідеал – не мета, то він втрачає свою практичну силу, енергетичну міць; а значить, діяльність, спрямована на його здійснення, втрачає сенс.

У складі соціального ідеалу можна виділити низку ідей, присутність яких характерна для будь-яких соціальних ідеалів: це ідея блага, ідея справедливості, ідея рівності, ідея свободи.

Слід підкреслити таку особливість суспільного ідеалу, як його здатність визначати характер мислення і діяльності людини та суспільства в цілому. Ця функціональна характеристика ідеалу відображає взаємозв'язок реального та ідеального. Визначення ідеалу передбачає

розуміння його діалектичної природи.

Тож ідеал – це перш за все образ досконалості, він пропонує свою модель необхідного на зміну вже реально існуючого. Невдоволення реальністю – це перша й обов'язкова умова виникнення ідеалу. Хоча, з іншого боку, саме в цій реальності і міститься можливість формування ідеалу. Він заперечує суще і в той же час є переродженням цього сущого. Таким чином, ідеал – це вирішення «зняття» у свідомості суб'єкта об'єктивного протиріччя, яке торкається його глибинних інтересів.

Сутність діалектичного розуміння соціального ідеалу полягає в його діалектичному зв'язку із реальністю. Під тиском реальних протиріч виникає реальна діяльність, спрямована на зміну існуючого порядку речей. В мисленні він зароджується раніше за предметне здійснення. Діалектичне протиріччя виражається у формі бінарних опозицій «суще-необхідне», «існуюче-бажане», «реальність-ідеал» – це все джерела суспільного розвитку, самого історичного процесу.

Поняття суспільного ідеалу відрізняється від поняття ідеалу сферою існування. Коли ми говоримо про соціальний ідеал, то маємо на увазі саме суспільний вимір існування ідеалу, а це пов'язано із баченням досконалого стану суспільства, отже суспільний ідеал формує орієнтири для розвитку суспільства. Ідеали існують в різних сферах духовної культури, є культурні, естетичні, етичні, наукові ідеали. Поряд із тим, суспільний ідеал стосується саме розвитку і організації суспільства в цілому. Суспільний ідеал може вбирати в себе перераховані вище ідеали, адже усі вони пов'язані із реалізацією у соціумі, а отже із розвитком суспільства.

Суспільний ідеал відіграватиме важливу проєктивну роль у процесі державотворення. Саме коректне окреслення рис суспільного ідеалу як орієнтиру суспільного розвитку може сприяти духовному єднанню людей, орієнтації на фундаментальні цінності, слугувати благодатним підґрунтям для формування національної ідентичності

оновленого суспільства та держави. Проте, як справедливо підкреслює Л. Чорна, слід пам'ятати, що ідеал зможе стати справжньою запорукою еволюції окремої людини та суспільства в цілому лише тоді, коли буде коректно розумітися його природа, духовно-матеріальне гармонійне наповнення, особливості втілення – завжди часткового та неповного, необхідність постійного коригування та зосередження більшої уваги не на глобальному результаті, а на процесі, тобто шляху до нього [31].

Слід підкреслити, що сама постановка питання про повну реалізацію тієї чи іншої ідеальної моделі чревата величезними небезпеками і для людської свободи, і для моралі й моральності. Той, хто вірить у можливість остаточного вирішення всіх проблем людства шляхом створення досконалої суспільно-політичної системи, що не постоїть за ціною, буде готовий пожертвувати мільйонами, десятками мільйонів людських життів.

Історія надає чимало підтверджень вірності цього висновку. Саме так було в нашій країні за радянських часів, де в жертву ідеалу комуністичного майбутнього були принесені мільйони людських життів. Те ж відбулося і у фашистській Німеччині, керівники якої, заворожені химерними проектами створення тисячолітнього рейху, розв'язали Другу світову війну, яка коштувала людству багатьох десятків мільйонів життів.

Таким чином зазначимо, що ідеал є продуктом пізнавально-духовної та практичної діяльності людини й суспільства. Це досконалий образ бажаної реальності. Ідеал є суперечливим за своєю природою: по-перше, він є моделлю знятого протиріччя між сущим і належним; по-друге, будучи породженням наявної дійсності, він заперечує її.

У ХХІ столітті функціонують ритуальні риторичні фігури заміни одного іншим, коли культура підмінюється діалогом, діалог універсалізується, перетворюється на єдиний спосіб комунікації.

Отже, суспільний ідеал докорінно впливає на суспільну свідомість і тому він формує цінності, орієнтири, проекти, усе те, що визначає

реальне життя індивідів у суспільстві, а, отже, функціонування соціально-гуманітарної сфери суспільства.

Суспільна свідомість як відображення в духовній діяльності людей інтересів, сукупність ідей різних соціальних верств, класів, націй, суспільства в цілому, формується з огляду на перспективи соціального поступу, тобто з огляду на суспільний ідеал.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ЧИННИК ДУХОВНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В наш час, зміцнення консолідації нації є одним з факторів прогресивного розвитку української держави. Об'єднання громадян навколо спільних ідей, цінностей, політичних інститутів та соціально-економічних орієнтирів має складати міцний фундамент сучасної вітчизняної держави, що є основою її стабільного політичного, економічного та духовного розвитку. У нашому дослідженні ми проаналізуємо консолідаційний потенціал української національної ідеї як системоутворюючого чинника вітчизняного державотворення та суспільного розвитку. Логіка нашої наукової розвідки передбачає спочатку всебічний розгляд консолідації як суспільного феномена та його різновида духовної консолідації з подальшим аналізом інтеграційної сутності національної ідеї.

У сучасній науковій літературі зміст поняття консолідація розглядається у різних сферах знань у соціології, політології, правознавстві, філософії, культурології тощо. Зокрема, визначення консолідації частково запозичене з етнографії: консолідація передбачає об'єднання близьких за мовою і культурою етносів у більші народи, нації в ході розвитку соціально-економічної і культурної взаємодії. Враховуючи розмаїття структур, об'єднань у суспільстві, різний етнічний склад, процес консолідації виникає між групами однодумців, навколо політичних і етнічних лідерів, чи проти них, на основі націоналістичних або шовіністичних ідей, релігійних догм. Також можна говорити про консолідацію сил політичної опозиції у період виборів тощо [1, с. 133].

З політичної точки зору консолідація – це процес об'єднання, зміцнення єдності та згуртованості соціальних і політичних сил з метою ефективного вирішення загальних завдань. У свою чергу науковці-економісти визначають консолідацію як об'єднання суспільства навколо певної великої ідеї або реалізації певної програми [2, с. 131].

Натомість духовна консолідація передбачає згуртування народу навколо спільних цінностей, національної ідеї, національного ідеалу заради створення або розвитку держави, забезпечення культурно-історичної суб'єктності країни на міжнародній арені. Духовна консолідація нації як правило ґрунтується на здобутках культури, національно-культурній ідентичності, спільній історичній пам'яті.

На думку М. Скалецького, найбільш глибоко та рельєфно консолідує сутність культури проявляється у національно-етнічних спільнотах, які сторіччями плекали духовну єдність, зберігали культурну спадщину, розвивали традиції. На думку науковців, культура може існувати тільки в національних межах і завжди має національні ознаки. Культурні цінності, навіть якщо вони мають загальнолюдський характер, мусять бути включені у систему національних. Тільки прийнявши національне забарвлення, втілившись у відповідну національну форму, вони стають вагомими для певної етнічної спільноти та окремих індивідів, які до неї належать. Існування будь-якої національної культури немислиме без наявності певних умовних атрибутів або символів, що вказують на якісь етнічні особливості або відмінні риси даної культури. Кожна нація під час тривалої еволюції виробляє свої неповторні національні символи, до яких належать мова, житло, одяг, страви, пісні, танці, звичаї, прапори, герби та інші етнічні відзнаки. У системі національних символів у концентрованому вигляді відображаються етносоціальні сподівання та національні інтереси, національні гасла та ідеали [3, с. 62].

Отже, консолідацію можна вважати одним з об'єднувачих процесів на основі суспільної згоди, що формується й утверджується засобами державного управління та інтеграційними зусиллями у соціумі.

Головною її метою є утвердження політичних позицій влади, певних ідеологем, зміцнення економічного стану, покращення системи відносин у суспільстві, державі, нації. Значущою особливістю консолідації є її орієнтування на довгострокові цілі.

Слід зазначити, що зарубіжні автори розкриваючи феномен консолідації, переважно трактують її крізь призму інтеграційних процесів у демократичному суспільстві, звертаються до тематики духовно-ціннісного об'єднання громадян. Консолідація демократії розглядається у процесі демократичного переходу, виступає як його завершальний етап, після етапів лібералізації і демократизації, і означає впровадження політичних заходів, що забезпечують безповоротність демократичних перетворень у країні. Значна частина авторів, що пишуть про демократичну консолідацію, розглядають її як стабілізацію демократії або поглиблення демократії [1, с. 133].

Сучасні українські вчені розглядають консолідацію як складне і багатопланове явище. М. Пірен вбачає у консолідації вид об'єднувальних етнічних процесів. Б. Дем'яненко називає її головним соціально-політичним завданням розвитку соціуму, діяльності владних структур та політичної системи. Дослідники Р. Пилявець та Г. Луцишин розглядають консолідацію у якості позитивної і перспективної форми організації. Як взаємодія і згода соціальних груп подається консолідація М. Горшковою. Самостійне завдання вбачає у консолідації В. Навроцький. Консолідація як чинник ефективних соціальних дій, що потребує колективного розуму, колективної насаги і стратегічної мети розглядається М. Степико [2, с. 131].

Розглянувши підходи до з'ясування змісту консолідації, можна зауважити, що вона визначається вченими з двох позицій: як процес і водночас як результат дії. Це залежить від поставленої мети та визначених методів її досягнення.

Сучасні дослідники зазначають, що консолідація не може відбутися без урахування особливостей родинного виховання, державної політики, освіти та професійної підготовки людини, співіснування

міжетнічних та міжконфесійних відмінностей, довіри суспільства до владних інститутів як основи стабільного розвитку. Крім того, консолідація виступає запорукою єдності суспільного організму, вона має виконувати базове завдання – збереження державності на основі національної ідеї.

За демократичних умов орієнтація держави на ідеальну комунікативну спільноту реалізує її конституційний обов'язок – зміцнення суспільної солідарності без тиску або примусу. Консолідуючі механізми спрямовані на розвиток держави, посилення її обороноздатності, вкорінення у суспільній свідомості загальних цінностей та норм. Консолідація як рушійна сила з її головними інструментами – інформацією та знаннями здатна інтегрувати суспільну думку. Інакше кажучи, консолідація запускає процес реалізації суспільної волі як процесу взаємодії державної ідеології та ментальності суспільства. Поряд з тим, консолідація у державі – це процес спільної діяльності органів влади та структур громадянського суспільства, які у взаємодії здатні забезпечити впорядкованість і стійкість країни на основі системи правових норм, принципів та механізмів.

Консолідація як результат – це згода, заснована на довірі й солідарності поглядів, спільних зусиль громадян, держави, політичних та громадських організацій.

Проте сама пособі консолідація відбутися не може. Для цього необхідні певні чинники, які зможуть активізувати цей процес. Консолідуючі чинники поділяються на внутрішні і зовнішні. Внутрішні існують всередині нації і базуються на її історичних, державних, економічних та духовних особливостях розвитку. Зовнішні стосуються її геополітичного розташування і впливу сусідніх держав та міжнародних процесів. Особливо відчутними вони стають під час різних кризових явищ, які загрожують існуванню нації, збереженню її ідентичності тощо.

Внутрішні чинники умовно можна поділити за сферами їхнього існування на три великі групи: політичні (територія, держава,

національна еліта, розвиток громадянського суспільства, діяльність влади та гуманітарної інтелігенції з формування спільних цінностей, що об'єднують суспільство, міжнаціональні відносини, встановлення миру на Сході України), економічні (діяльність влади щодо подолання бідності та підвищення добробуту громадян, системна реалізація принципів соціальної справедливості, розвиток середнього класу, законодавче закріплення й подальше вдосконалення всіх аспектів ринкових відносин) та духовні (національний ідеал, національна ідея, державна мова, спільна історична пам'ять, релігія, соборність). Всі ці групи чинників є важливими і складають єдиний комплекс, що консолідує націю.

Жодна нація і держава не можуть існувати без власної території, яка виступає не тільки як політичний, економічний, а й культурно-історичний простір. Усвідомлення громадянами приналежності до певної території завжди має особливе значення у історичному процесі формування нації. Західноєвропейські й українські вчені приділяли значну увагу території як вирішальному фактору націо- та державотворення. Серед українських істориків найбільшу увагу територіальному патріотизму у своїй державотвірчій теорії приділяв В. К. Липинський. Необхідною умовою створення єдиної, могутньої української нації, на його думку, була сильна держава. Під нацією він розумів постійних мешканців української території. При цьому цікавим є те, що вчений не диференціював представників української нації за релігійним, етнічним або соціальним становищем. Єдиною головною умовою, що єднала, було бажання працювати на користь обраної нації. Процес об'єднання нації не може відбутися без усвідомлення громадянами сутності «територіального патріотизму», який передбачав сприяння розвитку власної території на основі солідарності всіх її мешканців. У праці «Листи до братів-хліборобів» В. К. Липинський визначав територіальний патріотизм як «пробудження почуття солідарності і єдності між усіма постійними мешканцями української землі, незалежно від їхнього етнічного походження,

соціально-класової приналежності, віросповідання, соціально-культурного рівня. Україна має стати Батьківщиною для всіх своїх громадян». Оскільки однією з складових держави є територія, то під час державотворення найбільш сильною виявляється територіальна свідомість мешканців цієї країни. Вони всі об'єднуються під проводом законного представника влади з метою захисту своєї території [4, с. 509-510].

Вивчаючи формування національної ідентичності західноєвропейські науковці Е. Геллнер та Б. Андерсон також значну увагу приділяли території. На їхню думку, територія відіграє велике значення у процесі політичного самовизначення нації. Вона є вирішальною у формуванні типу господарської діяльності, який впливає на особливості взаємовідносин її мешканців, що з часом перетворюються у національну культуру (звичаї, обряди, норми і правила поведінки). Особливе місце належить території й у історичній пам'яті народу. За Е. Смітом «Народ і територія мають, так би мовити, належати один одному... Земля повинна бути «історичною» землею, «рідним краєм», «колискою» нашого народу, навіть якщо й не є землею первісного походження...» [4, с. 509-506].

Територіальне згуртування реалізується через зміцнення міжрегіонального, транскордонного, міжнародного співробітництва; шляхом налагодження сполучення і зв'язку між населеними пунктами і регіонами, приєднання територій і місцевостей до транспортних, телекомунікаційних, енергетичних та інших мереж, скасування або мінімізації перешкод для руху, економічної діяльності, навчання, забезпечення високої якості державних або громадських послуг та гарантованого доступу до суспільних благ, незалежно від території або регіону. Територіальне згуртування базується на всебічному вивченні потенціалу регіону, використанні його ресурсів, сприяє його інтеграції у міжрегіональні та національний ринки, глобальні ринки [5, с. 33-34].

Отже, територія посідає значне місце у процесі економічного,

політичного та духовного згуртування суспільства на основі спільних традицій, а також сприяє об'єднанню громадян зі спільною історичною пам'яттю, яка формувалась на даному культурному просторі протягом століть.

Вочевидь, територія відіграє важливе значення у державницько-політичній консолідації нації. Завершеною формою такої консолідації є національна держава в межах якої інтеграційні процеси мають посилюватися. На переконання фахівців, національна держава є політично-організованим суспільством, що утворилося внаслідок самовизначення певної національної спільноти, яка консолідувалася в політичну націю та здобула державний суверенітет. Національна держава «черпає свою могутність і засоби до існування з домінантного етносу, навколо якого вона сформувалася і якому допомогла злитися в одне ціле й кристалізуватися» [6, с. 209]. Усвідомлення громадянами існування незалежної держави як вагомого здобутку у цивілізаційному, політичному та національному аспектах виступає сильним об'єднуючим фактором у соціальній взаємодії та утвердженні національної самобутності.

Процес національної та духовної консолідації нерозривно пов'язаний з згуртуванням національної еліти, яка на перше місце повинна ставити загальнонаціональний, а не особистий чи партійний інтерес. Національною елітою виступає провідна, національно свідома верства суспільства, яка метою своєї діяльності визначає побудову національної держави та реалізацію національних інтересів, несе особливу відповідальність за націє- і державотворчі завдання в конкретній історичній ситуації і найголовнішим своїм обов'язком визнає служіння народу і Батьківщині. Чим патріотичнішою є еліта, чим вона більш чисельна, тим сильніша нація, тим могутнішою є держава. І навпаки, відсутність національної еліти чи її нерозвиненість, розпорошеність призводять до втрати народом почуття національної єдності, впевненості у власних силах у розбудові держави. Ці істини підтвержені прикладами з історії багатьох народів, а українського – чи не найбільше.

Роль національної еліти в державотворенні виявляється передусім у функціях, які вона виконує. Серед них слід насамперед виділити стратегічну, комунікативну, інтегративну. Зміст стратегічної функції полягає в розробці базових напрямів суспільного розвитку, визначенні політичної програми дій, практичній реалізації прийнятих рішень. Національна еліта повинна розробляти світоглядні, моральні та ідеологічні засади практичної політики, формувати національну самосвідомість як духовну основу соціально-політичної активності народу тощо. Комунікативна функція передбачає відображення в політичних програмах інтересів і потреб (політичних, економічних, етнонаціональних, культурних, регіональних, професійних тощо) різних суспільних груп та практичну їх реалізацію. Втілення даної функції вимагає від представників національної еліти ведення постійного діалогу із суспільством з найбільш важливіших питань державотворення, вироблення спільних, узгоджених рішень. Інтегративна функція полягає у зміцненні стабільності й єдності суспільства, забезпеченні консенсусу за всіма основними принципами життєдіяльності нації і держави. Щоб ефективно реалізовувати зазначені функції, національній еліті мають бути властиві: державницьке мислення, розвинена національна самосвідомість, здатність до захисту загальнонаціональних інтересів [7, с. 99-100].

На наше переконання, важливою якістю національної еліти як провідника консолідаційних процесів має бути внутрішня духовна єдність при збереженні різноманітності політичних й ідеологічних поглядів. Така духовна єдність базується на високих моральних принципах, усвідомленні значущості й первинності державницьких інтересів щодо політичних. Державницька еліта має бути спроможна запропонувати суспільству потужну національну ідею як світоглядне тло консолідації й розвитку країни. Тільки така еліта буде спроможна організувати та об'єднати навколо себе громадянське суспільство, інтереси якого вона представлятиме на всіх державних і міжнародних рівнях.

У продовження вищезначених роздумів зазначимо, що важливу роль у консолідації суспільства відіграє постать загально визнаного національного лідера, який має моральний авторитет у часи свого правління та залишається ним для наступних поколінь [8, с. 167]. Своїм «моральним відлунням» справжнього лідера консолідує країну і після його відходу від політичної діяльності. Справжній політичний лідер, якого ми могли б назвати лідером нації, здатний консолідувати країну, є не просто політиком, а державним діячем, який актуалізує в політикум генерацию державних діячів. Він готовий поступитися політичними амбіціями заради процвітання країни. Зрозуміло, що для консолідації країни на демократичних і гуманістичних засадах її політична еліта має бути налаштована на повагу до всенародно обраного лідера, це стосується навіть політиків з опозиційними щодо нього поглядами. Повага опозиції до лідера, демократично обраного більшістю населення, – це повага до власного народу [9, с. 57].

З інституційної точки зору розвиток владних відносин у демократичному напрямі, згуртованість національної еліти мають забезпечити стійкість державницької структури та створити умови для розквіту наступного важливого чинника консолідації – громадянського суспільства.

На думку дослідників, для успішного розвитку громадянського суспільства формування політичної нації є важливим та необхідним, зокрема, коли йдеться про формування громадянина з відповідною національною свідомістю, національною та політичною культурою. Розвиток політичної нації повинен йти в ногу з розвитком громадянського суспільства, яке виступає його основою. Як наголошує Е. Сміт, модерні нації є одночасно і громадянськими і етнічними, адже культура та громадянство взаємно підсилюють одне одного і потенціал нації повністю реалізується [8, с. 166-167].

В Україні часто-густо звучали оцінки щодо слабкості громадянського суспільства, але Помаранчева революція, революція Гідності, волонтерський рух продемонстрували приховану силу та значну

зрілість громадянського сектору в нашій державі. За останнє десятиріччя структури громадянського суспільства стали оплотом духовної консолідації української нації, що забезпечили збереження держави у критичних ситуаціях. Лідери громадської думки у свій спосіб сформулювали основні положення української національної ідеї – соціальна справедливість, свобода, євроінтеграція, деолігархізація, розвиток середнього класу та ін.

Традиційною цінністю, що консолідує суспільство, є забезпечення справедливості в усіх її проявах, особливо в судочинстві та у праві загалом. Беручи до уваги проникнення корупції в усю систему, її розбещеність олігархічними подачками, потрібно забезпечити незалежність судів від неправового впливу не тільки економічно заможних верств населення, а й інших гілок влади, так само як і від тиску з боку інституцій громадянського суспільства [9, с. 56].

Консолідація навколо ідеї справедливості завжди містить у собі антикорупційну складову. Безумовно, що такі заходи, як відкриття майнових декларацій державних службовців, здійснення перевірки чиновників у всіх органах державної влади та органах місцевого самоврядування, оприлюднення реєстрів власників нерухомості й земельних ділянок та інформації про реальних власників компаній з відповідними заходами щодо власників нечесно набутого багатства є серйозним застереженням для потенційних корупціонерів. Разом з тим, антикорупційна політика не повинна обмежуватися «голою репресією», запобігання корупції має полягати насамперед у транспарентності всіх сфер, де вона потенційно можлива [9, с. 56].

Вочевидь можна стверджувати, що основою духовної консолідації та духовної безпеки українського суспільства є цінності й норми, які мають бути відображені у національній ідеї. Саме тому діяльність влади та гуманітарної інтелігенції з формування спільних цінностей, що об'єднують суспільство (освіта, наука, мистецтво, публіцистика) є не менш важливим чинником у консолідації української нації.

Як відомо з історії, на рівень національно-духовної консолідації

держави також впливає й характер міжнаціональних відносин. Серед науковців виділяють різні підходи щодо ролі та місця держави у міжнаціональних відносинах. Зокрема, у західній політології виділяють три підходи до політики держави стосовно етносів та міжнаціональних відносин. Зокрема А. Степен, Й. Уоллерстейн, вважають, що держава повинна виробляти й реалізовувати політику, спрямовану на розподіл ресурсів, створення сприятливих умов для усіх етносів, водночас не втручаючись в їх національну самобутність. Інші дослідники – М. Леві, М. Хехтер та ін. – вважають, що держава стосовно етносів є порівняно автономною силою, а політична її еліта має на меті власні корпоративні цілі, спрямовані на утримання влади, інколи навіть всупереч інтересам титульної нації. Третю точку зору представляють П. Ванден Берг, Е. Сміт, які характеризують державу як інструмент титульної нації, яка здійснює контроль над державним апаратом і суспільством. Наявність цих різних точок зору, з одного боку, відбиває реальний стан речей щодо вирішення згаданих проблем у різних державах, а з іншого, – ускладнює розуміння цих проблем, не сприяючи пошукові оптимальних шляхів їх вирішення [8, с. 167-168].

Позаяк, роль держави в етнополітичних процесах залишається ключовою, адже завдання держави – вироблення механізмів досягнення балансу інтересів і стабільності суспільства, це передусім цілеспрямована діяльність держави й етносів (або їх представників в особі партій, рухів, етноеліт), яка спрямована на досягнення стабільності багатонаціонального суспільства. Слід також наголосити на тому, що в етнопонаціональній структурі українського суспільства кожен етно-суб'єкт виконує певні функції, зокрема, українська нація є етнічною та демографічною основою українського суспільства, – основного носія державної мови, основного чинника державотворення. Одна з функцій національних меншин – це стимулювання та розвиток міжнародних, міждержавних відносин у розвитку української держави. Кожна з них має етнічну батьківщину, яка зацікавлена в тому, щоб такі стосунки розвивались [8, с. 167-168].

Враховуючи етнонаціональну строкатість українського суспільства гуманітарна політика нашої держави повинна бути спрямована на утвердження загальнонаціональних цінностей й пріоритетів, що забезпечуватиме консолідацію громадян, зокрема й як духовної спільноти.

Процеси деконсолідації та дезінтеграції українського суспільства, що посилились у 2013-2014 роках призвели до втрати частини території нашої держави, виявили ціннісні протиріччя між окремими регіонами. В цьому контексті встановлення миру на Сході України, духовно-культурна, економічна й політична реінтеграція Донбасу та Криму в Україну постає одним з першорядних чинників новітньої консолідації вітчизняного соціуму. Згідно даних спільного опитування КМІС, Центру Разумкова та Соціологічної групи «Рейтинг», яке проводилось з 19 жовтня по 2 листопада 2018 року більшість українців (64%) зазначили, що «мир є тим, чого найбільше бракує в Україні»; 66% українців відмітили, що військовий конфлікт на Сході є проблемою загальнодержавного рівня; 63% опитаних вважають Росію агресором відносно України [10]. Отже, регіональний сепаратизм спонсорований Росією актуалізував проблему духовної єдності українців, показав необхідність формулювання національної ідеї.

Вочевидь, для вирішення конфлікту на Донбасі окрім ефективних силових дій Збройних сил України, СБУ, розвідки, поліції, необхідним є публічний світоглядний діалог з низки питань у мас-медіа, який мають модерувати моральні авторитети. Він здатний актуалізувати консолідацію не в майбутньому, а в досить близькій перспективі. Проте його ефективність значною мірою залежить від інших чинників консолідації [9, с. 55].

Проаналізувавши політичні чинники консолідації нації можна дійти висновку, що не зважаючи на визначену сферу дії, вони охоплюють всі аспекти життя громадянського суспільства і за певних умов є дієвими об'єднуючими механізмами у державному будівництві.

У свою чергу, до економічних чинників, що сприяють об'єднанню

нації відноситься соціально-економічний добробут громадян, покращення умов ведення бізнесу, справедливий перерозподіл валового національного продукту тощо.

Економічне об'єднання громадян можливо завдяки посиленню економічних зв'язків та активізації взаємодії суб'єктів економічної діяльності; розвитку внутрішнього ринку, інтеграції національних, регіональних та міжрегіональних ринків у наднаціональний внутрішній ринок ЄС; посиленню транскордонних міжрегіональних економічних зв'язків між учасниками внутрішнього ринку. Завдяки ефективному використанню виробничих потужностей та ресурсів: людських, фінансових, природних тощо; скасуванню бар'єрів для доступу на регіональні та національні ринки; створенню інфраструктури для розвитку бізнесу, включно із наданням інформаційних послуг для всіх суб'єктів економічної діяльності; створенню сприятливого середовища для економічної діяльності, в тому числі забезпеченню чесної конкуренції та ефективному державному регулюванню, відбувається поживалення економічної діяльності, економічне зростання. Виробники, об'єднані в мережі за галузевим та територіальним принципом, здатні захистити себе від зовнішніх та внутрішніх утисків; у складі мереж і кластерів, які всюди у світі довели свою ефективність, за належного регулювання та підтримки, малий та середній бізнес виконує свою функцію двигуна економічного розвитку. Інвестор має довіру до партнерів у приватному й публічному секторах, публічно-приватне партнерство допомагає реалізації національних та регіональних інвестиційних проектів [5, с. 33].

Діяльність влади у сфері подолання бідності, підвищення добробуту, системної реалізації принципів соціальної справедливості є ще одним консолідуючим чинником, який найефективніше можна реалізувати на інституційному рівні. Він здатний нейтралізувати й подолати падіння добробуту громадян, бідність як сумний результат кризового стану українського суспільства. Розвиток середнього класу і політичних партій середнього класу також виступає об'єднавчим

механізмом громадянського суспільства. Важливим є законодавче закріплення демократичних норм та цінностей в усіх сферах суспільного життя. Саме цей фактор консолідації здатний сприяти нейтралізації і подоланню «конкуренції» олігархів в Україні та їхніх політичних проєктів, що і спричинює економіко-політичну роздробленість країни та породжує соціальну нерівність [9, с. 55].

Продовжуючи наші роздуми щодо соціального згуртування, зазначимо, що його можна тлумачити як зближення у процесі взаємодії різних суб'єктів українського соціуму (громадян, об'єднань громадян, територіальних громад, соціальних груп, об'єднаних за професійними, релігійними, політичними, етнічними та іншими ознаками), посилення їхньої спроможності до суспільно значущих дій та акцій, до мобілізації та досягнення спільних цілей, утвердження спільних цінностей, захисту себе або інших представників спільноти. Внаслідок соціального згуртування твориться соціальний капітал та інфраструктура для соціальної взаємодії: постає громадянське суспільство, з'являються мережі, платформи, форуми, засновуються рухи, фонди, програми [5, с. 33].

Яскравим прикладом політичного, духовного, соціального згуртування громадян України виявилась Революція Гідності кінця 2013 – початку 2014 років. Саме вона вказала на європейський вектор, як майбутній шлях розвитку нашої держави. Вступ України до Євросоюзу, як запоруки успішного економічного, політичного і правового розвитку держави, на сьогодні підтримують 47% українців [10]. Європейський вибір українців має як утилітарне, так і духовно-ціннісне підґрунтя.

Можна стверджувати, що у процесі консолідації українського суспільства чільне місце посідають духовні чинники, що формуються протягом всього його історичного розвитку.

Так, потужним духовним чинником національної консолідації можна вважати державну мову. Саме через неї відбувається передача досвіду, звичаїв, традицій тощо від покоління до покоління. Мова, на

думку Т. Біленко, – одне з найбільших культурно-духовних, ціннісних надбань нації, в ній акумулюються знання цієї нації про навколишній світ, про саму себе, про політичну дійсність тощо. Вона виступає найголовнішою з визначальних прикмет нації. Крім цього, варто пам'ятати, що мова виконує чи не найважливішу функцію – об'єднання. Адже за допомогою мови усі етноси, що проживають на певній території, досягають компромісу, передають свої знання наступним поколінням. Отже, в такий спосіб мова виконує консолідуючу функцію, сприяє об'єднанню різних національностей в єдину спільноту, що особливо важливо для молодого нації-держави. При цьому варто пам'ятати, що саме тема мови у формуванні української нації завжди була і є предметом суперечностей й розігрувалася як в ході національно-визвольних рухів, так і в ході політичної боротьби. На це свого часу звертав увагу і видатний український мислитель М. Драгоманов, осмислюючи українське національне питання і проблеми державотворення [11, с. 229].

Отже, відзначаючи мову як один з чинників духовної консолідації української нації, потрібно докласти максимум зусиль для того, щоб вона стала не лише державною на папері, а й була фактично державною.

Як відомо важливу роль у консолідації суспільства відіграє спільна історична пам'ять. Тому надзвичайно необхідним є видання правдивих підручників з історії України. Також особливе значення для духовної консолідації суспільства відіграють загальнонаціональні герої нації. Однак і в цьому питанні в Україні більше дискусій, оскільки сьогодні кожен регіон України має свого героя. Загальнонаціональними та націоконсолідуючими є такі історичні герої, як Б. Хмельницький, Т. Шевченко. Американський дослідник Осло Країг Келгон наголошує, що нації не можна визначати за допомогою лише емпіричних параметрів, таких, наприклад, як здатність досягти суверенітету, утримувати внутрішню єдність, відстоювати свої кордони. «Нації скоріше оформляються через певний спосіб самоствердження, спосіб мовлення, думання й дії..., які дають змогу створювати колективну ідентичність, мобілізувати людей на виконання колективних задумів, розрізняти народи й

відповідні види побуту». Ця теза є дуже співзвучною із визначенням Е. Ренана: «... нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено і які є намір принести в майбутньому. Нація вимагає минулого, але в сучасності вона резюмується цілком конкретним чинником: це чітко висловлене бажання продовжувати спільне життя» [8, с. 167].

Аналізуючи проблему духовної консолідації українського суспільства, варто виокремити такий чинник як релігія, яка становить морально-ціннісну основу духовного існування нації. Проте тривалий розкол у православній церкві в Україні діє деструктивно на українське суспільство. Питання про створення помісної автокефальної Церкви в Україні, нажаль, стало деконосолідуючим явищем українського суспільства. Згідно результатів даних спільного опитування Центру Розумкова та Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, яке провадилося з 16 по 22 серпня 2018 року 31% українців підтримує створення помісної автокефальної церкви в Україні, проти висловилися 19% респондентів. Причому розподіл цих даних за різними регіонами виглядає нерівномірно. У Західному регіоні показник тих, хто підтримує створення помісної автокефальної Церкви високий. Він сягає 60,5%. І тільки 12% тих, хто висловився проти. У Центральному регіоні відповідно він сягає 41% за і 15% проти. У Східному регіоні, навпаки, більше тих, хто не підтримує цю ідею – 32%. І всього 14%, згодних з такою церковною політикою держави. У Південному регіоні показники опитування значуще не відрізняються і складають 16% і 18% [12].

Оскільки, релігійне життя відіграє значущу роль у духовній консолідації нації, то політика держави у цій сфері має бути дуже виваженою і толерантною. Тільки у такому разі можлива духовна єдність нації.

Розглянувши внутрішні чинники консолідації української нації та держави, з нашої точки зору, варто проаналізувати зовнішні фактори, що впливають на даний процес.

Зокрема, зовнішньополітичні інтегративні чинники ми розглянемо через діяльність міжнародних урядових та неурядових організацій,

вплив окремих держав та етнічних батьківщин національних меншин, вплив подвійного громадянства на процес консолідації нації, діяльність української діаспори у напрямі національної консолідації та вплив євроінтеграційних процесів на міжнаціональні та націоконсолідуючі процеси.

Як наголошує С. Федуняк, суб'єкти міжнародних відносин відстоюють власні національні чи корпоративні інтереси, розглядаючи процес національної консолідації в Україні насамперед крізь призму утвердження власних інтересів. Вони діють на окремі сегменти національної свідомості, зокрема, західноєвропейські держави намагаються зміцнювати демократичну складову процесу консолідації, а натомість Росія намагається посилити авторитарні основи української свідомості. Не можна не сказати і про роль російської мови та православ'я, які використовує Росія як потужні інструменти впливу [1, с. 133].

Серед суб'єктів міжнародних відносин, які доволі позитивно впливають на процес національної консолідації в Україні, можна назвати діяльність міжнародних організацій, які впродовж останніх років активно підтримують різного роду соціально-економічні та освітні проекти, розбудовують місцеві громади, розвивають громадянське суспільство. У ХХІ ст. для неурядових організацій характерним є зростання кількості учасників, розширення географії дії, посилення політичного впливу, розширення спектра вирішуваних питань. Більшість програм міжнародних організацій, які реалізуються в Україні, основну увагу зосереджують на регіонах, які демонструють протилежні культурологічні та ментальні особливості, і на основі спільних зустрічей та проектів з місцевими громадами сприяють консолідуючим процесам. Як наголошує професор Л. Хижняк, міжнародні організації, зокрема ОБСЕ, ПРООН, Агентство США з міжнародного розвитку, ЄБРР, Світовий банк та ін., підтримуючи різні національні проекти в Україні, позитивно впливають на подолання «дефіциту національної солідарності» в українському суспільстві, сприяють національній консолідації суспільства через реалізацію соціальних про-

ектів, спрямованих на укріплення соціальної та міжнаціональної злагоди у суспільстві. Також, більшість організацій національних меншин України активно співпрацюють з різними міжнародними організаціями. Матеріали українських ЗМІ свідчать про підвищення активності міжнародних організацій в етнополітичній сфері, зокрема, у питаннях захисту прав національних меншин та корінних народів, збереження національної культури, пошуку шляхів національної консолідації в Україні. Звісно, міжнародні організації не можуть кардинально впливати на процеси національної консолідації в Україні, однак значною мірою можуть стимулювати та посилювати цей процес, демонструючи позитивні приклади національної консолідації інших держав [1, с. 133].

Український дослідник В. Пироженко, розглядаючи питання національної консолідації, наголошує, що «...сильна, суверенна й демократична держава – це необхідна, хоча й недостатня передумова для вільного вибору засобів вирішення проблеми об'єднання громадянської нації, підбору світоглядних, політичних і культурних цінностей, за якими в українському суспільстві може бути досягнута загальнонаціональна згода. Але провідна тенденція світової політики полягає саме в обмеженні суверенітету, й, будучи вбудованою в міжнародні відносини, Україна не зможе ігнорувати цю тенденцію» [1, с. 134].

Фахівці зауважують, що зовнішньополітичні впливи інших держав в Україні залишаються доволі помітними, зокрема, активізується діяльність окремих етнічних батьківщин національних меншин України, зокрема, це добре проявляється у політиці Румунії, Угорщини, Росії. Така політика набуває різних форм, починаючи від надання «батьківщиною» привілеїв щодо імміграції до отримання громадянства для представників меншини. Національні меншини часто використовують як інструмент забезпечення власного інформаційного, культурного та політичного домінування в окремому регіоні.

Зокрема, останнім часом у національному законодавстві окремих центральноєвропейських країн набрали чинності зміни, що спрощують процедуру отримання громадянства особами, які мають етнічне

походження з цих країн і проживають за їх кордонами. У питанні надання подвійного громадянства не існує загально визнаних правил – у кожній країні свої традиції, міграційне законодавство, закони про громадянство, кожна держава сама вирішує, хто може вважатися її громадянином, а хто ні. Практика застосування подвійного громадянства в Україні поширюється роками, хоча Конституція України визначає єдине громадянство. В Україні питання подвійного громадянства є особливо актуальним для етнічних угорців та румун на Закарпатті, Буковині, Одещині.

Практика свідчить, що доволі позитивно на процес національної консолідації України впливають організації української діаспори. Наприклад, важливим завданням українських громадських організацій Канади, Америки, країн ЄС сьогодні є підготовка рекомендацій для урядових інституцій щодо форм і напрямів співробітництва з Україною, розвиток та розширення міждержавних відносин. Українська держава повинна максимально використати цей чинник у своїй зовнішній політиці. Важливе значення має сприяння України добровільній інтеграції зарубіжних українців у політичне та соціально-економічне життя країни проживання і збереження та розвиток їхньої етнокультурної самобутності. Можна констатувати, що великий потенціал українства світу не використовується повною мірою в інтересах нашої держави [1, с. 136].

Наступним зовнішнім чинником консолідації (деконсолідації) українського суспільства стала «гібридна війна» розв'язана Росією проти нашої держави. Події весни 2014 р., реальна загроза втрати територіальної цілісності й суверенітету стали каталізатором процесу націєтворення, вивівши суспільство зі стану своєрідного анабіозу. Універсальний чинник світової історії і в Україні спрацював безвідмовно, за короткий час переформатувавши структуру ціннісних пріоритетів і фобій українців. Переважно індивідуальний і біологічний їхній характер (за класифікацією Ю. Щербатих) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний). Війна створила

якісно відмінні умови життєдіяльності суспільства: нагальність якісних змін у базисі й надбудові державного і суспільного організмів, про яку йшлося всі роки Незалежності, стала не просто очевидною, вона, власне, перетворилася на запоруку збереження державного суверенітету й майбутнього українців як нації. Тиск агресора, з одного боку, спровокував низку до певної міри позитивних змін у країні, але з другого – суспільство й досі блукає серед глухих кутів старих непорозумінь і невизначеності шляхів їхнього подолання. Безсумнівно, успіх опору безпосередньо залежить від скоординованості дій, згуртованості громадян та органів влади, якщо не суспільної злагоди, то принаймні суспільного компромісу. Передусім у тих питаннях, що роками виступали найгострішими соціальними подразниками: мовному, історичної пам'яті й історичної політики, засад націєтворення, культурних доміант, орієнтирів і перспектив [13, с. 701-702].

Проаналізувавши зовнішні чинники консолідації держави (духовної зокрема), можна дійти висновку, що геополітичне розташування України, її участь у міжнародних організаціях має вагомий як консолідуючий, так і деструктивний вплив на українську націю. Тому головною метою сучасного українського політикуму є подолання деконсолідуючих чинників і вироблення засад згуртування українського суспільства на основі національної ідеї як проекту розвитку української держави.

Процес консолідації нації як реалізація стратегії державної політики має враховувати як зовнішні, так і внутрішні чинники. Він повинен бути чітко виробленим і мати конкретну модель впровадження. В умовах відкритого демократичного суспільства модель конструктивної суспільної консолідації не може бути всеохоплюючою за своєю структурою та змістом і водночас директивною для її імплементації: природний, історично зумовлений незбіг людських інтересів неминуче породжуватиме потребу в постійному моніторингу відносин усередині соціуму. Особливо актуальною залишається потреба в такому моніторингу під час реалізації стратегії руху до сталої моделі консолідації, що пов'язано з неминучою появою біфуркаційних

точок, які можуть пропонувати різні варіанти здійснення визначеної стратегії [9, с. 54].

Стратегічна модель суспільної консолідації в Україні у своїй основі має спиратися на всебічний розвиток середнього класу як основної рушійної сили прогресивних перетворень у країні, що забезпечить довгострокове економічне зростання та подолання бідності, підвищення добробуту, гідну самореалізацію, соціальне партнерство, ціннісну толерантність громадян і, врешті-решт, нейтралізує деструктивні фактори конфронтації. Сьогодні це можливо здійснити значною мірою через активну діяльність свідомих громадян України, які здатні виростити у своєму середовищі лідера країни та його команду, вільних від олігархічних впливів і налаштованих на демократичні та гуманістичні зміни в ім'я гідного становища людини і підвищення суб'єктності України у світі. Це означає появу реальної можливості увійти у спільноту цивілізованих країн з метою забезпечення захищеності від будь-якого економічного і політичного втручання або військової агресії [9, с. 54].

Для вироблення повномасштабної стратегії консолідації суспільства варто усвідомити реальні способи і чинники її досягнення у різних структурних підсистемах, враховуючи, що вона відбувається не лише на рівні інтересів окремих громадян, а й на рівні цивілізаційних цінностей, суспільства в цілому. Тому з огляду на специфіку суб'єктів консолідації фахівці виокремлюють три основні її рівні:

1) глобально-цивілізаційний (геополітичний), суб'єктами якого є політики, державні діячі, бізнесмени-олігархи, впливові інтелектуали тієї чи іншої країни, а також зовнішні суб'єкти (лідери й політики зацікавлених країн, керівники розвідувальних центрів, центрів впливу тощо). Результатом суспільної консолідації на глобально-цивілізаційному рівні є єднання еліти і народу країни навколо цивілізаційного проекту, стратегічного цивілізаційного вибору та єднання з іншими країнами й їхніми лідерами, які мають спільні цінності та інтереси. Адже консолідація того чи іншого суспільства передбачає не лише внутрішню

консолідацію, а й консолідацію зовнішню – міжнародну;

2) інституційний (спільнотний), суб'єктами якого є лідери різноманітних спільнот країни: інституцій, організацій, груп, а також пасивна частина цих спільнот, яка виходить за межі буденних інтересів та цінностей. Результат суспільної консолідації на цьому рівні постає як єднання спільнот, у тому числі соціально-професійних і етнічних;

3) міжособистісний, суб'єктом консолідації в якому є громадяни країни. Результатом суспільної консолідації на цьому рівні буде єднання особистостей на основі базових гуманістичних цінностей і спільної ментальності, що означатиме стан соціальної емпатії і партнерства [9, с. 54-55].

Відповідно всі наведені вище рівні консолідації є взаємопов'язаними й здійснюють взаємовплив. На наше переконання, духовні чинники консолідації є світоглядно-культурним стрижнем всіх форм та рівнів соціальної інтеграції у сучасній Україні.

З нашої точки зору, для посилення духовної консолідації в нашій країні варто чітко сформулювати національну ідею, визначити її змістовне наповнення.

Національна ідея являє собою синтез політичних, правових та духовних пріоритетів розвитку певного народу. Вона вимальовує перспективи розвитку нації, її державницький проект. На сучасному етапі розвитку України національна ідея набула демократичного та євроінтеграційного забарвлення, зберігаючи при цьому ментально-духовні особливості українського народу.

Національна ідея має стати ціннісним стрижнем об'єднання українського народу, дороговказом у майбутнє. Так, Ю. Вільчинський трактує національну ідею як політичну і культурну програму, під якою слід розуміти не лише всебічне усвідомлення власної національної своєрідності, а й свідоме намагання у всіх ділянках життя – політиці, господарстві, науці, філософії, мистецтві – виявити, організувати і розвинути свої власні сили. Вищеозначений дослідник вважає, що національна ідея яскраво репрезентована у творчості Д. Донцова,

Ю. Липи, В. Липинського, М. Міхновського, Л. Українки, І. Франка, Т. Шевченка, та ін. [14, с. 63-66].

На переконання О. Антонюка, І. Варзара, В. Горбатенка, Ю. Римаренка та інших, національна ідея (ідеологія) – це сукупність ідей, система поглядів на об'єднання нації навколо спільної мети, спрямованої на здобуття державності та подальший її розвій [15, с. 166].

На нашу думку, можна погодитись з позицією вітчизняного дослідника О. Ляшенко, який вважає, що українська національна ідея повинна стати політичним проектом майбутньої нації, смисложиттєвим чинником національного розвитку. Відтак національну ідею слід вважати ідеєю нації як спільноти з наступними характеристиками:

- 1) поліетнічної, консолідованої інститутом громадянства, приналежністю до України як спільної Батьківщини;
- 2) свідомої своєї політичної мети – побудови незалежної, економічно міцної та соціальної, демократичної, правової держави;
- 3) об'єднаної спільністю історичної долі, мовою, культурними традиціями, толерантністю корінного, українського етносу щодо численних етнічних груп [16, с. 253].

У свою чергу Н. Левченко, трактує національну ідею, перш за все як ціннісну категорію, феномен духовної культури, який не варто обмежувати лише політичним її компонентом. Тому доречно стверджувати, що українська національна ідея має органічно поєднати в собі надбання національної духовної культури й елементи загальнолюдської політичної традиції. Національна ідея як матриця державотворення відображає реальну історію українського народу, розвивається одночасно з його формуванням, однак на більш високому рівні свого існування перетворюється в українську державницьку ідею, що віддзеркалює інтереси й почуття всіх народів, які складають сьогодні українську політичну націю [17, с. 67-68].

Вочевидь, українська національна ідея становить проект розвитку саме політичної нації як поліетнічної спільноти, функціонування якої ґрунтується на демократичних принципах, культурному плюралізмі,

захисті національних інтересів у різноманітних сферах, європейських та національних політико-правових цінностях.

Аналізуючи сутність національної ідеї, відомий український дослідник О. Куць, визначив низку її функцій, які відіграють важливу роль у націотворенні, державотворенні, консолідації вітчизняного суспільства. Зокрема до таких функцій він відносить наступні: етнонаціотворчу (визрівання з людській спільноті потреби у самоорганізації в окремий етнос); інтегруючу (згуртовує в єдину спільноту різні етноси); ідентифікаційну (сприяє самовизначенню й самоусвідомленню окремих народів та її представників); культурологічну (з народної культури формує загальнонаціональну культуру); аксіологічну (орієнтація на певні цінності, що впливають на свідомість спільноти); державотворчу (усвідомлення необхідності створення політичних інституцій та їх функціонування) [18, с. 100].

В контексті нашої наукової розвідки особливу увагу варто приділити аксіологічній функції національної ідеї. Вочевидь, національна ідея ґрунтується на низці цінностей, які спрямовують певний народ до омріяної мети – побудови незалежної держави, облаштування етнонаціонального буття у неповторний спосіб, притаманний тільки даній спільноті. Національна ідея стає об'єднувачим чинником стратегічного розвитку народу лише тоді, коли цінності, що в ній закладені поділяє як еліта, так і пересічні громадяни. Зокрема вкрай важливо, щоб євроінтеграційні плани нашої країни спиралися на ціннісний консенсус українських громадян щодо розуміння сутності обраного зовнішньополітичного напрямку.

Варто наголосити, що особлива роль у розробленні та втіленні національної ідеї належить еліті суспільства – інтелектуальній та політичній меншості, яка здатна повести за собою неактивну більшість й проявляючи політичну волю, духовну силу реалізовувати цінності та пріоритети національно-державницького розвитку. З цього приводу видатний український мислитель В. Липинський зазначав, що керівництво в перетворенні усякого пасивного, хоча й відмінного

від інших, але часто національно несвідомого колективу в організовану, усвідомлюючи себе націю, і керівництво у творенні нових форм громадського життя вже усвідомленої нації скрізь і завжди виконує певна активна меншість, яка завдяки своїй моральній і матеріальній силі висувається на чолі нації і творить динамічні – матеріальні і духовні – громадські цінності, що потім переймаються і присвоюються пасивно більшістю нації, об'єднуючи її весь час в один суцільний, усвідомлюючий себе національний організм [19, с. 286].

На переконання фахівців, національну ідею можна інтерпретувати як стратегічну мету національного прогресу, породженням і виразником національної самосвідомості. У цьому визначенні містяться дві важливі складові національної ідеї. Перша полягає в тому, що національна ідея це форма ментального осягання нацією свого психологічно-культурного змісту, тобто характерного темпераменту, здібностей, нахилів, звичок, звичаїв, відношення до космосу, у тому числі до землі, на якій живе, до інших народів і націй, яку відносять до поняття «національна самосвідомість». Друга – це форма ментального осягання корінних цінностей свого існування і цілей своєї діяльності, які із останніх випливають. Отже, національна ідея є сумою «національної самосвідомості» та «стратегічної мети національного прогресу» [20, с. 48].

Національна самосвідомість є однією з форм суспільної свідомості, яка вбирає в себе цінності, пріоритети та норми, що є поширеними серед певного народу та відображають рівень його духовного, політичного, соціально-економічного становлення. Національна самосвідомість є стрижнем національної ідеї. Розвинена національна самосвідомість духовно консолідує суспільство, створює надійне підґрунтя для духовної безпеки держави.

Аналізуючи вищеозначену проблему дослідник П. Кравченко зазначає, що нація стверджує своє право на існування як етнічна спільнота тоді, коли досягає належного рівня самосвідомості. Національна самосвідомість, базуючись на традиціях, мистецтві, моралі, звича-

ях, релігії, розширюється до політико-державного самовизначення, яке ґрунтується на теорії нації й національної держави. Чим ширше коло індивідів, що володіє високою культурою найкращих зразків національної самосвідомості, тим природніша реалізація загальних моральних принципів [21, с. 260-261]. Національна самосвідомість проходить у своєму розвитку декілька етапів, які відображають духовні процеси у національному організмі та формування уявлень про подальший розвиток певної етнонаціональної спільноти. Кожен етап зростання національної самосвідомості народу характеризується посиленням консолідаційних процесів у державі та суспільстві.

На думку вищезначеного дослідника, у сфері національної самосвідомості доводиться спостерігати специфічні парадокси самоототожнення й саморозрізнення соціальних суб'єктів, на ґрунті яких формуються ілюзії, що виконують певну соціальну роль. Протилежні за своєю сутністю індивіди можуть духовно ототожнитись. У національній самосвідомості протилежне може бути тотожним і ця тотожність стверджується за допомогою відповідних філософських міркувань, які покликані визначити самооцінку людьми сутності свого буття. Якщо таке самоототожнення не відповідає реальним можливостям індивіда у розв'язанні загального позитивного історичного завдання, то воно виявляється хибним, якими б ідеологічними міркуваннями воно не виправдовувалось. І навпаки, здатність індивідів піднятися над своїми відмінностями та протиріччями задля розв'язання загальнонаціональних завдань – це вираження їх моральної шляхетності та мудрості. Організація практичного життя індивідів на основі загальнонаціональних принципів є маніфестацією певної культури їхньої самосвідомості. Але ця культура може перетворюватися у власну протилежність, якщо вона ґрунтується на догмах, що суперечать вимогам суспільного духовного прогресу. Дійсна культура національної самосвідомості спирається не на догматичні установки, а на істину загальнонаціональних міжособистісних і соціальних зв'язків індивідів та на їхнє реальне життя [21, с. 262].

Норми культури за своєю суттю є тим значенневим полем в межах якого відбувається становлення та розвиток національної самосвідомості, відбуваються консолідуючі процеси. Зазначимо, що кожна культура – це певна система норм, що становлять аксіологічну матрицю щодо розвитку певної нації, української зокрема. Нормативність – це імперативність, обов'язковість щодо життєвих орієнтацій окремої людини. Культура зумовляє стиль поведінки, підґрунтя оцінок, правила спілкування з іншими людьми тощо. Імперативність вимог культури досить очевидна, вона виявляється у суспільній (правовій) психології через оціночні судження щодо певних подій та явищ. Вона існує у формі громадського схвалення чи несхвалення вчинків та висловлювань, у пануючих естетичних смаках, у правовій чи політичній системах, у релігії, тобто у всій сукупності ментальних особливостей національної самосвідомості народу [22, с. 62]. Саме культурна єдність народу, етичні норми, естетичні смаки, релігія становлять важливий комплекс інтегративних показників розвитку нації як єдиного організму.

Розмірковуючи про духовно-об'єднуючий потенціал культури, Л. Курняк зазначає, що за своєю природою культура є мінлива й здатна до самовідновлення, проте вона є своєрідним знаком, що дає змогу ідентифікувати кожного члена співтовариства у певній цивілізації. Культура є продуктом колективної діяльності членів одного народу, який у кожній конкретній сфері створює свій особистий й унікальний соціокультурний код. Недарма ми говоримо про те, що існують культура мови, культура поведінки – економічної, правової, екологічна культура й інші, що є неповторною належністю кожної нації. Таким чином, сприйняття культури залежить від людини, яка належить до конкретного співтовариства. Але визначальною основою культури є накопичені народом цінності в духовній сфері (віра, звичаї, мова, література та ін.). Однак, незважаючи на це існує загальний культурний архетип, що сприяє міжкультурній комунікації [23, с. 49-50].

На наше переконання, консолідуюча сутність культури у певній

національній спільноті забезпечується існуванням такого феномена як колективна історична пам'ять, яка має глибинний зміст та представлена національними символами у суспільній свідомості. Поєднання змістовних та символічних характеристик культури є основою її інтеграційної сутності. З точки зору науковців, колективна пам'ять – це спосіб збереження соціально значущої інформації, без чого неможливе існування суспільства в цілому, соціальних груп і окремих індивідів, що входять у суспільство. Цілісність і стійкість соціальних зв'язків залежить від успішності функціонування колективної пам'яті. В умовах радикальних соціальних та політичних змін в сучасному українському суспільстві слабкість підстав для становлення нової громадянсько-політичної ідентичності призводить до пошуку об'єднуючих символів в історичному минулому країни. Тому цілком зрозуміло, що в основу формування сучасної національної ідентичності має бути покладений культурно-історичний досвід українського народу, за допомогою колективної пам'яті виникає емоційна залученість до минулого [24, с. 61].

Отже, людина не може нехтувати об'єктивними культурно-історичними обставинами так само, як вона не обирає собі час та умови свого життя, тобто контекст, у якому вона існує. Певні умови і спосіб життя людина «знаходить» як даність. Вона повинна узгоджувати свої дії з вже існуючими у культурі традиціями. Відмовитись від цього (особливо у традиційних суспільствах) можна було тільки ціною надзвичайних втрат і вольових зусиль. Національна самосвідомість є верхнім рубежем формування етносу, відіграючи активну роль у згуртуванні українського народу, мобілізуючи його на захист своїх політичних та економічних інтересів, й спрямована на відродження національної культури. Водночас, національна самосвідомість є визначальною у взаємодії українців з іншими народами, бо в ній органічно пов'язані розуміння своєї національної приналежності та уявлення про інші етноси. Національна самосвідомість українців містить у собі достатньо високий рівень толерантності, що виявляється у

прагматичних комунікативних взаємодіях з представниками інших націй та культур. Разом з тим необхідно зазначити, що наскільки очевидна імперативність культурних цінностей, настільки ж реальна їх необов'язковість. Значущість будь-якої моральної, правової, естетичної чи політичної ідеї, ще не робить її неминучою для людини. Антиномізм культури виявляється в тому, що вона є нормативною формою існування людини і декларативною нормою, необхідність якої ще повинна бути доведена історичними потребами людського життя. У цьому плані національна самосвідомість втілює в собі, безумовно, ціннісний зміст, надаючи стилю життя обрисів, впорядковуючи їх і роблячи свідомою метою таке впорядкування (те, що ми називаємо національною самоідентифікацією). Але національна самосвідомість також антиномічна і може бути знецінена, коли вона намагається ствердити свої права й виняткову важливість. Цінність самосвідомості не робить її органічною потребою людини. Тільки життя, яким рухає бажання людини існувати, створює іманентну необхідність та моральну обов'язковість реалізації змісту самосвідомості. Саме тут, у точці перетину “прав життя” і потенційних “прав самосвідомості”, можливі конструктивні рішення антиномій національної ідентифікації. Особливістю української національної культури є її неоднорідність та поліцивілізаційність, що пов'язано з історичним розвитком різних регіонів нашої держави. Вочевидь, регіональні культурні, мовні та історичні особливості українського народу визначають певні відмінності у правосвідомості та світосприйнятті громадян України [25, с. 150-151]. В наш час, в українському суспільстві існує необхідність подолання регіональних розбіжностей заради консолідації нації та збереження держави, шляхом чіткого проголошення й забезпечення стратегії національного розвитку (національної ідеї, національного ідеалу).

В той же час зазначимо, що національна ідея, з одного боку, відзеркалює право нації на самовизначення, а з іншого – визначає місце нації у загальнолюдській спільноті, зміцнює зв'язки нації з цивілізацією,

передбачає утвердження у суспільстві загальнолюдських цінностей. Таке визначення національної ідеї має демократичний характер і застосовується як правило у розвинутих країнах, які пройшли стадію встановлення державності. Національна ідея повинна враховувати й ментальні характеристики та особливості народу України. Всьому українському народу притаманна певна сукупність ментальних етнічних рис: романтизм, мрійливість, самозаглиблення, прагнення до свободи, відданість сім'ї тощо. Однак у різних антропологічних (етнічних) груп їхній прояв та співвідношення може не збігатися. Скажімо, західна (волинська) спільнота характеризується переважанням таких рис, як терпеливість, толерантність, мрійливість та ін., тимчасом як південно-західній людності (Галичини) більш притаманні яскравий індивідуалізм, наполегливість, тенденція до лідерства. Так само можна порівнювати повну відмінність ментальності гуцулів та дніпровсько-таврійських степовиків: у перших типова для гірських мешканців відкритість і, водночас, самозаглибленість, звичка покладатися на власні сили, у других – упертість й наполегливість, гуртовність, бажання здійснити задумане [16, с. 91].

Розглядаючи ціннісне наповнення вітчизняної ментальності дослідники В. Чигринов та І. Поліщук підкреслюють, що українець виробляє у себе невпинне бажання справедливості, яке виступає ґрунтовною запорукою майбутнього національного відродження. Намагання врешті-решт відтворити справедливість у галузі міжнаціональних стосунків є початковим етапом становлення національної свідомості, без якої формування державної свідомості виглядає просто неможливим. Розглядаючи ментальні якості традиційного українства, не можна залишити без уваги розповсюджену думку фахівців щодо особливого почуття гумору українців, що є свідченням загального оптимізму нашого народу. Існує безліч висловлювань найвидатніших письменників, політиків, науковців, які підкреслюють наочну гостроту, кмітливість, життєрадісність, доброту українського гумору. Можливо, саме гумор виступає одним з головних «ліків» проти

суцільного, перманентного стресу поневоленого буття. Ескапізм, інтроверсивність, екзистенціальний індивідуалізм, громадоцентризм певною мірою теж належать до низки засобів пристосування пересічних українців до умов свого підлеглого (здебільшого колоніального) існування. З точки зору вищезначеного вченого, мають рацію ті дослідники, які стверджують, що без подібного почуття гумору віками пригноблений український загал навряд чи був здатний самозберегтися за умов постійного пресингу з боку влади метрополії. Напевно дещо парадоксальний оптимізм українства мусить відіграти не останню роль в успішному подоланні й теперішніх складнощів [26, с. 165].

Отже, розвиток та осягнення національної ідеї у вітчизняному соціокультурному просторі потребує підвищення рівня національної самосвідомості народу, її прояву у державно-політичній діяльності, повсякденних поведінкових практиках. Національна ідея, в свою чергу, є підґрунтям національного політико-правового розвитку, духовним стрижнем державотворення, питомим тлом для ціннісної консолідації української суспільства.

На основі національної свідомості базуються досягнення державницьких інтересів, цінностей, історичної долі. Звідси бажання зберегти ці особливості не піддатися асиміляції, розвивати національну культуру, розвивати традиції, звичаї, прагнення до економічного та політичного суверенітету, створення національної держави, громадянського суспільства. Тому національна свідомість є конституційною основою нації [27, с. 119].

На нашу думку, на базі цінностей закладених у національній ідеї повинна формуватися стратегія розвитку держави, пріоритетні напрямки її позиціонування на міжнародній арені, здійснюватися міжрегіональна та міжнаціональна консолідація на теренах України.

Як зазначає О. Луцків, українська національна ідея – це не лише програма дій на завтра, засвоєння і збереження набутків минулого, його історичних, традиційних інституцій, а й науково обґрунтовані, сконсолідовані, інноваційні та інтеграційні спрямування сучасників

у світоглядному, мотиваційно-ціннісному та інших духовно-інформаційних і просторово-часових вимірах [28, с. 209-210].

Продовжуючи вищеозначені роздуми, зазначимо, що розуміння національної ідеї безпосередньо корелюється з ідеєю соборності українського народу як світоглядного підґрунтя консолідації нашої держави у духовному, територіальному та політичному сенсі.

В широкому розумінні ідея соборності передбачає не тільки «збирання українських земель» в єдину державу, але й духовну, економічну та політичну єдність громадян України. В свою чергу, філософія соборності передбачає всебічний розвиток української держави на основі національно-культурних традицій, демократичних політичних цінностей та констант правової держави й правового суспільства. Філософія соборності являє собою різновид національно-культурного солідаризму, який передбачає поєднання колективних (нації) та індивідуальних інтересів (особистості) в процесі розбудови української держави [29, с. 354].

Як відомо ідея соборності та національна ідея є невід'ємними від процесу розбудови незалежної держави, консолідації суспільства на основі цінностей свободи, справедливості, рівності тощо. Варто зауважити, що ідея свободи народу (прагнення до незалежності) не протирічить індивідуальній свободі, оскільки людина може розкрити свої здібності лише у певній спільноті, певному національно-культурному середовищі. В ракурсі соборної концепції свобода народу постає як властивість активної діяльності людей, що ґрунтується на усвідомленні об'єктивних природних і суспільних закономірностей. Вона обмежена традиціями, нормами і правилами колективного буття, цінностями, що були вироблені протягом історії спільнотою, релігійними догматами, правовими нормами та ін.

В цьому контексті дослідник С. Макарчук аналізує проблему об'єктивних факторів існування ідеї національної свободи і соборності в історії українського народу. Одним із найважливіших об'єктивних чинників автор вважає вічне прагнення народу до власного вільного

і природного розвитку за цілісності національного організму. Кожна нація, у тому числі і українська, має природне право на самовизначення, тобто право мати власну державу. Ця ідея захопила широкі верстви українського народу, стала для них життєвою потребою. Однак С. Макарчук наголошує, що без суб'єктивної волі нації до визволення, соборності й державності ніяке самовизначення неможливе [30, с. 15-17].

Вочевидь, ідея соборності є проявом свободи народу, його прагнення до побудови незалежної держави. В свою чергу національна ідея є змістовним наповненням соборності, в якій мають бути сформульовані ціннісні пріоритети національного розвитку та духовної консолідації суспільства.

Як зазначає Н. Гринчишин, проблема розвитку духовних цінностей пов'язана з вирішенням важливого питання – подолання деформацій ціннісних орієнтацій українських громадян. Причини їх очевидні – економічна криза, яка з кожним роком все більше поглиблюється, перехід до ринкових відносин, несправедлива приватизація і пов'язане з нею відоме з історії розвитку товарно-грошових відносин первісне накопичення капіталу. Подолання цього явища – одне з корінних завдань духовного відродження України. Основні шляхи і засоби його реалізації, з точки зору вищеозначеного автора, – це, по-перше, переорієнтація світоглядних позицій тих, хто «заразився» психологією «сріблостраха», на пріоритетність цінностей духовних, гармонізація ціннісних орієнтацій на розумне поєднання здорових матеріальних потреб з потребами духовними; по-друге, залучення всіх і кожного до вищих духовних цінностей, зокрема до християнських моральних ідеалів; і, по-третє, утвердження ідеї верховенства інтересів і потреб людської особистості над корпоративними інтересами [31, с. 96]. Впровадження та розвиток духовних цінностей має стати пріоритетом у консолідаційних процесах сучасної України. Їх утвердження у суспільній свідомості підніміть на якісно новий рівень політичні, економічні, соціальні відносини у нашій державі.

Виходячи з вищенаведеного, можна стверджувати, що реалізація національної ідеї повинна мати конкретний зміст, наповнюватися практичними кроками у розбудові Української держави, зокрема щодо посилення консолідаційних процесів й подолання дезінтеграційних тенденцій. Українська національна ідея та відповідно державницький вітчизняний поступ мають ґрунтуватися на таких цінностях та пріоритетах як соціальна справедливість, соборність, солідаризм, рівність всіх громадян перед законом, свобода життєвих стратегій, повага до національно-культурних традицій українського народу та етнонаціональних спільнот, що мешкають на її теренах, демократизм у всіх сферах суспільного життя, втілення моральних норм у соціальних відносинах тощо.

На переконання В. Пасічника, ієрархію національних цінностей та систему національних пріоритетів визначає переважно національний ідеал. Цінності та пріоритети формують життєві орієнтації нації й людини у світі, а отже, є результатом поєднання власного та запозиченого загальнолюдського досвіду, що став національним надбанням [32, с. 62].

З цього приводу слушно зауважує А. Фартушний, що українська національна ідея – це ієрархізована система духовних вартостей, що об'єктивно склалася у процесі етногенезу й націогенезу автохтонного населення Подніпров'я і Подністрів'я і котра адекватно відображає реальні умови існування цього населення [33, с. 29]. Тобто духовна консолідація не може бути створена штучно, даний процес має свою стадіальність та змістовну наповненість, які визначаються низкою об'єктивних й суб'єктивних факторів.

В свій час, розмірковуючи над вищеозначеними проблемами, розкриваючи мету національного розвитку його ціннісні пріоритети, М. Драгоманов намагався наповнити національні традиції сучасним суспільно-політичним змістом. На думку вченого, провідним завданням визвольного руху України мусить стати її повернення до сім'ї вільних і культурних європейських народів, до цінностей та засад

сучасної цивілізації, з розвитком якої Україна була міцно пов'язана в минулому. Наголошуючи на життєвій необхідності “європеїзації” українського національного руху, М. Драгоманов порівнював історію України з національно-визвольними рухами інших народів Європи. Минуле і майбутнє України М. Драгоманов бачив у європейському суспільно-політичному просторі, закликав не перебільшувати реального значення рис національної «окремшеності» українців від сусідніх народів, вирізняти за цими зовнішніми рисами спільні інтереси та тенденції загальноєвропейської інтеграції. Він був впевнений, що єдиний слушний шлях поступу українців – це рух до європейської цивілізації [34, с. 35-36].

Як і за часів М. Драгоманова, ключовим питанням для прискорення державотворчих трансформацій в Україні на сьогодні є тривалість процесу розуміння та сприйняття європейських цінностей усім українським суспільством, в усіх регіонах. Адаже усвідомлення громадянами цих цінностей та їхнього значення для кожного здатне запустити процес масштабніший, ніж підписання угод чи договорів. Тобто, процес євроінтеграції знизу. Саме світогляд громадян, а не географічні межі, формують нині кордони європейського цивілізаційного простору [35, с. 38]. Важливо, щоб вітчизняна національна ідея містила європейські демократичні цінності, які б сприймалися й реалізовувалися у різноманітних сферах суспільного буття. Загалом, європейські духовні, політичні, правові, соціально-економічні цінності з урахуванням вітчизняної специфіки мають посилити консолідуєчий потенціал української національної ідеї.

Для того щоб національна ідея стала дієвою основою успішного модернізаційного проекту, вона мусить відповідати певним вимогам. Першою з них є її відповідність таким цінностям, як національний інтерес та національний менталітет. Національна ідея зароджується та виникає в масовій свідомості як певна потреба, необхідність. Необхідність породжується чинниками життя народу і країни – економічними і політичними відносинами в суспільстві, культурою та історією

народу, його прагненням до певного сценарію свого майбутнього, які стають своєрідним емпіричним підґрунтям формування національної ідеї. Спроби довільного конструювання національної ідеї приречені на провал [36, с. 140].

Можна стверджувати, що сучасний державотворчий процес в Україні потребує модернізації уявлень про національну ідею, внесення певних коректив до її ціннісного наповнення задля посилення згуртованості українського народу, забезпечення духовної безпеки у нових міжнародних реаліях. Так, М. Розумний виокремлює три групи чинників, що визначають динамічність та конструктивність розвитку національної ідеї. Перша група – це дія когнітивних чинників суспільної свідомості, котрі сфокусовані в самому понятті ідея. Повноцінний розвиток національної ідеї можливий як відновлення здатності оформлювати свій досвід, своє сприйняття дійсності в певній оптимізованій стратегії поведінки. Модернізована національна ідея – це новий суспільний орієнтир української нації. В ній мають знайти своє узагальнене вираження корінні проблеми буття спільноти, в якій вони знайдуть своє образне, логіко-понятійне та практично-вольове розв'язання. Нація у цьому випадку виступає суб'єктом, наділеним невід'ємними властивостями кожного суб'єкта – свободою й творчістю. Друга група чинників умовно може бути об'єднана під назвою національної генетики. Для людини природним є бачити себе чужими очима. Ідентичність звично розглядати як сукупність основних аспектів суспільного самоусвідомлення людини. Ідентичність дорівнює належності до спільноти. Нарешті, третя група чинників – цивілізаційна динаміка, адже ми живемо в час, коли величезні маси людей перейшли від стану спокою до стану руху [37, с. 401-404].

Ціннісне наповнення сучасної інтерпретації української національної ідеї викликає багато суперечок та дискусій, що не сприяє духовній консолідації вітчизняного суспільства. Разом з тим, на думку фахівців формуючи національну ідею, закладаючи в її основу прогресивну національно-державну ідеологію, не враховується те, що в

сучасних умовах непродуктивно вкладати в зміст національної ідеї, з одного боку, можливість концептуально-психологічної експлуатації низки архаїчних символів й консервативних ідей, а з іншого – однобічну орієнтацію на вестернізований лібералізм та культ безнаціональних цінностей «горизонтального світогляду». Подолання зазначеної проблеми може повноцінно відбутися лише в напрямку «третього шляху», згідно з яким необхідно враховувати як культурну своєрідність України, так і глобальні тенденції сучасного світу [38, с. 211].

В контексті державного будівництва національна ідея повинна бути інтеграційним світоглядним підґрунтям на основі якого консолідується політична нація, створюється проект розвитку країни на майбутнє. Як слушно зауважує дослідник М. Безотосний, на суспільному рівні необхідна наявність спільних цінностей, що є передумовою об'єднання індивідів у спільноту. Потрібен синтез цінностей у єдину систему для створення ідеалів. Передумовою зародження консолідаційної ідеї є усвідомлена єдність, яка дозволяє індивідам ототожнювати себе з нацією. Якщо спільні цінності, ідеали та усвідомлена єдність є передумовою об'єднання нації, то засобом її консолідації є політичний ресурс. На думку даного науковця, у плані формування національної ідеї можна виділити такі можливі напрямки:

- національну ідею варто формувати в історично-культурному, мовному, міфологічному сферах життя;
- національну ідею можна виявити в сьогоденні шляхом спеціальних досліджень, у тому числі соціологічних;
- національну ідею потрібно сформувати, виходячи з пріоритетів державного будівництва, а потім послідовно «впроваджувати» в громадську свідомість [39, с. 69-70].

На переконання фахівців, в основу становлення політичної нації, розвитку модерної національної ідеї українського народу мають бути покладені наступні ціннісні орієнтири.

По-перше, необхідно змістити акценти з боротьби «проти» і «за» на творення «в ім'я» – держави, нації, людини на основі злагоди,

толерантності, захисту національних інтересів.

По-друге, в основі націотворення повинна лежати ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на основі загальноприйнятої мети – духовного піднесення і матеріального добробуту людини в економічно й соціально міцній, духовно багатій, правовій державі.

По-третє, держава у даній системі цінностей тепер мислиться не як самомета, а як інструмент, що забезпечує досягнення мети, як засіб самоутвердження нації.

По-четверте, Україна повинна бути найвищою цінністю для всіх її громадян як їхня спільна Батьківщина в існуючих кордонах.

По-п'яте, повинна забезпечуватись правова рівність громадян України, їхня духовна та культурна цілісність і самобутність, що є важливим чинником консолідації нації.

По-шосте, повинна культивуватись як національна самоповага, патріотично орієнтована діяльність як спосіб самовираження особи, так і культурна й психологічна сприйнятливість до прогресивних надбань інших націй.

По-сьоме, громадяни України повинні усвідомлювати свій майбутній розвиток як результат співпраці у громадянському демократичному суспільстві.

По-восьме, національну ідею слід позбавити ідеологічної забарвленості.

По-дев'яте, громадянські і соціальні цінності повинні бути піднесені до рівня загальнонаціональних [16, с. 254-255].

Для подальшої розробки та втілення української національної ідеї, як підґрунтя духовної консолідації вітчизняного соціуму, необхідна концентрація зусиль громадського середовища, державних інституцій, науковців, духовних лідерів нації, творчої інтелігенції.

Як підкреслює М. Михальченко, потрібна політична воля інтелектуальних і правлячих еліт з підтримки процесу розвитку і поширення національної ідеї, недопущення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, масова політична освіта в дусі поваги до

національних цінностей України, виховання особистості як патріота і громадянина. В цій ситуації держава повинна стати не тільки результатом реалізації національної ідеї, але й інструментом її подальшого розвитку, регулятивного впливу на регіони і маси, на системи освіти, науки, виховання. Слабка держава не може виконати таке завдання і буде зберігати великий потенціал дезінтеграції [40, с. 12].

В цьому контексті найбільш нагальними й невідкладними для України є завдання посилення державно-політичної солідарності в українському суспільстві на противагу посиленню регіональної сегментації країни, зміцнення національної і громадянської консолідації українського суспільства, формування у громадян України колективної національної ідентичності, розвиток української національної культури, розширення простору української мови, інтеграція представників національних меншин в українське суспільство з урахуванням відповідних європейських критеріїв, формування й утвердження української національної еліти, розвиток і підтримка національної самосвідомості громадян України та виховання її у всіх суспільних верствах населення. В умовах суверенної, незалежної держави необхідно забезпечити що-найсприятливіші умови входження національної ідеї в духовне життя українського суспільства на підставі звернення до національних витоків, до джерел народної культури, мудрості. Адже національна ідея має відповідати потребам переважної більшості мешканців країни. Навіть незначний відсоток громадян, налаштованих проти національної ідеї, може дестабілізувати суспільну ситуацію та унеможливити її реалізацію. Саме поєднання цих суспільних чинників є запорукою реалізації національної ідеї [41, с. 25].

Підсумовуючи різноманітні точки зору щодо можливих шляхів формування меморативної складової української національної ідеї, П. Долганов висловлює кілька магістральних постулатів: по-перше, національна ідея повинна формуватися на деміфологізованій версії минулого (тобто її слід оперти на більш демократичний ґрунт, не продукуючи нових глорифікованих символів, величних «богів-геро-

їв» та міфологізованих подій, що засвідчують невмирущість народу, зменшивши тим самим функціональну роль телеологічної домінанти у висвітленні процесу формування нації. Існування останньої, в такому випадку, буде оперто на демократичному ренанівському «щоденному плебісциті» та дискурсі «банального націоналізму» М. Білінга). По-друге, українську національну ідею слід конструювати послуговуючись формулою поєднання найменш суперечливих взаємовиключних символів. По-третє, враховуючи поліетнічний характер сучасної України, слід забезпечити повернення етнічних меншин до історичного метанаративу, створивши сприятливі умови для міжетнічної інтеграції (у тих випадках, коли вона ще не завершена) і консолідації (якщо меншини вже інтегровані до складу соціуму) [42, с. 192-193].

Узагальнюючи думки таких визначних українських мислителів, як М. Грушевський, І. Франко, П. Куліш, М. Костомаров, Г. Андрузький, М. Драгоманов, В. Липинський, Б. Кістяківський, В. Антонович та інших, сучасний вітчизняний дослідник В. Пасічник надає наступне розуміння державної моделі, що ґрунтується на українській національній ідеї:

- пріоритет людей, народу, «землі» по відношенню до державної влади, де правитель виступає першим слугою рідної землі та громади, що на ній проживає, а відтак основоположним принципом державного будівництва є народоправство, а не єдиноначальство, як це було в Росії. Українська держава повинна будуватися знизу, а не насаджуватися зверху, вона має зростати із спільних зусиль регіонів, областей і територій, які об'єднуються для спільного досягнення загальнозначущих цілей;

- пріоритет локальної народної самоорганізації в порівнянні із загальнодержавною організацією, що передбачає запровадження широкого місцевого самоврядування як основи державного управління, здійснюваного центральним народним представництвом, із найширшим самоврядуванням общин, областей та регіонів, що склада-

ється з вільних людей і об'єднаних між собою на засадах вільної спілки, заснованої на солідарності інтересів, та забезпечується сильною центральною владою, яка відповідальна, передусім, за забезпечення національної безпеки, стабільності і прогресивного розвитку нації та держави. Органи місцевого самоврядування та державної влади мають вільно обиратися всім населенням, покликані управляти місцевими економічними, просвітницькими і культурними справами відповідно до спільного українського загальнодержавного законодавства, а центральна влада здебільшого лише контролює і координує їх діяльність, слідкуючи за забезпеченням національної безпеки, законності та правопорядку, не втручаючись без потреби у їх внутрішні справи;

- визнання виняткової важливості етичної традиції, морального вимірювання політики і діяльності політиків, де політична влада має бути заснована на християнській моралі, в якій вона черпає свою легітимність, а християнська віра виступає основою та надійним і зрозумілим способом самоідентифікації українського народу, відтак боротьба за національну державність здебільшого набуває форм боротьби за віру, яка власне і відображає його суспільні ідеали організації внутрішнього життя. Ця особливість має бути врахована в процесі законодавчої діяльності, і на законодавців покладається завдання імплементувати християнські етичні імперативи в юридичні категорії, без чого закони не будуть виконувати свої функції у суспільстві. За таких умов політик в Україні для того, щоб претендувати на народну підтримку, зобов'язаний передусім отримати моральну санкцію у народу, і навпаки, державний діяч будь-якого рангу, що втратив моральну легітимність, приречений також і на втрату влади [43, с. 79].

Загалом, погоджуючись з вищевикладеними ідеями, варто зауважити про неприпустимість волюнтаристської (а не еволюційної) імплементації християнських етичних імперативів у юридичні норми, оскільки Україна є поліконфесійною країною, а церква згідно Конституції відділена від держави. Надання пріоритету одній з релігій може спровокувати конфлікти між релігійними громадами в Україні. В той

же час, з нашої точки зору, етичний вимір політики є обов'язковою умовою духовного та державницького поступу України, консолідації вітчизняного суспільства. Українські громадяни мають враховувати моральні якості політика, здійснюючи свій політичний вибір шляхом аналізу даних про його життєвий шлях.

На нашу думку, до запропонованого вище державницького проекту як вираження національної ідеї українського народу, варто додати європейські політико-правові цінності та пріоритети, на яких в свій час наполягав М. Драгоманов.

Розкриваючи значення національної ідеї для державотворчого процесу в Україні, М. Недюха констатує, що сутність української національної ідеї зумовлюється винятково внутрішніми обставинами розвитку українського народу як державотворчого (до здобуття незалежності) та країнотворчого – за умов суверенного розвитку. За умов сьогодення Україна має поставати триединою сутністю – правовою державою, громадянським суспільством і демократичною, цивілізованою країною передусім за кількісними та якісними показниками життя її громадян, забезпечення блага українського народу в цілому. Зазначене зумовлює підпорядкованість держави завданням життєзабезпечення українського суспільства, що дає можливість її ідентифікувати як країнотворчу відповідно до усталених стандартів цивілізованого життя – пріоритету прав і свобод людини та громадянина, верховенства права, соціальної справедливості, гідності людини, а також визначає її зовнішньополітичні пріоритети. Держава в українських реаліях має розглядатися, швидше, як орган, який формується суспільством, громадянами, народом України, який, згідно з Конституцією, є джерелом влади, постаючи, таким чином, визначальним засобом, ресурсом і потенціалом забезпечення процесу соціальних змін. І нарешті основне – Україна може стати структурованою цілісністю, непереборною силою лише в єдності її визначальних констант – держави, суспільства і громадян. Саме в такій єдності вона є країною непереборної сили. Історично ми 6 разів здобували незалежність, а 5

разів втрачали. Причина відома: відсутність єдності держави та суспільства [44, с. 22-23].

Таким чином, національна ідея українського народу є квінтесенцією духовних, соціально-економічних, політико-правових, державотворчих цінностей та пріоритетів цивілізаційного поступу України. На сучасному етапі вітчизняного державотворення національна ідея має бути доповнена європейськими ціннісними детермінантами, які у свою чергу не повинні протирічити ментально-духовним імперативам розвитку українського народу. Модерна національна ідея є світоглядним тлом для подальшої розбудови європейської, демократичної, соборної, соціально-орієнтованої та правової Української держави. Втілення багатогранних аспектів національної ідеї має посилити духовну консолідацію української держави, зміцнити її позиції на міжнародній арені. Духовна єдність українського народу є запорукою забезпечення інформаційно-культурної безпеки України в умовах «гібридної війни».

РОЗДІЛ 4

ПЕРЕБІГ МОВНИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Революція Гідності призвела до радикальних змін у національній політиці України, зокрема у сфері функціонування та правового регулювання державної мови. Можна сказати, що Україна як ніколи раніше наблизилася до справжнього ствердження національної ідентичності, що нагальним чином продиктоване необхідністю протистояти агресивному східному ворогові. У цьому контексті зміцнення позицій української мови у поліетнічному суспільстві покликане сприяти політичній консолідації української нації. Як справедливо констатував свого часу міністр народної освіти УНР І. Огієнко, «через те, що рідна мова – найголовніший ґрунт, на яким духовно зростає й цвіте нація, рідномовна політика – це найважливіша політика всякого народу» [14, с. 7].

На нашу думку, мовнореформаторські заходи сучасної української влади розвивають традицію урядів доби Української революції 1917–1920 рр. щодо утвердження ідеї державності української мови в системі національних культурних цінностей. Здавалося б, немалий «стаж» офіційно прийнятої незалежності передбачає, що статус державної мови та її вільне функціонування у сучасному українському суспільстві мають бути достатньо врегульованими. Проте, як це не парадоксально, Президент України П. Порошенко через сто років після М. Грушевського знову заявляє про необхідність законодавчого врегулювання питань, пов'язаних зі статусом української мови як державної. Так, найгострішою проблемою сьогодення є «невідповідність юридичного статусу української мови як державної фактичній

соціолінгвістичній оцінці, що визначає її як мову часткового територіального та етнічного поширення» [5, с. 10]. Маємо констатувати, що завершення процесу мовної деколонізації, спроби якого небезуспішно робили очільники перших українських урядів, відбувається тільки зараз. Розглянемо, у яких напрямках реалізується мовнореформаторська діяльність сучасної української держави.

Законодавче врегулювання статусу української мови як державної

Почати слід з обговорення змін у законодавчому забезпеченні функціонування української мови як державної. 28 лютого 2018 року Конституційний Суд України визнав неконституційним закон «Про засади державної мовної політики» (від 3 липня 2012 № 5029-VI), відомий також як закон Ківалова-Колесніченка. Цей сумнозвісний документ від самого початку свого функціонування у правовому просторі викликав обурення прогресивної частини українського суспільства. У оприлюдненому 22 вересня 2011 року Висновку Координаційної ради з питань захисту української мови при Київській міській організації товариства «Меморіал» ім. В. Стуса стосовно тоді ще законопроекту Ківалова-Колесніченка зазначалося, що він спрямований на підриєв статусу української мови як державної та її витіснення з ужитку в усіх сферах публічного життя в більшості областей України, а отже, його «прихованою метою ... є легітимізація русифікації України, яка здійснюється нинішньою владою на вимогу Росії» [4].

Дійсно, наслідками дії цього закону стало визнання російської мови регіональною у дев'яти регіонах (Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській та Херсонській областях, а також в АР Крим та Севастополі); угорської мови – у м. Берегове (Закарпаття); молдавської мови – у с. Тарасівці (Чернівецька обл.); румунської мови – у с. Біла Церква (Закарпаття). А спроба скасувати закон Ківалова-Колесніченка одразу ж після перемоги Революції Гідності стала одним із головних приводів для

початку масштабних акцій спротиву на Південному Сході України, які за підтримки Росії набули сепаратистського характеру та призвели до анексії Криму.

З одного боку, скасування одіозного закону «Про засади державної мовної політики» та прийняття (у найближчому майбутньому) нового закону про здійснення державної мовної політики сприятимуть протидії інформаційному впливові Російської Федерації у нав'язаній нею гібридній війні проти України. З другого боку, виникає політико-правова колізія щодо недотримання Україною Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, яку наша держава ратифікувала (під значним впливом Ради Європи) 2003 року. Отже, намагання політичного керівництва нашої держави консолідувати українську націю на ґрунті мовного питання зіштовхнулося з необхідністю виконання європейських зобов'язань. Виявилось, що Хартія регіональних мов із важливого для України документа, ратифікація якого дала можливість більше зблизитися з ЄС, стала «найсильнішим політичним інструментом сприяння російській мові», який влада екс-президента Януковича свого часу ефективно використовувала для «деконструкції української нації» [2, с. 14]. На думку відомого німецького філолога Ю. Бестерс-Дільгер, вищепойменована Хартія виявилася не зовсім прийнятною для українського (а загалом і пострадянського) політико-культурного дискурсу, оскільки не враховує ситуацію існування такої «регіональної мови», яка раніше була мовою колонізаторів. До того ж українські політики свого часу не зовсім вірно інтерпретували Хартію як конвенцію, яка стосується меншин (а не їхніх мов). Саме тому під захист держави потрапила російська мова (значно поширена в державі), оскільки нею розмовляли представники російської меншини (17,3% згідно з останнім переписом населення у грудні 2001 р.). На жаль, уряд Януковича використав Хартію як «інструмент зазіхань на владу, замість того, щоб розуміти її як прояв доброї волі, толерантності й правової держави» [2, с. 15]. Саме тому й склалася ситуація, що уможливила ухвалення неприйнятної для України закону «Про

засади державної мовної політики», спрямованого на підрив статусу української мови як державної та її витіснення з ужитку в усіх сферах публічного життя в більшості областей України. Слід зауважити, що автори згадуваного вище Висновку Координаційної ради з питань захисту української мови прогнозували також збільшення масштабу «порушення мовних прав українців та представників інших національних меншин України», порушення засад конституційного ладу України, початок процесу її федералізації, серйозну загрозу цілісності української держави [4]. Цілком очевидно, що це передбачення вповні справдилося, отже, наразі нагальним у галузі української мовної політики є ухвалення іншого законопроекту.

4 жовтня 2018 року Верховна Рада України у першому читанні ухвалила проект Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (№ 5670-Д), напрацьований робочою групою під керівництвом професора Володимира Василенка при Міністерстві культури. До робочої групи входили представники громадськості та експерти з питань мовної політики. Співавторами законопроекту стали понад 30 народних депутатів з різних фракцій, а на його підтримку вже виступили широкі кола громадськості. Наведемо тут декілька фундаментальних засад цього важливого документу.

1. Урахування світового, у тому числі європейського досвіду мовного законодавства, який дає підстави стверджувати, що переважна більшість європейських держав (Франція, Португалія, Італія, майже всі держави центральної та східної Європи) визначає офіційною (державною) мовою «мову титульної нації, яка історично сформувалась і автохтонно існує на території даної держави, становить більшість її населення і дала назву цій державі. ... Використання спільної мови є одним із головних чинників, що забезпечують національне єднання й дозволяють перейти до стабільності в державі» [1, с. 252].

Автори законопроекту виходили із ґрунтоутворюючого положення про те, що «українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, яка історично сформувалась

і багато століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить питому більшість населення країни, дала офіційну назву державі та є базовим системотвірним складником української громадянської нації», а також що «повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території держави є гарантією збереження ідентичності української нації та зміцнення державної єдності України» [21].

2. Регулювання вживання державної (української) мови, але не мов національних меншин. Такий підхід відповідає європейській практиці мовного регулювання, дозволяє уникнути непотрібного змішування і протиставлення в одному законі державної мови та інших мов із іншими статусом і функціями. Зрозуміло, що у поліетнічній державі, якою є Україна (за даними перепису населення 2001 р. на території країни проживали представники 130 національностей), дуже важливою складовою державної мовної політики є регламентація «діяльності суб'єктів етнополітики у виявленні, узгодженні та задоволенні мовних інтересів і потреб етноспільнот і титульної нації в країні» [9, с. 15].

Законопроект «Про права осіб, що належать до національних меншин», що заплановано зареєструвати в лютому 2019 року, регламентуватиме мовні права національних меншин. Проте найнагальнішим завданням мовної політики України, на нашу думку, є прийняття закону про функціонування державної мови, оскільки саме вона, як суттєва частка національної ідеї, сприятиме консолідації політичної нації перед реальними загрозами національній безпеці України. За переконанням багатьох політичних експертів нашої країни, усі рішення, що приймаються державою на фоні війни, мають відповідати єдиному критерієві – бути допоміжним інструментом протидії російському агресорові. Сучасний український політолог Михайло Басараб зауважує: «Закон про державну мову спрямований на утвердження української мови, створення умов для її розвитку, а також на обмеження «русского мира» як гібридного інструменту Кремля. Оскільки засоби гуманітарного впливу, серед яких російська мова, – найнебезпечніші.

Закон має служити захистом від цього» [7].

3. Невтручання у сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів. Таким чином, для пересічного громадянина закон не передбачає жодних додаткових обмежень чи обтяжень. Натомість він накладає зобов'язання володіти державною мовою для обіймання державних посад, для педагогів, медичних працівників, осіб офіцерського складу та деяких інших категорій.

4. Регламентування порядку застосування української мови в державних органах та в публічних сферах суспільного життя (освіта, наука, культура, засоби масової інформації, книговидання, електронні інформаційні системи, інформація про товари, сфера обслуговування, охорона здоров'я, транспорт тощо). Трактують поняття «державна мова» як «мова, обов'язкова до застосування у публічних сферах суспільного життя» (а не тільки в діяльності державних органів) відповідає Конституції України, Рішенню Конституційного Суду від 14 грудня 1999 року, рекомендаціям Венеційської комісії, рішенням Європейського Суду з прав людини, рекомендаціям Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин від 20 грудня 2010 року та європейській законодавчій практиці.

5. Обумовлення створення державних інститутів для забезпечення стандартів та захисту державної мови, а саме:

- Національної комісії зі стандартів державної мови, завданням якої є збереження, розвиток та захист державної мови через встановлення стандартів і методів перевіряння рівня володіння державною мовою, необхідного для набуття громадянства та зайняття визначених законами України посад;
- Центру української мови, який має напрацьовувати необхідну методичну літературу щодо опанування відповідних рівнів володіння українською мовою;
- Термінологічного центру української мови, покликаного ініціювати внесення змін до Правопису української мови, а також виробляти стандарти української термінології в різних галузях;

- Уповноваженого із захисту державної мови, завданням якого є захист права громадян України на отримання державною мовою інформації та послуг у всіх сферах суспільного життя на всій території України й усунення перешкод та обмежень у користуванні державною мовою.

б. Обґрунтування створення Служби мовних інспекторів Уповноваженого із захисту державної мови, на яку покладаються обов'язки здійснення мовних експертиз та мовного інспектування. Слід зауважити, що інспектування стосується лише порушення вимог обов'язкового застосування державної мови, але не норм літературної української мови. Передбачено адміністративну та кримінальну (за публічне приниження чи зневажання української мови як державного символу) відповідальність за порушення вимог цього закону.

Отже, прийняття Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» дасть змогу ефективно реалізувати правові відносини у сфері державної мови та врегулювати суспільні відносини, пов'язані із функціонуванням, поширенням, збереженням та використанням державної мови. Такий закон не тільки сприятиме консолідації зусиль органів державної влади щодо забезпечення реалізації прав громадян у галузі використання української мови як державної, але й зробить нарешті державну мову чинником згуртованості поліетнічного суспільства. Без рішучих дій, а насамперед на законодавчому рівні, належне функціонування державної мови (хоч і задеклароване у Конституції 1996 року) неможливе. У всіх новопосталих державах, де національна мова відроджувалася і починала повноцінно існувати після тривалого періоду утисків, це відбувалося не стільки «природним чином», скільки внаслідок обміркованої державної політики. І якби адекватна мовно-інформаційна політика проводилася впродовж усього періоду української незалежності, Росія не змогла б так легко окупувати Крим і частину Донбасу. Тож питання створення оптимального мовного простору держави вирішується у сучасних умовах насамперед як питання національної безпеки України.

Українізація освіти як основний напрям мовної політики в сучасній Україні

Важливим напрямком мовнореформаторської діяльності сучасного українського уряду є українізація освіти, що відповідає духові тих законотворчих процесів, які відбувалися за часів Української революції початку ХХ ст. Узагалі успішність мовної політики трьох перших українських урядів, на думку дослідників, пов'язана із «утвердженням ідеї державності української мови в системі національних духовних цінностей» [5, с. 7], а насамперед у освіті. Сучасна соціолінгвістика, спираючись на експериментальні дослідження щодо визначення соціально-демографічних чинників, які впливають на мовну поведінку особистості, пов'язує результативність державної мовної політики із тим, наскільки впливовими є її заходи в освітній галузі. І якщо Центральною радою 1917 року було ініційоване запровадження української мови як мови викладання у початковій школі та як навчальної дисципліни у школі середній та вищій, то в законі «Про освіту», прийнятому українською владою сто років потому, задекларовано, що «мовою освітнього процесу у закладах освіти є державна мова», якою здійснюватиметься навчання «на всіх рівнях (дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої), а також позашкільної та післядипломної освіти ... в державних і комунальних закладах освіти» [19]. Завдання створення національної школи, яке розуміли як першочергове у галузі мовної політики й очільники перших українських урядів, має бути буде вирішене задля досягнення панівної ролі державної мови у суспільстві, а також формування світоглядних пріоритетів молодого покоління, що у свою чергу визначатиме напрями розвитку країни в цілому.

Слід зазначити, що законодавчий припис здійснювати надання освітніх послуг українською мовою викликав бурхливу та емоційну реакцію (в основному неконструктивну й необґрунтовану) у сусідів України, а у випадках з Угорщиною, Румунією та Росією призвів до прямого втручання у внутрішні справи суверенної української

держави. Критика суб'єктів права (йдеться як про внутрішніх опонентів, так і представників указаних іноземних держав) ґрунтується на нібито порушенні Україною прав національних меншин на освіту (навчання) рідною мовою, гарантованих статтею 53 Конституції України. Опоненти запровадження новел, що містяться у пункті 7 закону України «Про освіту», висловлюють побоювання стосовно того, що витіснення мов меншин із освітнього процесу на другому і третьому рівнях повної загальної середньої освіти відбудеться через запровадження викладання навчальних дисциплін українською.

Обґрунтовуючи політичну доцільність та правову відповідність статті 7 «Мова освіти» закону України «Про освіту», слід зауважити, що вона не містить жодного правового припису, який забороняє вивчати мови національних меншин і вживати мови відповідних меншин в освітньому процесі на всіх рівнях освіти в Україні. Освітні послуги у закладах дошкільної та початкової освіти для дітей з національних меншин надаватимуться, як і раніше, рідною мовою, проте із обов'язковим уведенням на відповідному рівні державної мови як предмету. Протягом початкової школи школярі мають оволодіти державною мовою на рівні елементарного користувача. Двомовна освіта розпочнеться у п'ятому класі. Частина навчання відбуватиметься державною мовою, тоді як декілька предметів вивчатимуться рідною мовою меншини. Співвідношення між предметами українською та рідною мовою поступово змінюватиметься з п'ятого по дванадцятий клас. В ідеалі він повинен сягати 60%/40% після дев'ятого класу. Прикладом подібної організації функціонування державної мови в освіті може бути Латвія: тут у школах для національних меншин (у першу чергу російської) 60 відсотків викладання здійснюється державною мовою, 40 відсотків – мовою меншини. Подальша освітня реформа цієї європейської країни передбачає, що навчання латиською складе 80 відсотків, мовою меншини – 20.

Слід зазначити, що імплементація обговорюваної Статті надасть можливість законодавчо вплинути на таку загрозливу ситуацію, яка

склалася у місцях компактного проживання нацменшин, а саме у мовних анклавах (наприклад, закарпатському м. Берегове), де громадяни України майже не володіють державною мовою і не розуміють її. За даними Міністерства освіти і науки України, після введення обов'язкового ЗНО з української мови для всіх випускників шкіл виявилось, що 55% дітей у школах з румунською мовою навчання та понад 62% випускників зі шкіл з угорською мовою навчання не подолали поріг склав/не склав на екзамені з української мови. За інформацією Українського центру оцінювання якості освіти, у 2018 році понад 67% випускників шкіл у місцях компактного проживання угорської громади та 63% випускників у місцях проживання румунської громади не змогли набрати мінімальний тестовий бал із зовнішнього незалежного оцінювання з української мови та літератури.

Подібна ситуація склалася внаслідок порушення балансу вивчення державної та рідної мов у школах з викладанням мовою нацменшин. Українську у таких школах вивчають як навчальний предмет, на який сплановано лише кілька годин на тиждень. Перебуваючи у замкненому мовному оточенні, тобто спілкуючись переважно рідною мовою, діти виявляються позбавленими можливості опанувати державну мову на такому рівні, який міг би забезпечити їм повноцінну соціалізацію в українському суспільстві. Отже, відбувається відверте порушення конституційних прав молодих людей, які не можуть отримати освіту у вищих навчальних закладах України, працювати на державній службі, у органах місцевого самоврядування чи на інших високих посадах.

До цього слід додати, що створення подібних мовних анклавів є прямою загрозою національній безпеці України, оскільки призводить до виникнення сепаратистських настроїв у місцевого населення, а в подальшому й можливої анексії території його проживання. На жаль, подібний прецедент є у нашій сучасній історії: завдяки непродуманій, а подеколи й відверто шкідницькій стратегії мовної політики минулих урядів у Криму склалася ситуація, яка практично виключила україн-

ську мову із суспільного вжитку, отже стала сприятливою для поширення антиукраїнських настроїв та подальшої анексії цього регіону Російською Федерацією.

Відхиляючи критичні зауваження щодо порушення прав національних меншин на навчання рідною мовою, слід зазначити, що, Міністерство освіти і науки України врахувало рекомендації Венеційської комісії щодо закону «Про освіту» та розробило три моделі освіти для національних меншин.

Перша освітня модель, що діятиме для тих мов, які не мають власної держави для розвитку мови (наприклад, кримськотатарської), а також для тих людей, які не живуть у середовищі власної мови, передбачає викладання всіх предметів у школі з 1-го до 11(12)-го класу мовою нацменшини поряд з українською мовою.

Друга модель стосується національних громад, які розмовляють мовами ЄС. Залежно від мовного середовища, ця модель може мати два варіанти. Для громад зі слов'янської мовної групи (польська, словацька, болгарська) передбачено дошкільне та початкове шкільне навчання дітей рідною мовою із одночасним вивченням української. З 5-го класу поряд із предметами, що вивчаються рідною мовою, додаватимуться предмети, які викладаються українською, їх частка буде збільшуватися та пропорційно зростати до старшої школи. Для представників мовних груп, які переважно проживають у середовищі рідної мови (румунська та угорська громади) перехід на українську мову навчання відбуватиметься ще більш поступово, а відсоток предметів, що вивчаються державною мовою, буде меншим.

Третя освітня модель передбачена для громад, материнська мова яких належить до однієї з українською мовної сім'ї, а також для тих, хто проживає в середовищі власної мови. Це передусім стосується російської. Діти, що навчатимуться за цією моделлю, переходитимуть на навчання предметів українською одразу після 5-го класу. Вивчаючи предмети українською, вони водночас продовжуватимуть вивчати російську як предмет.

Отже, реалізація положень закону України «Про освіту» відбуватиметься із дотриманням прав національних меншин на навчання рідною мовою, але водночас з вимогою вивчати державну мову на рівні вільного володіння. На думку генерального секретаря Ради Європи Турбйорна Ягланда, «меншини в Європі повинні вільно володіти державною мовою тієї держави, де вони мешкають. Це – життєво важливо для їхньої повної участі в суспільстві. А отже, держава повинна використати всі засоби, необхідні для того, щоб вони могли її вивчити» [23].

Слід зазначити, що 2018 року відбувся перший прийом дітей до шкіл за нормами нового закону «Про освіту». Якщо в 2017/18 навчальному році українською мовою навчалися 387 тисяч, або 91,1% від загального числа учнів перших класів, то в 2018/19 – вже 432 тисячі, або 95,2%. Частка першокласників, що навчаються російською, за рік упала з 7,9% до 3,8%, іншими мовами навчається 1% першокласників. Такі зміни є прямим наслідком дії нового Закону «Про освіту», який визначає українською мовою освітнього процесу.

Найбільш помітним є зростання частки перших класів з українською мовою навчання в областях Сходу і Півдня України: в Донецькій області – з 76% до 99%, Запорізькій – з 78% до 88%, Луганській – з 74% до 89%, Одеській – з 71% до 87%, Харківській – з 72% до 80%, Херсонській – з 89% до 98%. Донецька і Херсонська області за часткою першокласників, що навчаються українською мовою, перевищили місто Київ, де ця частка майже не змінилася і становить 97,8%.

У багатьох містах Донеччини всі або майже всі першокласники в поточному навчальному році здобувають освіту українською мовою. Так, 100% учнів перших класів навчаються українською мовою в Авдіївці, Дружківці, Торезьку, Добропіллі, Костянтинівці, Покровську та деяких інших містах, а також у всіх сільських районах Донеччини. У Маріуполі, Бахмуті й Краматорську ця частка становить 98%, у Слов'янську – 95%. В Луганській області українською мовою навчається 100% першокласників у більшості районів області, а також

у Рубіжному. В Лисичанську частка першокласників, що навчаються українською, становить 71%, у Северодонецьку – 79%.

На всьому Сході й Півдні України, крім окупованих територій, не залишилося міст чи районів, де російська мова була б домінуючою мовою освітнього процесу у перших класах шкіл. Здобувають освіту українською менше половини першокласників лише в окремих місцевостях Чернівецької та Закарпатської областей, де компактно проживають румунська та угорська меншини. Так, у місті Берегове здобувають освіту українською 42% учнів перших класів, у Берегівському районі – 24%, у Герцаївському районі – 7%. [22].

Отже, можна стверджувати, що заходи державної мовної політики у галузі освіти у цілому можна вважати успішними. Звичайно, чинний закон «Про освіту», особливо в окремих, найбільш дискусійній статті «Мова освіти», має бути вдосконалений із урахуванням рекомендацій Венеційської комісії: продовжувати забезпечувати достатню частку освіти мовами меншин у початковій та середній школі (на додаток до вивчення державної мови); реалізувати довший перехідний період для поступового здійснення реформи; розпочати новий діалог із представниками національних меншин та усіх зацікавлених сторін щодо мовного питання в освіті; забезпечити, щоби виконання Закону не загрожувало збереженню культурної спадщини меншин та безперервності вивчення мов меншин в традиційних школах тощо. Проте інтенції цього закону, на нашу думку, є цілком виправданими з точки зору консолідації нації та забезпечення національної безпеки України. І за умови виваженої імплементації Закону «Про освіту» з поступовим, але неухильним дотриманням вимог щодо збільшення частки української мови в освітньому процесі шкіл (у тому числі й з навчанням мовою нацменшин) має відбутися закорінювання української мови у структури свідомості підростаючого покоління, а отже й подальше формування українського «лінгвокультурного середовища» як тієї системи смислів, цінностей, взірців, візій світу та інтерпретаційних моделей», які мають українську національну специфіку [8, с. 26-27].

Державна мова в соціокультурній сфері України

Мовна політика керівництва сучасної України послідовно реалізується й у напрямку вільного функціонування державної мови в усіх галузях культурного життя українського соціуму. Як справедливо зауважує відомий український соціолінгвіст Л. Масенко, «лише популяризація української культури в різноманітних жанрових і стильових формах... спроможна підняти престиж української мови, сприяти пасивному її засвоєнню» [11, с. 257]. Дійсно, послідовне упровадження української мови через засоби масової комунікації має сприяти вирішенню завдання реального перетворення соціокультурної сфери України на національно-зорієнтовану, на українську за ідеєю, духом, змістом і формою.

«Самостійне історичне буття українського народу має бути забезпечене культурно, інакше залишиться ущербним. Ідеться насамперед про конкурентоспроможність української культури, її здатність давати тон інтелектуальному і духовному життю свого суспільства, адаптувати для суспільства культурну реальність світу», – зазначає відомий український літературознавець, академік Національної академії наук України Іван Дзюба [20]. Ним розвивається думка про створення національної за духом культури як базової умови національної ідентичності. І це можливо лише за умови підняття престижу державної мови, інформаційного, структурного та функціонального збагачення українського лінгвокультурного потенціалу, підвищення його резистентності щодо зовнішніх (у тому числі й травмуючих) впливів та конкурентоспроможності у «боротьбі за реципієнта» (Р. Кісь).

Розвиваючи геніальні думки О. Потебні щодо взаємообумовленості мови та світобачення народу, Р. Кісь наголошує на зміні етнолінгвальної ситуації передовсім у великих і середніх містах України (де визначається вектор майбутнього, де зрощується національна інтелігенція), а отже на створенні цілісного, структурно і функціонально повного українського соціокультурного довілля. Потрібно, щоб насамперед культурна, економічна, наукова і політична еліта

нашого суспільства переходила на позиції україномовності, але робила це не механічно, вбачаючи у цьому суто меркантильні переваги, а свідомо. Лише в такому випадку створюватиметься наша «національна оптика» – власне українське світобачення. Оскільки «мова не тільки «оформлює» думку, але й формує її, не тільки «впливає» на глибинні матриці етноменталітету, але й безпосередньо входить у сам процес «відливання» цих матриць; є не тільки «інструментом» спілкування (чи нашого внутрішнього діалогізму), але й дійовим чинником сенсоутворювання (сенсонаповнювання, осмислювання, тлумачення)» [8, с. 14].

Можливостями для створення українських не тільки за формою, а й за змістом культурно-цивілізаційних структур згадуваний вище академік І. Дзюба ще 2009 року називав цілу низку заходів, спрямованих на реальну програму «емансипації» державної мови в усіх сферах соціокультурного життя України, а перш за все переорієнтацію її видавничих потужностей на видання україномовної літератури (так само як і перекладної літератури українською); «адаптацію до українського національно-культурного субстрату різних форм мас-культури, молодіжної субкультури тощо, надання українського характеру сучасній індустрії розваг», збільшення кількості україномовних газет та журналів тощо [20]. Наразі ця програма дій починає повноцінно реалізовуватись. Можна впевнено стверджувати, що позитивні зрушення відбуваються насамперед у тих сферах суспільного життя, де для захисту української мови було ухвалено зміни до законодавства.

Так, 8 листопада 2018 року було зроблено третій крок у реалізації законодавчих змін щодо звучання української мови на радіоканалах, запроваджених Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій». Відтепер частка пісень українською мовою в ефірі радіостанцій має становити не менше 35%, а програм – 60% [18].

13 жовтня 2017 року набув чинності закон України «Про внесення

змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», який передбачає запровадження мовних квот на телебаченні. Згідно із законом, передачі, фільми й новини, виконані українською мовою, мають становити не менш ніж 75% загальної тривалості передач і фільмів у кожному із проміжків часу між 07.00 і 18.00, а також між 18.00 і 22.00. Телерадіокомпанії місцевої категорії мовлення мають транслювати не менш ніж 50% ефіру українською мовою [17].

За даними чергового аналітичного огляду «Становище української мови в Україні у 2018 році», оприлюдненого громадським рухом «Простір свободи» 9 листопада цього року, 54% усіх пісень в загальнонаціональних і 48% – на місцевих та регіональних радіостанціях лунають українською мовою. Українська є мовою ведення програм 84% часу на загальнонаціональному і 92% часу на місцевому й регіональному радіо. Зазначається також, що частка української мови у прайм-тайм телеканалів з 2017 року зросла з 39% до 64%, а російської – впала з 32% до 7%. Традиційно україномовним залишається кінопрокат, де понад 90% фільмів демонструються українською мовою, при цьому, починаючи з 2017 року, помітна частина цих фільмів – картини українського виробництва, зняті українською мовою. В 2017 році таких фільмів у прокаті було 22 з 302, за неповні 10 місяців 2018 року – вже 53 з 334. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що вперше за багато років українська мова домінує не лише в радіо-, але й у телеєфірі, отже, є підстави вважати, що телебачення перестане бути ключовим інструментом русифікації, яким воно було впродовж останніх десятиріч [22].

Водночас російська мова домінує в українському сегменті Інтернету, у друкованих медіа і в значній частині сфери послуг, тобто там, де позиції державної мови поки що не оформлені законодавчо. Так, за період з 2016 до 2018 року знизилася частка газет, що видаються українською мовою (з 59,7 до 32,9%), натомість зросла частка газет, що видаються російською (з 28,3 до 61,4%). Подібна ситуація спо-

стерігається й стосовно періодичних та продовжуваних видань. Щоправда, слід зауважити, що в комітеті Верховної Ради з питань свободи слова та інформаційної політики готують варіанти законодавчого запровадження мовних квот для друкованих видань в Україні. На думку голови Комітету В. Сюмар, можна виділити 2-3 роки, протягом яких видання мусить перейти на українську мову, або ж запропонувати поетапність: продовж першого року 25% української, другого – 35%, далі – 50% [13].

Але при цьому варто зазначити, що обсяг книговидання українською мовою повільно зростає і становить станом на 22 жовтня 2018 року 73% від усіх назв і 76% від сумарного тиражу видань. Це на 1–2% перевищує минулорічні показники. Зауважимо, що останніми роками в Україні фіксується «бум перекладів». Якщо раніше, до введення 2016 року обмежень на ввезення російських книг на територію України, більшість іноземної літератури можна було придбати й прочитати переважно російською, то сьогодні українські книговидавці дедалі активніше перекладають як сучасні популярні твори, так і класиків світової літератури. За останні 4 роки український книжковий ринок поповнився визнаними зарубіжними творами: перекладено понад 20% книг, авторами яких є лауреати Гонкурівської, Букерівської та Пулітцерівської премій. Лідером перекладів творів – лауреатів згаданих премій визнано «Клуб сімейного дозвілля» (10 перекладів), який 2017 року посів перше місце серед видавництва України за сумарним накладом книжок (11 млн. за рік). Наведені дані свідчать про те, що «українізується» передовсім непересічний читач, а отже «боротьба» за масового реципієнта, який або зовсім не читає книжок, або не сприймає їх українською, – ще попереду [3].

Найбільш російськомовним залишається простір Інтернету – те середовище, просування державної мови в якому є важливим напрямком державної мовної політики, оскільки сучасна людина навчається, працює та відпочиває в Інтернеті. За даними дослідників проблеми функціонування української мови у глобальній інформаційній

мережі, «на українських теренах Інтернету російська мова впевнено домінує: власники не відчувають потреби вкладати кошти у створення україномовної версії сайту, якщо українські користувачі коли не розмовляють, то принаймні розуміють російську, а отже, українська мова набуває статусу комерційно менш вигідної й інвестиційно непривабливої» [10, с. 38]. Становище української мови в українському сегменті Інтернету кілька років поспіль (з 2015 р.) вивчав запорізький активіст С. Свідлов. За даними його дослідження 2018 року, зі 100 найпопулярніших серед українців сайтів україномовних – лише 10%. Це на 1,6% менше, ніж 2016 року. Частка російськомовних сайтів теж зменшилась на 3,7% і складає 63,1%. А частка двомовних сайтів збільшилась на 5,3% і складає 27,5%. Як і раніше, у двомовних сайтах часто російська версія є основною, а українська – вторинною і в більшості випадків якісно та функціонально неповноцінною. Автор дослідження здійснив порівняння мовного розподілу сайтів у національних доменних зонах і дійшов висновку, що у країнах з подібними мовними пропорціями (національна мова – російська мова) національні мови домінують в Інтернеті: Естонія – 76,9 : 4,9; Латвія – 72,9 : 7,1; Україна – 22,4 : 70,2 [25].

Стосовно функціонування державної мови у сфері обслуговування українського суспільства слід зазначити тенденцію щодо повільного зростання показників. Вагомими здобутками тут є прийняття деякими міськими та обласними радами (Львівська, Чернівецька, Житомирська, Київська) рішення про пріоритетне використання української мови у сфері обслуговування. Це означає, що співробітники сфери послуг мають використовувати виключно українську мову під час спілкування з клієнтами та можуть бути оштрафовані за порушення цієї вимоги. Використання ними іншої мови можливе лише на пряме прохання клієнта і в тому разі, якщо вони володіють нею. Окрім цього, передбачено, що українською мають бути написані рекламні оголошення, вівіски, плакати, афіші, повідомлення та інші форми аудіо-, фото-, відеореklamної продукції, цінники на товари.

А також усі заклади громадського харчування і торгівлі зобов'язані мати меню та обслуговувати клієнтів державною мовою. Варто зазначити, що останніми роками збільшилася кількість національно свідомих громадян України, які сигналізують до Держпродспоживслужб відповідних областей про порушення їхніх прав отримувати послуги українською мовою. Цікаво, що таке збільшення значно стосується мешканців Центру та Півдня нашої держави, наприклад, Кіровоградської та Херсонської областей.

У вищезитованому аналітичному звіті «Становище української мови в Україні у 2018 році» зазначено, що «ситуація з правом громадян України на отримання послуг у закладах харчування українською мовою неістотно покращилася порівняно з попередніми роками, проте залишається незадовільною, ... а в магазинах обслуговування україномовних клієнтів українською мовою забезпечується ще гірше, ніж у закладах харчування» [22]. Представниками громадського руху «Простір свободи» було здійснено моніторинг кафе і ресторанів у 26 містах (усі обласні центри, крім окупованих, а також Кривий Ріг, Маріуполь, Краматорськ та Северодонецьк). Виявлено, що лише 40% закладів харчування мають українську вивіску, лише в 74% є меню українською і тільки в 56% закладів персонал обслуговує україномовних клієнтів українською мовою. Зазначено, що ці показники на кілька відсотків кращі за минулорічні, проте ситуація дуже різниться залежно від регіону і в цілому залишається неприйнятною. Так, дійсно, за результатами моніторингу, у 13 обласних центрах (переважно Заходу України) вимоги щодо наявності назви закладу, меню, а також обслуговування державною мовою цілком дотримані. Разом із тим, у чверті закладів (переважно на Сході та Півдні України) і надалі абсолютно ігноруються потреби громадян одержувати інформацію про меню українською мовою. Скажімо, у Маріуполі, Северодонецьку, Кривому Розі та Запоріжжі в більшості закладів немає меню українською мовою. А у 38% закладів харчування (знову ж таки переважно у південних та східних регіонах країни) персонал спілкувався винятково

російською мовою, незважаючи на українську мову клієнта. Подібна ситуація спостерігалася й у магазинах обласних міст, у яких проводився моніторинг: продавці відповідали українською мовою україномовному покупцеві в 52% магазинів, ще в 5% випадків перейшли на українську мову в процесі спілкування, у 43% випадків до кінця розмови спілкувалися винятково російською. Найгірші показники щодо використання (а вірніше, невикористання) державної мови під час спілкування з клієнтами спостерігаються в Харкові та Краматорську. Також переважно російською мовою обслуговують клієнтів у Запоріжжі, Кривому Розі, Маріуполі, Миколаєві та Северодонецьку [22].

Отже, можна констатувати, що стан функціонування державної мови у сфері обслуговування в Україні залишається скоріше незадовільним, хоча не можна не вказати при цьому на регіональні розбіжності. І тільки прийняття закону про використання української мови в усіх сферах суспільного життя може надати поштовху для реалізації прав україномовних громадян України отримувати послуги офіційною мовою своєї країни.

Білінгвізм як важливий фактор функціонування поліетнічного українського суспільства

Зроблений аналіз перебігу мовних подій у сучасній Україні дозволяє констатувати зростаючу активність функціонування української мови як державної у багатьох сферах соціокультурного життя нашої країни. Згідно з проведеним у 2017 році всеукраїнським опитуванням Центру Разумкова, рідною мовою визначили українську 67,7% опитаних, російську – 14%, рівним чином українську та російську – 17,4%, іншу мову – 0,7% опитаних. При цьому називають рідною лише українську мову 92,8% мешканців Заходу України, 83,8% мешканців центральних регіонів України, 41,5% мешканців Півдня України, 36,1% мешканців Сходу України. Okремо слід зауважити, що серед мешканців Донбасу 27,4% опитаних рідною вважають українську [15]. Зауважимо, що наведені показники майже збігаються із тими, що були отримані під час проведення масштабного опитування Центром Разумкова у

грудні 2015 року, але цікаво, що відсоток респондентів, які назвали українську мову рідною, істотно збільшився у південному регіоні (з 35 до майже 42%) та на Донбасі (з 20 до 27,4%). Це може свідчити і про зростання національної свідомості українських громадян, і про ефективність мовнополітичних заходів уряду нашої держави.

На побутовому рівні спілкуються українською 47% опитаних, російською – 49%, обома мовами – 24%. При цьому абсолютна більшість громадян України володіє українською мовою. 65% респондентів відповіли, що володіють українською мовою вільно, 28% опитаних оцінюють свій рівень володіння українською мовою достатнім для спілкування на побутовому рівні. Для 4,4% респондентів спілкування українською мовою та її розуміння є проблемою. 0,4% опитаних відповіли, що зовсім не розуміють українську мову.

У той же час необхідно відзначити високу мовну компетентність громадян України щодо української та російської мов, що стало особливо помітним у ситуації, яка склалася в Україні після анексії Росією Криму і розгортання воєнних дій на Донбасі. За даними Інституту соціології НАН України, збільшилася частка осіб, які на питання щодо сприйняття продуктів культури обирають толерантний варіант. Тією чи іншою мовою можуть читати пресу і літературу, слухати радіо, дивитися телепередачі кожен другий мешканець Західного регіону, 72% на Півночі країни, 80% – у Центрі, 71% – на Півдні, 77% – на Сході, 61% – на Донбасі [16, с. 67].

У зв'язку із цим хотілося б порушити таку проблему, як білінгвізм, який у вітчизняному соціолінгвістичному дискурсі розглядається переважно в контексті російсько-української чи українсько-російської двомовної практики. Цікаво, що авторка даної розвідки, осмислюючи білінгвізм як важливий фактор функціонування українського суспільства, майже десятиліття тому робила це в умовах майже повного несприйняття цього явища вітчизняними науковцями [24]. Останніми наголошувалося на тому, що двомовність є чинником соціальної дестабілізації суспільства, становить реальну загрозу існуванню

української мови, витісняючи її на маргінес етнокультурних світів» [6, с. 318]. Білінгвізм уважався наслідком масової етномаргінальності, який викликає психологічну роздвоєність, обумовлює нестійкість світоглядних позицій тощо. У масовій же двомовності, яка вважалася об'єктивною реалією тогочасного українського суспільства, вбачалася загроза руйнації основ духовної самобутності української нації.

Проте сьогодні ми можемо абсолютно впевнено констатувати, що білінгвізм (йдеться переважно про російсько-український) спроможний не лише зарадити у ситуації нібито порушення прав національних меншин спілкуватися рідною мовою, але й залучити українське суспільство до тих активних інтеграційних процесів, що відбуваються у світовому співтоваристві, де обмін інформацією в тому числі й на білінгвальній основі стає важливим фактором функціонування єдиного соціального простору.

Можливість пропонувати Україні білінгвальну практику як один із засобів консолідації поліетнічного суспільства стає цілком реальною з кількох причин. По-перше, ґрунтуючись на даних соціологічних досліджень, нарешті можна залишити побоювання стосовно масового білінгвізму, який тяжіє до одномовності (російської). Революція Гідності та події, що відбуваються зараз на Сході України, значно посприяли підвищенню національної свідомості та поваги до всього українського, у тому числі й до державної мови. Бачимо, що показники визначення рідною мовою українську, як і рівня вільного володіння нею є вищими за середні. Навіть мешканці Сходу та Півдня України, особливо молодь, активніше виявляють намагання спілкуватися українською та вивчати її. Отже, констатувати кризу національної ідентичності, в умовах якої є загроза зникнення рідної мови і перетворення двомовців на одномовців, наразі вже не доводиться. Українці рішучо долають комплекс меншовартості своєї нації, а також і мови. Таким чином, вести мову про білінгвізм як «ярмо» нашого колоніального минулого, як наслідок «традиційної поступливості українців, звиклих вивчати, крім рідної, ще одну мову і використо-

увати її для спілкування у визначених обставинах» [12, с. 124], на нашу думку, вже не актуально.

По-друге, скасування закону Ківалова-Колесніченка унеможливило загрозу функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов, в чому вітчизняні соціолінгвісти вбачали порушення мовно-культурної єдності громадян та джерело постійного конфлікту між двома різномовними частинами населення. А після остаточного прийняття закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» активність єдиної офіційної (державної) мови нашої країни значно збільшиться в усіх сферах її життєдіяльності, що має посприяти процесові консолідування української нації.

І нарешті, якщо говорити про білінгвізм в Україні, то вимагати слід тільки координативного (або збалансованого, за іншою класифікацією) його типу, який передбачає досконале володіння усною та писемною формами обох літературних мов без прояву інтерференції на будь-якому рівні їхніх структур. Таке свідоме, вмотивоване ситуацією спілкування перемикування мовного коду з однієї мовленнєвої системи на іншу зі збереженням ідентичності кожної є результатом виховання на двох культурах і, отже, рівної «втаємниченості» (Р. Кісь) в обидві лінгвокультурні системи. Слід зазначити водночас, що наш геніальний земляк О. Потебня (а слідом за ним і інші прихильники мовного релятивізму) не вважав рівнозначними дві мовленнєві системи, які у мовленні справжнього білінгва узгоджуються одна з одною без накладання. Убачаючи глибинну залежність між мовою індивіда та його світобаченням, О. Потебня зазначав, що смисли, виражені різними мовами, по суті відрізняються один від одного. Сучасний послідовник відомого лінгвіста Р. Кісь поділяє думку про те, що «коли дві мови вступають у контакт і наче входять у суперництво в одному індивіді, то це означає, що в контакт і конфлікт вступають два бачення світу» [Кісь, с. 43].

На нашу думку, координативний білінгвізм не лише не призводить до якогось конфлікту двох візій світу, але, навпаки, саме у такому вигляді

ді здобуває якісно нової оцінки як засіб кроскультурної комунікації, за якої одна культурна ідентичність може поєднуватися з іншою без утрати індивідуальних особливостей. Такий білінгвізм стає точкою перетину двох лінгвосвітів, діалогом двох культур, і, як такий, активізує формування людини нової інформаційної культури. Володіння іншою мовою забезпечує сприйняття та глибше пізнання унікальної специфічності іншої культури, долучає до сучасних транскультураційних процесів, які ґрунтуються на визнанні можливості (й необхідності) існувати на межі культур, збагачуючись ними та збагачуючи їх. Володіння іншою мовою (навіть якщо це генетично споріднена мова), отже, сприяє створенню міжособистісного спілкування, коли унікальність однієї особистості помножується на унікальність іншої, яка сприймається не просто як «Інша», а як «Інша-для-Мене». За таких умов спілкування стає співбуттям індивідів, яке є в той же час умовою, фактором та способом буття й розвитку кожного з них.

Отже, білінгвізм як характерну ознаку мовного простору сучасної України потрібно сприймати не як загрозу національній самобутності, а як фактор, що сприяє взаємному збагаченню індивідів. Йдеться насамперед про російсько-український білінгвізм, про надання можливості російськомовному населенню нашої країни й надалі спілкуватися своєю рідною мовою, але при цьому досконало знати державну мову країни, громадянами якої вони є. Це передбачає володіння українською на рівні координативної лінгвістичної взаємодії, коли обидві мови функціонують у свідомості індивіда паралельно, без інтерференції. Таких білінгвів відрізняє біполярна національна картина світу, здатність вибудувати «місток» взаєморозуміння між культурами, носіями яких вони є, та суміжними культурами, внаслідок чого в одній особистості відбувається діалог культур. Білінгвізм не заважає національній ідентифікації, навпаки, сприяє розвитку почуття толерантності до іншої лінгвокультури, подоланню упередженості одного співтовариства стосовно іншого. Отже, російськомовна людина, досягаючи досконалого володіння українською мовою, водночас ута-

емничується у світ української культури, починає поважати та цінувати її, відчуває свою причетність до неї. У такий спосіб можливим стає усвідомлення білінгвом спільної для всіх українців долі, історії, традицій, духовності, а якщо так – то й необхідності захищати їх від агресивних викликів сьогодення.

Таким чином, зважаючи на вищевикладене, можемо резюмувати, що мовна політика сучасної Української держави спрямована на зміцнення правового статусу української мови як державної та розширення меж її реалізації в усіх сферах суспільного життя. Очевидно, що мовнореформаторські заходи політичного керівництва країни на сучасному етапі можна оцінювати як наслідування та продовження «революції в мові» (О. Данилевська), очолюваної трьома першими українськими урядами: подібність простежується в намаганні перетворити державну мову на потужний засіб консолідації політичної нації, зробити її пріоритетним та дієвим інструментом комунікації в соціумі. Багато кроків урядом сучасної України, а також активним сегментом українського суспільства в зазначеному напрямку вже зроблено, навіть незважаючи на певні труднощі у законодавчому закріпленні окремих положень. Перспективними ж заходами реалізації мовної політики України є:

- остаточне прийняття законів щодо функціонування української мови як державної та забезпечення мовних прав національних меншин;
- послідовна та неухильна реалізація прийнятих законів, що дозволить впевнено формувати інтелектуальну еліту українського суспільства, а також виховувати підростаюче покоління українською мовою, що дасть можливість і генерувати у нього суто українську світоглядну систему;
- реалізація права національних меншин послуговуватися рідною мовою при забезпеченні можливості опановувати державну мову України на рівні, необхідному для повноцінного функціонування в соціумі.

РОЗДІЛ 5

ІНФОРМАЦІЙНА СФЕРА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ТА БЕЗПЕКОВІ АСПЕКТИ

Євроінтеграція – цивілізаційний вибір України, одна з ключових вимог Революції гідності. У системі зовнішньополітичних пріоритетів України вона посідає особливе місце. Розвиток України у напрямку інтеграції у європейську спільноту – це цивілізаційний вибір України. У системі зовнішньополітичних пріоритетів нашої держави він посідає особливе місце.

Для України європейська інтеграція – це шлях модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, вихід на світові ринки, насамперед на ринок ЄС. Як невід’ємна частина Європи Україна орієнтується на діючу у провідних європейських країнах модель соціально-економічного й безпекового розвитку.

Політичні переваги інтеграції України у ЄС пов’язані зі створенням надійних механізмів політичної стабільності, демократії та безпеки. Зближення з ЄС є гарантією, а виконання його вимог – інструментом розбудови демократичних інституцій в Україні. Крім того, членство у ЄС відкриє шлях до колективних структур спільної безпеки Євросоюзу, забезпечить ефективнішу координацію дій з європейськими державами у сфері контролю за експортом і нерозповсюдження зброї масового знищення, дасть змогу активізувати співробітництво в боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю, контрабандою, нелегальною міграцією, наркобізнесом тощо.

Євроінтеграція передбачає входження до європейської системи безпеки, радикальні перетворення на шляху демократичного розвитку, вдосконалення політичної системи та сфери захисту прав людини, формування сучасної моделі менеджменту та ведення бізнесу, закріплення міжнародного образу країни як конкурентоспроможної та інвестиційно-привабливої, тощо. Загалом йдеться про цілеспрямоване впровадження європейської моделі суспільного розвитку, яка, попри всі відомі проблеми, довела свою високу ефективність.

Європейська інтеграція є незмінним стратегічним пріоритетом державної політики незалежної України, продиктована фактом належності України до європейської цивілізації. Успішний приклад Європейського Союзу демонструє можливість існування інтеграційної моделі, в якій стверджуються нові принципи міждержавних відносин, позбавлені недовіри й непрозорості, де національний суверенітет кожної з держав органічно пов'язаний з колективними зобов'язаннями та спільними діями. Європейська модель суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку є найсприятливішою для реалізації українського потенціалу та забезпечення поступального розвитку нашої держави. Результатом європейської інтеграції має стати утвердження в Україні європейських політичних, економічних, соціальних і гуманітарних стандартів, якісне підвищення рівня життя всіх верств суспільства. Відтак цей процес відповідає інтересам усіх українських громадян [28, с. 39].

Інформаційна діяльність (функціонування інформаційної сфери) має на меті подання найширшому суспільному загалу об'єктивної інформації про сутність, зміст, цілі та наслідки реалізації курсу України на європейську інтеграцію. Інформаційна діяльність у процесі формування інституційного та адміністративного потенціалу європейської інтеграції України займає надзвичайно важливе місце. Є всі підстави вважати, що остаточне прийняття рішення про набуття Україною офіційного членства в ЄС буде прийматися за результатами референдуму з цього питання. Тому інформаційна діяльність відпо-

відних структур, що займаються проблемами європейської інтеграції України, повинна забезпечити позитивне сприйняття українським суспільством цього процесу [42, с. 355].

Для України рух у напрямку європейської інтеграції – це питання ефективності її включення в існуючу систему розподілу функцій і ролей у сучасній світовій економічній та політичній системі. Крім того – це шлях модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, вихід на світові ринки, насамперед на ринок ЄС. Як невід’ємна частина Європи Україна орієнтується на діючу у провідних європейських країнах модель соціально-економічного розвитку [3].

Важливо зазначити, що поступ України до Європейської спільноти передбачає зайняття міцних позицій у всіх сферах, і насамперед, в інформаційній. Аналіз сучасних світових процесів дає змогу впевнено стверджувати, що значення інформації в суспільних відносинах стрімко зростає. Внаслідок цього інформатизація визначилася як домінуюча галузь та рушійна сила, завданням якої є впровадження сучасних інформаційних технологій в усі сфери суспільної діяльності.

Активізація євроінтеграційних процесів означає також її більш інтенсивне включення у міжнародну співпрацю щодо врегулювання конфліктів та протидії новітнім загрозам у сфері безпеки. Основними ж напрямками забезпечення інформаційної безпеки у сфері міжнародної співпраці є інтеграція в міжнародну систему забезпечення інформаційної безпеки і співпраця стосовно запобігання протиправних дій в інформаційній сфері [31, с. 296].

Великі розбіжності соціального розшарування, специфіки історичного шляху та традицій, розвиненості національних економік, що існують між європейськими країнами, пояснюють різні дефініції європейської соціальної моделі. Проте усіх їх поєднує посилення на соціальну державу. Крім того, «усі національні соціально-економічні

моделі країн – членів ЄС спираються на єдині принципи: соціальна справедливість, безпека, соціальна єдність, конкурентноздатна економіка» [40].

Необхідність розвитку держави в руслі європейських країн є потребою іманентною, внутрішньо притаманною народу та його культурі, який завжди відігравав помітну роль у світовій історії. Нині, як справедливо зазначає В.Отрешко, це потреба «рухатися в ногу з часом», ліквідувати прогалини тоталітарного минулого, стати на один рівень з розвиненими країнами світу [47].

Разом з тим, як зазначає О. Майборода, геостратегічний вибір країни є оптимальним за умовою збігу двох мотивів – цивілізаційно-ідентифікаційного та раціонально-прагматичного. Перший з названих мотивів зумовлює вибір країною стратегічного, а то й вічного історичного союзника за критерієм самовіднесення себе до тієї ж цивілізації, що і бажаний партнер. Зближення з цивілізаційним аналогом кратно прискорюється очікуваною матеріальною вигодою, тобто другим мотивом. Однак, коли трапляється незбіг обох мотивів, країна у своєму виборі керується одним із них. За будь-якого рішення країна та її населення мають ідентифікувати себе частиною того простору, до якого спрямований її геополітичний вектор. Відповідно, в момент актуалізації проблеми історичного вибору, адепти того чи іншого його варіанту намагаються апелювати як до цивілізаційно-культурних сентиментів нації, так і до меркантильного компоненту її психології [43, с. 71-75].

Першочерговим у цьому плані є повернення українців до власної історії, уникнення історичного безпам'ятства українського народу, розвиток його самосвідомості до рівня усвідомлення себе як народу історичного, самобутнього, державо- та культуротворчого. Людина, яка втрачає пам'ять, втрачає й саму себе. Вона перетворюється на сліпого виконавця чужої волі, субстрат, додатковий матеріал чужої соціальної творчості, політичних маніпуляцій. Те саме стосується й народу. Лише той народ має майбутнє, який пам'ятає свою історію,

зв'язок зі своїм корінням, постійно звертається до витоків і водночас творить нову історію цивілізованими засобами [47].

Така постановка питання вимагає особливого звернення до проблеми забезпечення безпеки, оскільки проблеми національної ідентичності, національної культури й ментальності завжди знаходяться в епіцентрі смислового ядра національної безпеки. У сучасному українському контексті питання підтвердження власної європейської ідентичності безпосередньо пов'язані з проблемами інтеграції до Європейського Союзу.

Європейський Союз, створений на початку як суто економічне співтовариство на принципах і цінностях демократії та вільного ринку, дедалі більше оформлюється в консолідовану спільноту зі спільними наддержавними структурами, власною валютою, узгодженою зовнішньою політикою, спільною політикою у сфері оборони й безпеки, а у близькій перспективі – власними збройними силами. ЄС має також усталені форми взаємодії із зовнішнім світом, зокрема у сфері безпеки і оборони [28, с. 27].

На противагу традиційному підходу до безпеки, який асоціюється у першу чергу з військовою складовою, із застосуванням військових засобів, європейське бачення виходить із цілісного розуміння безпеки як взаємної залежності політичного, соціально-економічного, екологічного, культурного, військового та, передусім, інформаційного вимірів. Цьому відповідає трактування ЄС себе як цивільної потуги, що прагне здійснювати стійкий і довготерміновий вплив на міжнародне оточення шляхом створення відповідного інформаційного середовища, а не за допомогою методів силового тиску або захоплення [28, с. 29]. Саме тому європейський вектор вітчизняного розвитку є одним з основних об'єктів інформаційної безпеки України.

Україна нині перебуває на перехідному етапі розвитку суспільства. Перед нею постало завдання знайти ефективніший шлях реалізації своїх інтересів у взаємовідносинах з Європейським Союзом, зокрема, зробити більш прагматичною, орієнтованою на результат

проєвропейську політику.

Особливість політичних процесів усередині країни так само визначається певними характеристиками перебування її у всесвітній інфраструктурі, передусім в інформаційній. Обираючи напрями державного розвитку України, слід мати на увазі, що нестабільність політичних структур, невизначеність домінуючих ідей, цілей розвитку суспільства зумовлює й нерозвиненість організаційних структур, які відображали б інтереси відповідних верств населення та мобілізували б його на виконання поставлених завдань.

При цьому, на слушну думку В. Отрешка, одним із важливіших завдань політичних і владних структур у забезпеченні євроінтеграції та розвитку держави в руслі європейських цінностей є визначення стратегічних напрямів подолання невідповідності між традиційними цінностями масової свідомості й реальними суспільними відносинами [47]. Більше того, як справедливо зазначає А. Боднар, демократія, рівність можливостей, свобода слова, подолання правового нігілізму, реформа правової системи – ці європейські цінності поділяються українським суспільством, але повного розуміння поки що немає [6, с. 113-114].

Разом з тим, у контексті аксіологічної складової європейського поступу України, доцільно згадати слова А. Єрмоленка, який зазначає: «оскільки ми країна запізнілої модернізації, то нам доводиться орієнтуватися на ті ліберальні цінності (свобода, права людини, рівність тощо), які в західних країнах втілювалися кількома століттями через реформацію й просвітництво. ... Без просвітництва не було б не тільки суверенної особистості, а й новоевропейських демократичних інституцій, а відтак і переходу до постконвеційної стадії розвитку моральної свідомості» [29, с. 106].

Отже, політичною передумовою нашого державотворення є потреба вийти на рівень розвинених країн, завоювати гідне місце в міжнародній спільноті цивілізованих європейських народів і культур.

Безпекова сфера залишається однією із найбільш проблематичних

на сьогоднішній день, особливо якщо говорити про ситуацію на сході України. Продовження бойових дій, незацікавленість сторін у проведенні відкритих переговорів та припиненні вогню, неможливість проводити відповідні дії в рамках мінських домовленостей на лінії розмежування та низка інших деструктивних явищ не сприяють подальшому розвитку відносин із ЄС. Євросоюз постійно зауважує на тому, що небезпека на сході є небезпекою і для всієї Європи, а тому для подальшого розвитку інтеграційних процесів потрібне припинення вогню та перехід до практичного виконання мінських домовленостей. Сьогоднішній стан справ в цій сфері не дозволяє сподіватись на швидкі позитивні зрушення, а тому від риторики потрібно переходити до практичних дій [10, с. 310].

У сучасному житті центральне місце займає інформація: з одного боку, вона надає величезну кількість можливостей у вигляді доступу до різних сфер діяльності. З другого боку, з винаходом нових способів, методів і технологій інформаційно-психологічного впливу інформація перетворюється на потужну геополітичну зброю, яке може чинити негативний вплив на економічну могутність держави, її національна безпеку. Це пов'язано, перш за все, з винаходом нових способів, методів і технологій інформаційно-психологічного впливу на масову свідомість. Інформаційний або навіть інформаційно-психологічний, вважається ще одним виміром сучасної війни [45, с. 168]. Поява нового рівня дозволяє вести конфлікти як в матеріальній (кібервійна), так і нематеріальній царині (мас-медіа). Поява таких понять, як «інформаційна війна», «медіа-агресія», «інформаційна безпека», свідчить не лише про тісний взаємозв'язок засобів масової інформації з конфліктними ситуаціями, але й про те, що у збройних та політичних конфліктах сучасності боротьба на інформаційному рівні не менш важлива, аніж безпосередньо воєнні чи дипломатичні дії [30, с. 230].

Інформаційно-медійна безпека актуалізується, окрім іншого, ще й тому, що у сучасному суспільстві механізмів ефективного соціального контролю над інформаційно-медійним простором стає все менше в

міру розвитку все нових інформаційних технологічних засобів. Відтак інформаційно-медійна безпека стає передусім не контрольно-технологічною, а медіа-освітньою проблемою [9, 34].

У Європі є розуміння того, що заходи у боротьбі із глобальними загрозами будуть по-справжньому дієвими лише за умов налагодження відповідної структури обміну інформацією між її членами. Україна, яка вживає усіх можливих заходів стосовно євроінтеграції, за таких умов неминуче зіткнеться з проблемою узгодження безпекових підходів з ЄС і з забезпеченням власної інформаційної безпеки.

Підхід до розуміння інформації у контексті інформаційної безпеки суспільства як системи спирається на такі теоретичні висновки науковців, де «інформація» тлумачиться як певна реальність, що формує матеріальний світ і вчинки людей за допомогою алгоритму: надходження повідомлень – формування розуміння, задуму – вироблення установки на діяльність. Інтенсивний розвиток науково-технологічного і кібернетичного процесів суттєво вплинув на створення глобальної інформаційної мережі Інтернет і тим самим змінив пріоритети й функції в багатьох системах (підсистемах) відносин, в тому числі й на міжнародному рівні. Таким чином з'явилася поняття «міжнародний інформаційний простір», який розуміється як сукупність інформації й інформаційних технологій, що забезпечують діяльність міждержавних служб та інститутів, транслуються державами одна на одну і забезпечують основну частину міжнародних політичних відносин. В міжнародному інформаційному просторі також розглядаються поняття «безпека» та «небезпека», із цього боку важливим також є питання «іміджування держави». Воно тлумачиться як процес позиціонування актора міжнародних відносин у міжнародному інформаційному просторі за допомогою сукупності емоціональних та раціональних уявлень, що впливають із визначальних характеристик країни, досвіду суспільства та неформальних комунікацій, тобто генеза поширення феномену іміджу пов'язана з активним залученням інформаційних технологій у сферу зовнішньої політики.

«Імідж-функція» розуміється як складова основних функцій міжнародної інформаційної системи та її підсистем, що забезпечує політичні пріоритети держави та її позиціонування в міжнародному інформаційному середовищі [32, с. 428-429]. Зрозуміло, що імідж країни як громадянського суспільства формують, перш за все громадські організації та рухи, ступінь їх розвиненості та рівень співпраці із міжнародними громадськими організаціями [49, с. 5].

Як неодноразово зазначалося раніше [13, 17, 19], створення планетарного інформаційного простору за допомогою глобальних комп'ютерних мереж може мати серйозні наслідки для національної, зокрема економічної безпеки. Інформаційний простір не має державних кордонів, не має таких інститутів захисту державних інтересів, якими є прикордонна й митна служби, поки що відсутні способи і засоби контролю цінності і важливості інформаційних ресурсів, що «перевозяться» через кордон. Поки що державний кордон є практично прозорим для інформаційних ресурсів.

Якщо протягом перших двох третин ХХ ст. війна переважно впливала на інформаційну сферу, останнім часом бачимо зворотний зв'язок як на макро- так і на мікрорівні [1].

У контексті зазначеного, на сьогоднішній день доцільно вести мову про вкрай важливе значення ефективної політики інформаційної безпеки України для забезпечення її євроінтеграційного напрямку суспільного розвитку. Одним з основних елементів, що потрібен для успіху процесу інтеграції держави з Європейським Союзом, є забезпечення його підтримки з боку населення та комунікації з власними громадянами. При цьому, йдеться про підтримку не лише формального зовнішньополітичного курсу держави, але також і усіх внутрішніх перетворень, що з ним пов'язані [39].

Для стабільного державного розвитку важливими стали не лише економічна, військова, політична безпека, а й інформаційна, причому роль і значення останньої у сучасних умовах суттєво зростає. Захист інформаційного простору країни у всіх її вимірах став запорукою

збереження й розвитку держави. Отже, є всі підстави стверджувати, що захист національного інформаційного простору від негативних інформаційно-психологічних впливів, операцій та війн, гарантування інформаційної безпеки та інформаційного суверенітету набувають особливого значення і стають чинниками збереження національної ідентичності України та функціонування її як суверенної та незалежної держави.

На сьогодні Україна, здійснюючи складні демократичні та соціально-економічні трансформації, перебуває в зоні ризику з точки зору інформаційної безпеки, оскільки цій сфері тривалий час не приділялась належна увага, що стало однією з причин посилення внутрішніх протиріч та конфліктів, інспірованих ззовні за допомогою передусім інформаційно-комунікаційних засобів.

Актуальність звернення до проблеми інформаційної безпеки в контексті євроінтеграції України зумовлена окрім іншого, тим, що агресивного інформаційно-психологічного впливу з боку Російської Федерації зазнає не лише українське та російське суспільство, громадяни країн пострадянського простору, а й населення США, країн ЄС [26]. Для реалізації цього впливу застосовується арсенал засобів, передусім телебачення та інтернет-ресурси. Оплотом російського іномовлення є заснований у 2005 р. одіозний телеканал Russia Today (RT), що транслюється у понад 100 країнах світу, має 700 млн аудиторію, цілодобове мовлення. Наприкінці 2014 р. було додатково запущено інтернет-портал «Sputnik», який використовує інформаційний потік телеканалу RT, що значно збільшує можливості доступу до інформації, яку створює та поширює RT.

Російські пропагандистські ресурси вдало експлуатують ідею свободи слова та інформації для поширення дезінформації в європейському суспільстві з метою не просто викликати довіру аудиторії або переконати її у власній правоті (на відміну від класичної публічної дипломатії), а, розповсюджуючи теорії змови та неправдиві чутки, викликати сумніви, розгубленість, відчуття зневіри [33].

Актуальною є також проблема методів захисту існуючих інформаційно-телекомунікаційних систем і технологій. Розвиток інформаційних і телекомунікаційних систем, їх широке впровадження у всі сфери життєдіяльності суспільства призводить до зростання залежності суспільства, окремої людини від безперервного функціонування даних засобів, від гарантій використання накопичуваної в них інформації в інтересах громадян, що не суперечить законним інтересам, суспільства і держави. Очевидно, що помилки в роботі інформаційних систем управління повітряними перевезеннями, рухом залізничного транспорту тощо можуть послужити причиною великих трагедій і величезного матеріального збитку, не говорячи вже про системи управління небезпечними виробництвами, АЕС, стратегічною ядерною зброєю. Все це дозволяє констатувати, що складові інформаційної безпеки є центральними для національної безпеки.

У кожній державі об'єктами інформаційної безпеки виступають передусім люди (усі громадяни) і держава, як цілісність, а основним каналом інформаційного впливу завжди є свідомість, психіка людини, свідомість (переконання, утвердження і т. ін.) великого етносу. Звідси й терміни «національна інформаційна безпека», «інформаційне суспільство» тощо.

Специфіка інформаційної безпеки полягає в тому, що вона знаходить свій вияв у різноманітних сферах суспільного життя, оскільки збереження та захист інформації є важливою складовою їх функціонування в інформаційному суспільстві.

Інформаційна безпека для багатьох країн у сучасних умовах, особливо в стані інтеграційних процесів і відносин між ними, обумовлена низкою об'єктивних факторів, серед яких Є. Кирильчук виокремлює наступні [37, с. 60-61]:

- за даними фахівців нині понад 70 % світового сукупного національного продукту так чи інакше залежить від інформації, і саме через причини інформаційної вразливості західні кампанії світу втрачають щорічно сотні мільярдів доларів;

- інформаційні технології нині дають можливість значно швидше поширювати інформацію, аніж приймати управлінські рішення, які корелюють, уточнюють і т. ін. таку інформацію. Тобто, власне сама інформація виступає своєрідним рішенням для того, хто нею володіє. «Перевага в царині інформаційних технологій, – зазначає, зокрема, Ю. Бондар, – дає змогу здійснювати не лише економічну, а й культурну експансію, що приховує небезпеку витіснення традиційних укладів, уподобань і смаків, втрати цілими співтовариствами культурної й національної самобутності» [8, с. 65].

У сучасному світі, повному протиріч, конфліктів, обтяженому безліччю глобальних проблем, насиченому зброєю, розділеному військовими інтересами і блоками, з реальністю інформаційних загроз та інформаційної війни всередині країни і між державами не уникнути [15]. І особистість, і суспільство, і держава постійно знаходяться в стані інформаційної небезпеки. Їм постійно загрожують у будь-якій формі заподіяти фізичної, моральної або матеріальної шкоди їх інтересам.

Умови, за яких виникають інформаційні загрози, чітко не визначені; причини, що породжують їх, численні. Частина з них знаходиться у сфері морально-правової й соціально-політичної свідомості, яка виражається категорією «справедливість» [18, 20, 24]. Зміст справедливості виражає вимогу відповідності між реальною значущістю різних індивідів, соціальних груп та їх соціальним становищем, між їх правами і обов'язками, між діянням і відплатою, працею й винагородою, злочином і покаранням тощо [20, 24]. Невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється свідомістю як несправедливість. А це і є інформаційна загроза соціальній стабільності. Люди не хочуть миритися з несправедливістю, яка порушує їхні природні права. Виникає конфлікт інтересів. Одні хочуть відновити справедливість, а інші виступають проти цього, прагнуть зберегти існуючий стан. Практично усі великі імперії, включаючи й СРСР, своїм падінням зобов'язані цій обставині. Тому, найважливішою умовою інформаційної безпеки є такий суспільний і державний лад, який базується на принципах

соціальної справедливості.

А це означає, що інформаційні загрози кореняться в соціальних умовах життя суспільства. Сказане повною мірою відноситься і до того суспільства, до якого ми прагнемо – до громадянського суспільства.

Сучасне суспільство породжує суперечливі цілі та інтереси, які нерідко призводять до зіткнень і конфліктів, появи різних інформаційних стратегій і тактик їх вирішення. Невміння, нездатність або небажання вирішувати назрілі проблеми негативно впливає на безпеку і є згубним для суспільства. Втім, сам розвиток громадянського суспільства на постіндустріальному, інформаційному етапі створює передумови для подолання відчужених відносин, відчуження праці. Особливо наочно це виявляється у розширенні інформаційної сфери життя суспільства, розвитку і впровадження інформаційних технологій, наукомістких виробництв, в яких праця набуде загального, а не відчуженого характеру.

Постійне джерело інформаційних загроз корениться і в неврегульованих міжнародних відносинах, міжнародній конкуренції і зіткненні національних інтересів, у войовничості націй, відмінності життєво важливих цілей і інтересів держав [51]. У ХХІ ст. перебувати міждержавні відносини не вдалося. Локальні війни, міжнародний терор, сепаратистські рухи починалися і супроводжуються інформаційними війнами. В підривну інформаційну діяльність проти інших держав сьогодні включено безліч спецслужб, які володіють величезними матеріальними і людськими ресурсами. А це означає, що інформаційна безпека є об'єктом не тільки внутрішньої, але й міжнародної політики. Це боротьба за культуру і взаємну повагу прав і обов'язків у міжнародних відносинах.

Як зауважує І. Боднар, головна інформаційна загроза національній безпеці – це загроза впливу іншої сторони на інформаційну інфраструктуру країни, інформаційні ресурси, на суспільство, свідомість, підсвідомість особистості з метою нав'язати державі бажану (для іншої сторони) систему цінностей, поглядів, інтересів і рішень у життєво

важливих сферах суспільної державної діяльності, керувати їхньою поведінкою і розвитком у бажаному для іншої сторони напрямку [7, с. 69]. Власне, це є загрозою не лише суверенітету України, функціонуванню життєво важливих сфер суспільної й державної діяльності, що реалізовується на інформаційному рівні, а й процесу інтеграції України у європейську спільноту.

Разом з тим, безсистемність процесів формування інформаційної інфраструктури України зумовлює складність розв'язання проблеми інформаційної безпеки, захисту інформаційних ресурсів на рівні як держави, так і окремої організації, підприємства, фірми [37, с. 61].

Отже, неважко дійти висновку, що основним і надто актуальним завданням у забезпеченні безпекового життя в Україні є створення розгалуженого та захищеного інформаційного простору, захист національних інтересів України в умовах формування світових інформаційних мереж, захист економічного потенціалу держави від незаконного використання інформаційних ресурсів, реалізація прав громадян, установ і самої держави на отримання, поширення та використання інформації як такої [37, с. 61].

На сучасному етапі цивілізаційного вибору європейських цінностей Україна стала об'єктом потужних інформаційних атак, які спрямовані на ураження життєво важливих сфер існування нашої країни і на перешкоджання євроінтеграційним процесам як в Україні, так і в країнах Європейського Союзу. За оцінками вітчизняних експертів з проблем інформаційної безпеки, що сформовані на основі аналізу іноземного впливу на інформаційний медіа- і кіберпростір України, існують чіткі ознаки реальних загроз для нашої держави. Про це свідчать такі основні тенденції [38, с. 128]:

- цілеспрямоване формування окремими іноземними державами негативного міжнародного іміджу України;
- активізація критики вищого державного керівництва України;
- здійснення низкою зарубіжних країн потужного інформаційного тиску на Україну з метою спонукання українського керів-

ництва до прийняття вигідних для цих країн рішень у внутрішньо- та зовнішньополітичній сферах;

- посилення інформаційних заходів з перешкоджання реалізації Україною її зовнішньополітичного курсу та спонукання її до участі в проектах, які в сучасних умовах не вигідні нашій державі;
- дискредитація нашої держави як конкурента у сфері міжнародного військово-технічного співробітництва;
- зростання для України загроз кібернетичних атак, що обумовлено появою нових, більш досконалих зразків кібернетичної зброї.

Указані інформаційні загрози спрямовані на існування держави як цілісного інституційного утворення і потенційного члена європейської спільноти. У той же час, не менш потужними є загрози суспільній інформаційній безпеці країни, які мають дещо інші вектори впливу, їх руйнівний характер щодо функціонування держави є поліспрямованим та до певної міри латентним, а отже, вкрай небезпечним [35, с. 146]. Така небезпека посилюється в разі за умов зіткнення національних ідентичностей, інтересів і цінностей, яке є неминучим при інтеграційних процесах.

Тут слід окремо наголосити, що саме через формування національної ідентичності посилення світових глобалізаційних процесів робить актуальним проблему державотворення та націєтворення. Як справедливо підкреслює Л. Біловус, «тільки ті країни, які зуміють зберегти свою національну самість, свою духовність та тип екзистенції, зможуть не перебувати під впливом глобалізації. Тому питання формування національної ідентичності та її компонентів є нагальним» [5, с. 87].

Традиційний підхід до визначення загроз інформаційній безпеці суспільства призводить до виділення таких основних їх груп. Перша група загроз пов'язана з бурхливим розвитком нового класу зброї – інформаційної, яка здатна ефективно впливати і на психіку, свідомість людей, і на інформаційно-технічну інфраструктуру суспільства й армії. Друга група інформаційно-технічних загроз для особистості,

суспільства й держави – це новий клас соціальних злочинів, заснованих на використанні сучасної інформаційної технології (махінації з електронними грошима, комп'ютерне хуліганство тощо). Третя група інформаційно-технічних загроз – електронний контроль за життям, настроями, планами громадян, політичних організацій. Четверта група інформаційних загроз – використання нових інформаційних технологій у політичних цілях [22, с. 232].

Таким чином, для забезпечення інформаційної безпеки євроінтеграційних процесів в Україні необхідно враховувати як інституційну, так і неінституційну складові. Аналізуючи цю проблему, на нашу думку, варто звернутися до закордонного досвіду. Зокрема, найважливішим аспектом у політиці адміністрації США у сфері забезпечення інформаційної безпеки є і при президентові Д. Трампі продовжує розвиватися більш тісне співробітництво держави і бізнесу, що спрямоване в першу чергу на захист державних інформаційних ресурсів, а також усього американського інформаційного простору. Також вважаються важливими у забезпеченні інформаційної безпеки воєнні й розвідувальні аспекти. Досвід США представляє зацікавленість у сфері розвитку воєнних і розвідувальних технологій не тільки всередині ВПК, але й у питаннях державного стимулювання та підтримки інформаційних комерційних технологій. Особливо важливим для України є американський досвід використання інформаційних технологій для створення систем зв'язку та військового управління, а також високоточної зброї [46, с. 285-286], який наша держава повинна враховувати і під час проведення спільних українсько-європейських військових навчань, і при створенні спільних з європейськими країнами (Польща, Прибалтійські країни) військових формувань.

Для здійснення ефективних, системних безпекових заходів у інформаційній сфері країни необхідно постійно вдосконалювати нормативно-правову базу задля збереження балансу між інтересами держави у сфері інформаційної безпеки та інформаційними правами людини. Так, у Великій Британії, наприклад, функціонує потужна

система забезпечення інформаційної безпеки. Законодавство цієї держави передбачає не лише захист інформаційних прав та свобод громадян і громадських організацій, а й встановлює їх суттєве обмеження в інтересах національної безпеки. Функціонують закони «Про захист інформації», «Про збереження державної таємниці», «Про телекомунікації», а також Кодекс практики доступу до урядової інформації. Зокрема, згаданий вище Кодекс регламентує порядок обмеження доступу до конфіденційної інформації, власником якої є держава, закон «Про захист інформації» адаптовано до вимог Директиви ЄС «Про захист інформації» (1998) [2, с. 92].

У свою чергу, в Німеччині був прийнятий Федеральний закон «Про телекомунікації» (1991), який надає федеральним землям право на ліцензування діяльності, спрямованої на обмеження поширення інформації забороненого змісту (насильство, агресія, порнографія тощо), а закон «Про Інтернет» (1997) накладає обмеження на свободу поглядів та розкриття змісту інформації, що призводить до політичної нестабільності. У лютому 2011 р. Федеративний уряд ухвалив Стратегію кібербезпеки для Німеччини, якою передбачено посилення захисту інфраструктури стратегічного значення. У рамках цього документа наголошувалося, що всі урядові органи, які займаються проблемами кіберзлочинності, мають взаємодіяти не тільки між собою, а й із приватним сектором. Задля забезпечення швидкого виявлення та локалізації небезпечних інцидентів у сфері інформаційних технологій передбачено створення Центру кіберреагування. До завдань цього органу віднесено також вироблення рекомендацій щодо вжиття заходів із забезпечення безпеки в інформаційній сфері. Йдеться також про створення Ради з кібербезпеки – нового органу на рівні державного секретаріату. Заслуговує на увагу, що на саміті ОБСЄ у 2011 р. Німеччина постійно висловлює готовність працювати над розробкою міжнародних документів, які регулюють діяльність держав у кіберпросторі та закріплюють принципи посилення довіри, прозорості й безпеки [35, с. 147].

В Україні також прийнято низку законодавчих актів, які прямо або опосередковано впливають на стан інформаційної безпеки держави, регулюють діяльність суб'єктів інформаційно-комунікативної сфери. Серед законів, спрямованих на регулювання інформаційної сфери, слід виокремити такі: «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України», «Про національну програму інформатизації», «Про Концепцію Національної програми інформатизації», «Про інформаційні агентства», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про науково-технічну інформацію». Для регулювання інформаційної сфери прийняті також закони, які корелюються з законодавством Європейського Союзу, а саме «Про пресу та інші засоби масової інформації», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про посилення захисту майна редакцій засобів масової інформації, видавництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження, творчих спілок», «Про мораторій на відчуження від редакцій державних та комунальних засобів масової інформації приміщень та майна», «Про телебачення радіомовлення». Водночас, на думку фахівців, норми інформаційного законодавства у значній кількості містяться в інших законах та опосередковано регулюють питання надання, отримання, розкриття, охорони інформації тощо. У зв'язку з цим, у науці обґрунтовується доцільність та своєчасність проведення впорядкування інформаційного законодавства, його систематизації, зокрема шляхом прийняття Інформаційного кодексу [48].

Отже, що посилення законодавчої бази в інформаційно-комунікаційній сфері спрямовано в першу чергу на захист інформаційного суверенітету сучасних держав. З цього приводу дослідник Є. Кирильчук зауважує, що в науковій літературі, коли ведуть мову про захист

національного інформаційного простору як такого, то мають на увазі насамперед державний інформаційний суверенітет, тобто належне володіння й розповсюдження всією спільнотою у державі відповідних національних інформаційних ресурсів. Інформаційний суверенітет – це виключне право держави на формування використання всіх інформаційних засобів, створених на законодавчих засадах і за державний кошт. Часто, і особливо тепер, зазіхання (порушення) на державний інформаційний суверенітет спричиняє серйозні й складні інформаційні війни [37, с. 61]. Виходячи з соціально-політичних реалій сьогодення, можна з упевненістю стверджувати що сьогодні ведеться багатовекторна широкомасштабна інформаційна війна, яка поєднує у собі як відкриті, так і латентні насильницькі впливи.

Тому, на сучасному етапі інтеграції України у європейську спільноту захист інформаційного суверенітету, ефективна стратегія країни щодо існуючих та майбутніх інформаційних війн є одним із найголовніших завдань у сфері національної безпеки України. Визначаючись термінологічно щодо сутності інформаційної війни, варто погодитись з думкою С. Расторгуєва, який зауважує, що інформаційна війна – це наявність боротьби між державами за допомогою інформаційної зброї, тобто це відкриті та приховані цілеспрямовані інформаційні впливи систем (держав) одна на одну з метою отримання переваги в матеріальній сфері, де інформаційні впливи – це впливи за допомогою таких засобів, використання яких дозволяє досягати задуманих цілей [54, с. 455-456].

Особлива небезпечність інформаційної війни для реалізації європейського вибору України полягає в тому, що вона, як правило, спрямована на «перепрограмування» свідомості населення, окремих соціальних груп: її результатом є ціннісні деформації суспільної свідомості, зміни у настроях та політичних уподобаннях громадян, які є небезпечними для позитивного міжнародного іміджу нашої держави. Слушно зауважує з цього приводу Р. Чирва, стверджуючи, що головне завдання інформаційних воєн полягає в маніпулюванні масами, дезорі-

ентації та дезінформації громадян, залякуванні супротивника (й усієї європейської й світової спільноти – авт.) своєю могутністю [58, с. 9].

Як правило, в інформаційних війнах держави застосовують так звану інформаційну зброю, захист від якої потребує від країни (об'єкта нападу) наявності спеціальних оборонних сил та засобів. Фахівці стверджують, що інформаційна зброя – це інформація (дані), яка є засобом ведення інформаційних воєн і призначення якої полягає у зміні системних якостей об'єкта інформаційного впливу за допомогою прихованих установок на здійснення задуманих користувачем інформаційної зброї дій. Напрями і приклади використання інформаційної зброї є такі [60, с. 332]:

- порушення, пошкодження або модифікація інформаційних ресурсів, знань людей про самих себе та про середовище, яке їх оточує;
- здійснення впливу на суспільну думку та позицію політичної еліти;
- завдання шкоди протилежній стороні дипломатичними засобами;
- пропагандистські, психологічні та підривні акції у сфері культури й політики;
- дезінформація, чутки, створені навмисно;
- упровадження у ЗМІ своїх прибічників для проведення підривних акцій;
- проникнення в комп'ютерні мережі та системи управління базами даних, зараження комп'ютерних систем вірусами, навмисне введення різного роду помилок у програмне забезпечення об'єкта;
- інформаційна підтримка дисидентських та опозиційних рухів.

Необхідно зазначити, що інформаційна зброя особливо ефективно діє проти тієї країни, яка знаходиться у кризовому стані, у суспільній свідомості якої панує ціннісна амбівалентність, соціально-політична невизначеність. Застосування інформаційної зброї стає особливо ефективним, коли у державі спостерігається протистояння між полі-

тичними силами, наявною є криза моральної та правової свідомості, є слабкою патріотично налаштована еліта у всіх сферах суспільного життя [35, с. 149].

Інформаційна зброя поділяється на два види: інформаційно-технічна та інформаційно-психологічна. Інформаційно-технічна зброя – це зброя, яка впливає на інформаційні ресурси, мережі і системи державного і військового управління. Вона поділяється на [41, с. 143-144]:

- алгоритмічну, яка призначена для виведення з ладу або зміни алгоритму функціонування програмного забезпечення інформаційних систем, ресурсів і мереж;
- програмну, яка призначена для руйнування, спотворення (довільним чином) кодів програм, блокування та підміни (фальсифікації) масивів інформації, а також нейтралізації тестових програм і систем захисту інформаційних ресурсів;
- апаратну, яка призначена для тимчасового або повного виведення з ладу окремих компонентів радіоелектронних систем, компонентів радіоелектронного обладнання (у т. ч. систем їх електроживлення), а також дезорганізації функціонування підсистем обміну інформацією та впливу на середовище поширення сигналів.

У свою чергу, інформаційно-психологічна зброя – це зброя, яка впливає на психіку, свідомість, підсвідомість, морально-психологічний стан людини, соціальних груп та суспільства в цілому. Вона поділяється на [19-25]:

- пропагандистську, яка призначена для здійснення інформаційно-психологічного впливу, спрямованого на закріплення бажаних уявлень, звичок, переконань у людини (соціальної групи), або, навпаки, – руйнування небажаних уявлень, звичок та переконань;
- психофізичну, яка призначена для здійснення інформаційного (або) енергетичного впливу на психічні функції та на роботу фізіологічних органів і систем людини;
- нейролінгвістичну, яка призначена для управління людською

свідомістю та поведінкою за допомогою лінгвістичних конструкцій, набору певних символів, кольорів, звуків, архетипів, візуальних зображень тощо;

- психотропну, яка призначена для впливу на мозок людини, збудження або зниження процесів мислення і сприйняття інформації за рахунок використання механізму зміни біохімічних характеристик процесів, що відбуваються у нервовій системі людини;
- психотронну, яка призначена для впливу спеціальними технічними засобами на свідомість та підсвідомість людини з метою зниження її волі, пригнічення, тимчасового виведення з ладу, зомбування тощо;
- психогенну, яка призначена для внесення змін у нервово-психічну діяльність мозку людини;
- психоаналітичну, яка призначена для впливу на підсвідомість людини терапевтичними засобами, зокрема у стані гіпнозу та глибокого сну з навіюванням їй необхідних установок тощо.

Як інформаційно-технічна, так й інформаційно-психологічна зброя негативно впливають на конструктивні процеси у будь-якій країні, руйнуючи комунікативні системи в різних сферах життєдіяльності суспільства, розмиваючи культурно-історичні коди існування нації, підриваючи «інформаційно-культурний імунітет» народу, зміщуючи бажаний напрямок інтеграційних процесів.

Виходячи з наведеного вище, можна констатувати, що подальші зусилля інтеграції Української держави в європейську цивілізаційну спільноту потребує створення системи інформаційної (зокрема, кібернетичної) безпеки України, яка повинна мати наступальну спрямованість як з питань захисту, так і просування національних інтересів. Реалізація такої системи, на думку фахівців, передбачає такі напрями [12, 22, 50, 53, 55]:

- розробка й удосконалення нормативно-правової бази у сфері інформаційної безпеки, яка на сьогодні є фрагментарною та не

повною мірою відповідає існуючим потребам;

- створення (визначення) керівного та координаційного органу системи інформаційної безпеки України у структурі державних органів виконавчої влади;
- визначення (уточнення) переліку суб'єктів підтримання інформаційної безпеки, їхніх функцій, завдань і повноважень, для чого необхідно внести відповідні зміни до чинного законодавства України;
- проведення досліджень та визначення потреб у технічному, фінансовому кадровому забезпеченні функціонування системи з метою прийняття рішення стосовно розробки відповідної цільової державної програми або внесення змін до чинних цільових державних програм;
- активізація заходів у Міністерстві оборони України та Генеральному штабі Збройних Сил України зі створення власної системи інформаційної безпеки, яка має стати складовою національної системи інформаційної безпеки, а також розробки відповідної нормативно-правової бази в рамках реалізації Концепції забезпечення інформаційної безпеки Міністерства оборони та Збройних Сил України.

Таким чином, євроінтеграційний вектор зовнішньої політики України спонукає до розв'язання низки теоретичних і практичних проблем культури [13, 14]. Зважаючи на її багатогранні функції, держава зобов'язана створювати відповідні умови для їх виконання і діяти з нею в тандемі. Чвертьвіковий період існування незалежної України не дає підстав вважати успішною соціогуманітарну політику, зокрема у культурній сфері. На це впливають об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні фактори, у т.ч. глобалізаційні виклики.

Останнім часом комерціалізація ЗМІ, масова культура, поряд з ідеями європоцентризму, сприяють розмиванню національного мовно-культурного простору. У молодіжному середовищі популярності набуває англomовний продукт, зменшуючи вплив російського, про-

те англomовний теж не служить зміцненню позицій національного культурного контенту. Для того, щоб інтегруватись у європейський гуманітарний простір, необхідно забезпечити репрезентативність українського культурного продукту. Варто зазначити, що у цілому культурна політика ЄС базується на розумінні культури національною справою, її консолідує ролі та як стабілізуючого фактора на рівні міжкультурного діалогу [59, с. 281].

Відтак, одним із важливих завдань держави є вироблення і впровадження стратегії культурного розвитку, суть якої полягає у мінімізації руйнівних впливів на соціум багатомірного комунікаційного простору та створення умов для реалізації національних і регіональних програм з метою убезпечення від гуманітарних катастроф, особливо на порубіжних територіях сходу і заходу України [59, с. 280].

Отже, європейський вектор вітчизняного розвитку є одним з базових об'єктів інформаційної безпеки України. Безпека України ґрунтується на тому, що розвиток і зміцнення ЄС поглиблюють загальноєвропейську безпеку в усіх її вимірах. Принцип неподільності європейської безпеки однаково важливий як для України, так і для ЄС та його повноправних та асоційованих членів [4, с. 258].

Україна, яка щойно завершила перший, найскладніший етап політичних та економічних трансформацій, вибудувавши засади політичної демократії, сформувавши інститути ринкової економіки, розпочавши розбудову громадянського суспільства та комплексну інтеграцію до глобальних систем міжнародної взаємодії повинна, реалізуючи свої потенційні переваги, збалансувати політичні, гуманітарні, соціально-психологічні, макро- та мікроекономічні фактори та забезпечити напрями подальшого розвитку держави. Для цього необхідно не лише обрати більш ефективну модель державної політики, а й втілити у практику соціокультурного життя принципово нові, комплексні підходи до забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства й держави, які, в результаті, сприятимуть створенню надійного інформаційного підґрунтя для реалізації європейського

вектора розвитку України.

Захист державних інтересів у інформаційній сфері на шляху до європейської спільноти передбачає реалізацію низки програм гуманітарного, економічного та військово-технічного характеру, особливо за умов протидії європейському вектору з боку вкрай недружелюбних до цього процесу держав. Важливими засобами протидії інформаційній експансії щодо України є розвиток та оптимізація системи освіти й виховання населення на базі європейських підходів, проведення активної інформаційної політики держави, економічна підтримка наукових досліджень у сфері інформаційних технологій тощо.

Змістом релевантної інформаційної, а в ідеалі – комунікативної діяльності держави передусім має стати процес «розмінування» свідомості: «Україна прагнула свободи, обравши європейський шлях, проте зіштовхнулася з мисленням і уявленнями про безпеку, які на побутовому рівні асоціюються з висловом «прагнемо стабільності» [27, с. 18]. Сьогодні ефективність євроінтеграційного процесу безпосередньо залежить від того, наскільки швидко буде «розміновано» свідомість щодо вирішення проблеми узгодження національної самоідентифікації з самоідентифікацією європейською, каталізатором чого має бути задоволення усього комплексу економічних, соціальних та інформаційних (духовних) інтересів та цінностей громадян України. Причому, якщо розглядати євроінтеграційний процес з ціннісного боку, то саме аксіологічне підґрунтя інформаційної безпеки України є квінтесенцією ментальних, цивілізаційних, політичних, правових, культурно-історичних цінностей і традицій, які повинні забезпечувати ефективність згаданого процесу [36, с. 22-23; 44, с. 25].

Головна функція європейської інтеграції – консолідація українського суспільства. Традиційно в Україні були чіткі регіональні відмінності у ставленні населення до зовнішньополітичних пріоритетів. Новий формат відносин із ЄС – Угода про асоціацію – передбачає зміну як самої моделі, механізмів поглиблення двосторонніх відносин, так і інформаційного забезпечення цих феноменів. Процес інте-

градії набуде прикладних форм, а ефективність можна буде визначати за цілком конкретними критеріями та індикаторами. Це зміна законодавчої бази, впровадження стандартів та норм ЄС, зміна в системі вироблення та реалізації державної політики, рівень та характер української економіки. Все це відкриває нові можливості для зміни суспільної думки. Якщо для пересічних українців наслідки євроінтеграції будуть ефективними й позитивними, то варто очікувати збільшення кількості прихильників європейського курсу в українському суспільстві. Якщо ж реформи будуть проводитися неефективно, то підтримка євроінтеграційної ідеї може зменшитися, а регіональні розколи – посилитися.

Отже, резюмуючи зазначимо, що європейська інтеграція проголошена пріоритетним напрямком державного розвитку України. Можливе приєднання України до Європейського Союзу позитивно сприймається більшістю населення нашої країни. Водночас, на сучасному етапі Україна зазнає потужного зовнішнього інформаційного тиску з метою протидіяти можливому зближенню України із Європейським Союзом.

У таких умовах надзвичайно важливим є питання адекватного інформування української громадськості щодо діяльності Європейського Союзу у сучасних умовах, його взаємин із Україною, можливих переваг та ризиків, які отримає Україна вступивши до ЄС.

Таким чином, постає завдання щодо забезпечення нашого суспільства інформацією належної якості й кількості із зазначених питань.

Сенс входження України до колективних структур безпеки на Європейському континенті полягає в тому, щоб бути активним учасником європейської безпеки та мати реальні безпекові гарантії. Україні важливо реагувати на ерозію міжнародно-правових механізмів забезпечення безпеки та брак надійних гарантій міжнародної безпеки, що ставить її у ситуацію вакууму безпеки.

Серед невідкладних завдань у відносинах України з ЄС залишається поглиблена робота над активізацією двостороннього співробітни-

цтва у сфері боротьби зі спільними загрозами – міжнародним тероризмом, контрабандою, нелегальною міграцією.

Визначення ролі України у формуванні нової структури безпекових відносин у Європі має бути фундаментом для просування її ключових інтересів у відносинах як з європейськими країнами, так і провідними організаціями в галузі європейської безпеки, насамперед, з НАТО та ЄС.

Розвиток партнерських відносин України з Північноатлантичним Альянсом є важливою складовою європейської інтеграції держави та її включення у європейську та світову політичну, безпекову й економічну системи. Розширення всебічного співробітництва з НАТО є додатковим фактором інтеграції у світове співтовариство, а для Альянсу – одним із засобів пошуку нової ролі в європейській та світовій політиці.

Євроінтеграція також означає поступове набуття такого самого рівня безпекової культури, що і у країнах ЄС.

Історичний шлях наочно демонструє, що в ментальному просторі українського народу, як в об'єкті інформаційної безпеки, завжди поєднувались індивідуалізм, універсалізм, «гнучкість», відкритість, тягіння до новачій і здатність їх самобутньої адаптації, що, на слушну думку О. Стасевської, «дозволяє оптимістично оцінювати перспективи України під кутом зору сприйняття нею парадигмальних змін у світі» [57, с. 118] взагалі і змін, зумовлених євроінтеграційними процесами зокрема.

РОЗДІЛ 6

СТАН СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

Сьогодні суспільство увійшло в новий етап цивілізаційного розвитку – «knowledge-value society», що базується на цінностях, створюваних знаннями. Могутність країни визначається не лише масштабами її території, запасами сировини, а насамперед, рівнем розвитку та світовою конкурентоздатністю її економіки, визначальним показником якої є виробництво високотехнологічної продукції, що враховує виробництво знань та освітніх послуг. Актуальною, з цього приводу, є думка японського вченого Т. Сакайя, який стверджує, що мудрість – це товар, яким ми володіємо вдосталь. Звідси витікає, що в суспільстві, яке сьогодні виникає, найбільшу повагу буде викликати спосіб життя, що супроводжується... споживанням мудрості (у її самому широкому розумінні), а найкращий збут знаходитиме продукція, яка свідчить про те, що її покупець – людина «обізнана». Саме продукція, яка більше ніж будь-що, підтверджує доступність її власникові вищих знань, інформації й мудрості, повинна мати цінність (або вартість), що створена знаннями (knowledge-value) [1].

Домінування знання наповнює сучасну епоху новим змістом, потребуючи нового способу мислення. «... продуктивність знання, – проголошує американський футуролог Д. Нейсбіт, – вже стала ключовим моментом для продуктивності праці, конкурентоздатності й економічних досягнень. Знання вже стало базовою галуззю, тобто такою, що забезпечує економіку істотним і центральним ресурсом виробництва» [2, с. 30].

Сьогоднішній ринок праці вимагає прискорення підготовки професіонала, озброєного спеціалізованими компетентностями «одноразового вжитку», що геть не вписується у формат традиційної освіти. Мобільність економіки, високий динамізм зміни номенклатури товарів та послуг потребують безперервного підвищення кваліфікації робітника, інноваційних методів його підготовки, функціональної мобільності освітніх організацій, їх структурної трансформації, збільшення інвестиційної бази освітніх організацій, у тому числі за рахунок комерціалізації освітніх послуг та збільшення кількості стейкхолдерів освітніх програм, зацікавлених у підготовці кваліфікованих фахівців.

Сутність сучасної епохи становлять революційні зміни в житті людини, які зумовлені нестримним потоком нових ідей. Як зазначає Е. Тоффлер, в історії відбувалися нескінченні «революції», які змінювали стару техніку на нову, змінювали уряди, але при цьому суспільство і люди, що його складають, залишалися практично незмінними. Однак справжні революції змінювали не лише техніку, а й соціальні інститути, повністю перетворювали рольові структури суспільства. Не всі нові ролі й нові права залишатимуться у майбутньому, коли нестримно відбуватимуться всі нові економічні, технологічні й соціальні зміни. Паралельно з «трансформацією суспільних ролей та їх меж відбувається ще більш швидка трансформація інфраструктури наукових знань, база яких швидко розширюється у всіх сферах, на яку спираються соціальні зміни» [3, с. 22].

Першорядна роль в цих процесах належить освітній галузі, адже освіта, як вважав засновник соціології освіти Е. Дюркгейм, увічнює і зміцнює єдність, фіксує основні цінності та якості, необхідні для колективного життя. Вона, самоурізноманітнюючись і спеціалізуючись, забезпечує сталість різноманітності, необхідної для кооперації, «продукує суспільство як сукупність вірувань і почуттів», виконуючи функцію соціальної інтеграції. Освіта є «інструментом ідеологічного конструювання соціальної спільноти» на основі єдиної системи

уявлень, що поділяються усіма її членами [4]. Сьогодні спостерігається розрив між стрімким розвитком науково-технічного прогресу і складністю та довготривалістю становлення нової системи освіти. Цей факт є вкрай актуальним для української держави, яка інтегрується у загальний європейський простір.

З проголошенням Україною державної незалежності 24 серпня 1991 року розвиток освіти був визнаний пріоритетним напрямом у державній політиці країни. Це було обумовлено, з однієї сторони, важким становищем, в якому опинилася освітянська галузь, а з іншої – її значенням в житті країни як однієї з ключових цінностей державності, суспільної свідомості та національної безпеки. У спадок від Радянського союзу Україна отримала доволі якісну систему освіти, яку, при вмінні й бажанні, можна було направити на інтеграцію до європейського та світового освітніх просторів. У доповіді Світового банку (1991 р.) освітня система України оцінювалася міжнародними експертами як «більш приваблива, порівняно з рештою країн Європи». Так, 85% населення віком старше 15 років та 93% зайнятих у народному господарстві мали середню або вищу освіту. З 50-мільйонного населення України 9,2 млн. осіб (70% громадян від 7 до 24 років) навчалося у різних закладах освіти. В дитячих дошкільних закладах виховувалося майже 2 млн. дошкільнят. До системи професійно-технічної освіти входило понад 1,2 тис. училищ. 85% педагогічних працівників загальноосвітніх навчально-виховних закладів України мали вищу або незакінчену вищу освіту, до 60% викладачів вищих навчальних закладів – науковий ступінь або вчене звання [5]. Розгорнулися гострі дискусії з приводу стратегій реформування української освіти, в наслідок яких було визнано, що результативною частиною освіти є зміст і методика математично-природничих дисциплін, а уразливою – недостатня гуманітаризація та гуманізація. Концептуальні засади освітніх трансформацій були визначені Державною національною програмою «Освіта (Україна ХХІ століття)». Однак проголошення державою нового курсу, розгорнуті в країні реформи освітньої галузі,

пов'язані з розвитком навчально-виховних закладів нового типу – гімназій та ліцеїв, появою приватних навчальних закладів усіх типів, перетворенням інститутів на університети, впровадження багатоступеневості у вищій освіті тощо, не призвели до серйозних зрушень. Старі надбання втрачалися, суттєво нове не утворювалося. З'являлися нові проблеми, обумовлені потребою структурної перебудови та змінами в освітніх пріоритетах, обмеженістю фінансування та безсистемністю здійснюваних реформ. Зазначене призвело до погіршення матеріально-технічного забезпечення роботи закладів освіти, скорочення мережі дошкільних й позашкільних закладів, деформувало систему професійно-технічної освіти, призвело до втрати престижу освіти на усіх рівнях. В українському суспільстві зростала стурбованість за долю освіти, трансформації в якій, хоча і обумовлені цілком об'єктивними причинами, але важко усвідомлювалися.

Світ нашого буття визначався глобальними трансформаціями базових парадигм, які спричинили грандіозні зрушення в наших уявленнях про світ і місце людини в ньому. Для нього характерні технологічна складність, соціально-економічна мобільність, культурна і релігійна мозаїчність, невпевненість в собі і завтрашньому дні. Виявляється це в нових формах життя і засобах спілкування, способах світобачення і світорозуміння, новітніх технологіях і глобальних загрозах, протиріччях між новими реаліями людського існування та сталими формами й способами сприйняття світу. У США навіть введена одиниця виміру старіння знань професіонала, так званий «період напіврозпаду компетентності», коли рівень компетентності зменшується на 50%. Причому за багатьма професіями цей рубіж настає менш ніж через 5 років, тобто раніше, ніж завершується термін навчання у ЗВО.

Завданням освіти є не просто підготовка фахівця, а виховання людини, що житиме в умовах суспільної нееквівалентності, «несправедливості» і «нерівності» обміну діяльностями, бо справжньою реальністю інформаційного суспільства є не людина, що впливає на об'єкти та системи, і не навколишнє її середовище, яке визначає

виміри буття, а спільність того й іншого. Цілісна людина завжди відчуває рух різних можливостей. Вона спроможна трансформувати парадигми, піддавати ваганню абсолютність і безумовну правдивість колишніх висновків і технологій, впевнено продукувати нові. Формування цілісної людини можливе за умови вирішальних змін, під якими розуміють модернізацію змісту, методів і форм освітнього процесу з урахуванням відкритості, креативності, нелінійності, самоорганізації, саморозвитку, самоорганізації тощо. Освіта передбачає роботу людини над себе самою. Дорога у світ є, водночас, і дорогою до себе, відкриттям себе, своєї власної природи, відображенням нових сил, переживань, здібностей. Освіта покликана у цілісності удосконалювати всі здібності людини для відображення світу – емоційного, чуттєвого, образного, вербального, науково оформленого і тому принцип «навчання впродовж життя» стає не гаслом, а нагальною потребою. Цей принцип діє в усіх розвинутих країнах, адже в умовах інформаційного соціуму людина повсякденно відчуває нестачу певних знань і відчуває потребу в їх постійному оновленні. У більшості високотехнологічних країн світу водночас вчиться приблизно 50% дорослого населення та кількість людей, які продовжують навчатися і опановують нові професії або підвищують кваліфікацію нестримно зростає. Це відбувається тому, що професійні компетентності швидко застарівають; популярні професії стають незатребуваними; людина з різних причин втрачає інтерес до професії, якою вона займається, або прагне посилити якість професійних знань, адаптуватися до сучасних інтеграційних процесів, отримати в будь-якому віці нові можливості для власної самореалізації. Дієвим способом впровадження «освіти впродовж життя» повинні стати урядові програми безперервної освіти, які сприятимуть самостійному регулюванню темпів набуття освіти, її конкретного змісту, дозволять навчатися через Інтернет у будь-якій точці світу та одержувати індивідуальні консультації викладачів провідних іноземних та вітчизняних закладів освіти, стимулюватимуть розвиток власної ініціативності та критич-

ного мислення. Вживання технологій дистанційної освіти є дієвим способом запровадження навчання протягом життя. Однак, нажаль, розвиток дистанційної освіти в Україні значно відстає від світового і європейського рівнів, відсутня нормативна база, а сама дистанційна освіта реалізується, переважно, у вигляді спеціалізованих курсів (бухгалтерських, мовних, з програмування, створення сайтів в мережі Інтернет тощо).

За умов глобалізації перед освітньою системою України постає завдання побудови гнучкої стратегії реформування, яка, з одного боку, повинна зважати на тенденцію залучення держави в процес глобалізації, а з іншого – бути направлена на зростання національної конкурентоздатності за умови збереження культурно-національної специфіки. Реформування освітньої галузі спрямоване на її демократизацію, структурну перебудову, створення нових можливостей для розкриття творчого потенціалу молоді, орієнтацію на ринок праці, забезпечення рівного доступу до якісної освіти всіх бажаючих протягом життя. Реформою системи освіти України задекларовані трансформації функціонального та змістовного наповнення освітніх послуг, децентралізація управління системою освіти через територіальне забезпечення доступу до неї, нові принципи фінансування закладів освіти.

За останні роки були здійснені вагомі кроки з реформування системи освіти України, зокрема прийнято закони «Про вищу освіту» (№ 1556-VII від 01.07.2014 р.), «Про освіту» (№ 2145-VIII від 05.09.2017 р.), «Концепцію реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року» [7], Концепцію впровадження медіаосвіти в Україні [8]; внесені зміни до базових нормативно-правових актів, що регулюють порядок і зміст надання освітніх послуг, зміни до термінів навчання в загальній середній школі, переліку спеціальностей у вищій школі; впроваджуються сучасні інноваційні форми освіти та системи управління навчанням (learning management system):

WebCT, BlackBoard, Microsoft Learning Gateway, ATutor, Sakai, OLAT, MOODLE; забезпечено прозорість і відкритість інформації про функціонування профільних органів державного управління, діяльність закладів освіти через запровадження Єдиної державної електронної бази освіти, Державної інформаційної системи освіти, системи «vstup.info» тощо.

У таблиці 1 надано показники розвитку освіти у структурі Глобального індексу конкурентоспроможності України за 2012-2018 р.р. за рейтингом з урахуванням даних бюджетної звітності за I квартал 2014 року по Автономній Республіці Крим та м. Севастополь [6].

Таблиця 1

Показники розвитку освіти у структурі Глобального індексу конкурентоспроможності України за 2012-2018 р.р.

№ за/п	Роки / рейтинги Показники	2013-2014 (з 1488)		2014-2015 (з 144)		2015-2016 (з 140)		2016-2017 (з 140)		2017-2018 (з 140)		Зміна +/- у 2017-2018 до 2013-2014	
		рейтинг	бальна оцінка	рейтинг	бальна оцінка	рейтинг	бальна оцінка	рейтинг	бальна оцінка	рейтинг	бальна оцінка	рейтинг	бальна оцінка
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.	Глобальний індекс конкурентоспроможності	84	4,1	76	4,1	79	4,0	85	4,0	81	4,1	+3	0
2.	Якість початкової освіти	37	4,7	40	4,7	45	4,5	51	4,4	42	4,6	-5	-0,1
3.	Залученість до початкової освіти	94	91,7	31	97,9	33	97,4	57	96,2	62	96,5	+	
4.	Залученість до середньої освіти	54	94,0	41	97,3	39	98,9	53	99,2	51	99,2	+3	+5,2

Розділ 6. Стан сучасної української освіти

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
5.	Частка випускників закладів середньої освіти, що вступили до ВНЗ	10	81,7	13	79,7	14	79,0	11	82,3	16	82,3	-5	+0,6
6.	Якість системи освіти	79	3,6	72	3,7	54	4,0	56	4,0	56	3,9	+23	+0,3
7.	Якість математичної та наукової підготовки	28	4,8	30	4,8	38	4,6	27	4,8	27	4,8	+1	0
8.	Якість школи менеджменту	115	3,6	88	3,9	87	3,9	93	3,8	88	4,0	+27	+0,4
9.	Доступ шкіл до мережі Інтернет	70	4,3	67	4,3	44	4,8	35	5,1	44	4,8	+26	+0,5
10.	Локальна доступність спеціальної підготовки	92	3,9	84	3,9	78	4,0	77	4,2	68	4,3	+24	+0,4
11.	Обсяг підготовки персоналу	103	3,7	92	3,8	74	3,9	94	3,7	88	3,7	+15	+0,1
12.	Застосування професійного менеджменту	128	3,3	115	3,5	103	3,7	114	3,5	123	3,4	+5	+0,1
13.	Здатність країни утримувати таланти	140	2,0	132	2,3	114	2,7	127	2,5	129	2,2	+11	+0,2
14.	Здатність країни приваблювати таланти	136	2,1	130	2,3	97	2,8	93	3,0	106	2,6	+30	+0,5
15.	Наявність вчених та інженерів	46	4,5	48	4,3	29	4,7	29	4,7	25	4,7	+21	0
16.	Співпраця ВНЗ та НДІ	77	3,4	74	3,5	74	3,5	57	3,5	73	3,4	+5	0
17.	Якість науково-дослідних інститутів	69	3,6	67	3,8	43	4,2	50	4,2	60	3,9	+9	+0,3

Джерело: Global competitiveness report. – URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2016-2017-1>
(дата звернення 03.01.2019)

На реформування системи освіти суттєво вплинули такі зовнішні фактори як гібридна війна Росії проти України, анексія Криму, окупація частини території Донецької та Луганської областей, агресія Росії на Азовському морі, введення з 28 листопада 2018 р. воєнного стану в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Луганській, Донецькій, Сумській, Харківській, Чернігівській, Вінницькій областях. Ці події вплинули на зростання стратегічної ролі освіти, адже через неї можна інформувати населення про реалізацію і захист його соціальних прав та свобод у сфері публічних відносин для зміцнення соціальної безпеки держави.

Реформи освітянської галузі актуалізували загрози соціальній безпеці країни, територіальних громад та громадян, пов'язані з трансформацією механізмів забезпечення права на освіту, доступу до неї, зміною змісту освіти, її стандартів, підвищенням вимог до якості освіти. Так існує проблема незбалансованості державного замовлення на підготовку здобувачів освіти із потребами української економіки, про що свідчить тенденція працевлаштування не за отриманим фахом випускників закладів вищої освіти різних ступенів акредитації. Згідно з дослідженнями Інституту соціології НАН України, які здійснюються з 1992 року, близько 60% українців не можуть знайти роботу за набутою спеціальністю, 25% – готові заради отримання роботи працювати не за спеціальністю. Відсутня системна взаємодія між органами державного управління, системою професійної освіти, працівниками та роботодавцями, що сприяє розбалансованості ринку праці. Так станом на 1 вересня 2017 р., 48% зареєстрованих безробітних мали вищу освіту, 34% – професійно-технічну, 18% – загальну середню освіту [9]. Шляхом вирішення проблеми розбалансованості ринку праці є прийняття Кабінетом Міністрів України розпорядження від 25 жовтня 2017 р. № 831-р «Питання управління державними закладами професійної (професійно-технічної) освіти, підпорядкованими Міністерству освіти і науки», згідно з яким передбачено опрацювання та впровадження регіональних програм підготовки кваліфікованих робітників та молод-

ших спеціалістів регіону, регламентація діяльності регіональних рад професійно-технічної освіти, управління майном закладів освіти, моніторингові дослідження потреб регіонального ринку праці, формування регіонального замовлення на підготовку кваліфікованих робітників та молодших спеціалістів [10].

Ще одним з наріжних каменів реформи освітянської галузі є відсутність актуальних державних стандартів освіти різних рівнів. За період незалежності Міністерство освіти і науки України не оприлюднювало у встановленому порядку чинні державні стандарти вищої освіти. Заклади вищої освіти при ліцензуванні спеціальностей та освітніх програм вимушені створювати власні варіативні компоненти та внутрішні стандарти вищої освіти. Сьогодні впроваджуються державні стандарти початкової та середньої освіти 2012 –2013 р.р. Затверджений у 2017 р. новий стандарт початкової середньої освіти вступить в дію у 2018 –2019 н.р.

Існує диспропорція в інфраструктурі передусім дошкільної, позашкільної та середньої освіти. За інформацією Міністерства освіти і науки України орієнтовно 67% дітей навчаються в місті і 33% дітей – у селі. 2017 року на місця держзамовлення вступили 85% міських дітей та 15% сільських. 55% випускників сільських шкіл навіть не пробували вступати до закладів вищої освіти: хтось не зміг здолати зовнішнє незалежне тестування, хтось пішов до коледжів, технікумів та профтехучилищ, а хтось взагалі нікуди не поступав. Понад 60% сільських дітей навчаються в класах з наповненістю менше 15 учнів, з них 33,5% дітей навчаються у класах, де менше 10 учнів. Як правило в таких школах один учитель викладає більше трьох предметів, що нівелює шанси цих школярів на отримання якісної освіти. Наведені показники свідчать про вагомий дисбаланс у якості шкільної освіти в містах і на селі. Відносно невисока якість сільської освіти впливає на можливості вступу сільських дітей на будь-які спеціальності. Доречною є думка Міністра освіти і науки України Л. Гриневич: «Люди, що промовляють гасло «немає школи – немає села», втрачають з поля зору найголовніше – школа існує заради дити-

ни, а не дитина існує для того, щоб стояла будівля школи чи оплачувалися години вчителя. Школа потрібна для того, аби наші діти отримували якісну освіту, яка стане для них квитком у майбутнє. І тому наша мета – створити таку інфраструктуру закладів, щоб ми могли підвезти до якісної, добре обладнаної школи, в якій є хороші вчителі, кожного українського школяра» [11]. Виходом з цієї ситуації стала організація опорних шкіл, в яких зібрані кращі педагогічні кадри мікрорегіону, що дає можливість отримувати сільським учням більш якісну освіту, співставну за цим показником із міськими школами. У 2017 році державний фонд регіонального розвитку направив 737 мільйонів гривень на освітні проекти, в рамках яких передбачено капітальний ремонт будівель навчальних закладів, запровадження енергоефективних технологій, встановлення обладнання та програмного забезпечення, проведення в школи швидкісного Інтернету, Wi-Fi, створення умов для інклюзивного навчання, ремонт під'їзних доріг, а також створення безбар'єрного простору. Станом на серпень 2017 р. в Україні функціонувало 338 опорних закладів освіти (з них – 96 в ОТГ) та 744 філій. В опорних школах здобувають освіту 158 тисяч учнів, 34 тисячі навчаються у філіях [12].

Одним з ключових елементів системи освіти є організація ефективного державного контролю за якістю надання освітніх послуг, невід'ємною складовою якого є зовнішнє оцінювання здобувачів, що мають повну загальну середню освіту. Зовнішнє оцінювання проводиться з певних навчальних предметів відповідно до програм зовнішнього оцінювання щорічно з використанням технологій педагогічного тестування з метою забезпечення прав осіб на рівний доступ до вищої освіти та оцінювання відповідності результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти, державним вимогам. За даними Українського центра оцінювання якості освіти у 2018 р. для проходження зовнішнього незалежного оцінювання під час основної та додаткової сесій було зареєстровано 336411 учасників, серед них 185769 – випускники закладів загальної середньої освіти поточного навчального року, що становить 55,2% від загальної кількості зареєстрованих, 77550 та 43501 – відповідно студенти

Система зовнішнього незалежного оцінювання у вигляді тестових завдань оцінює здатність здобувача відтворювати з пам'яті факти і цифри, але вона не дозволяє оцінити здатність до їх інтерпретації і вирішення проблем. На нашу думку потрібно знання здобувача оцінювати в комплексі, наприклад, за допомогою «освітнього ID» – профілю здобувача, у якому він декларує свої цінності, амбіції, принципи життя, особисті досягнення, проекти для реалізації своєї мети. Адже, в Україні є учні, які є переможцями міжнародних олімпіад, конкурсів, наприклад NASA, Microsoft, де вони представили власні розробки, що є предметом зацікавленості гігантів високотехнологічної індустрії. При тестуванні через систему зовнішнього незалежного оцінювання вони порівнюються до інших здобувачів, їх попередні здобутки не враховуються.

Законом України «Про вищу освіту» (№ 1556-VII від 01.07.2014 р.) визначено створення в Україні незалежного постійно діючого колегіального органу, уповноваженого на реалізацію державної політики забезпечення якості вищої освіти, – Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО), склад якого 27 грудня 2018 р. був затверджений на засіданні Кабінету Міністрів України. До складу Агентства увійшли 22 члени, які представляють державні ЗВО – 8 осіб, приватні та комунальні ЗВО – по 1 особі, студентство – 2 особи, роботодавців – 3 особи, НАН – 2 особи, галузеві академії – по 1 особі від Національної академії педагогічних наук, Національної академії аграрних наук, Національної академії мистецтв, Національної академії правничих наук. НАЗЯВО забезпечуватиме перевірку якості та відповідності освітніх програм ліцензійним вимогам, атестацію наукових кадрів, акредитацію спеціалізованих вчених рад, перевірку наукових робіт на плагіат тощо.

За останні п'ять років спостерігається суперечлива тенденція при загальному достатньо високому рівні оцінки якості освіти в Україні достатньо низький рівень конкурентоспроможності вітчизняних закладів освіти у світових рейтингах. Так до рейтингу «The QS World

University Rankings», що склала британська компанія Quacquarelli Symonds за даними опитування роботодавців та викладачів з усього світу у 2018 р., потрапили шість українських ЗВО: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (входить до групи з 401-го по 410-е місце), Київський національний університет імені Тараса Шевченка (входить до групи з 411-го по 420-е місце), Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені І. Сікорського» (входить до групи з 501-го по 550-е місце), Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (входить до групи з 701-го по 750-е місце), Донецький національний університет імені Василя Стуса і Сумський національний університет (займають позиції у групі 801 – 1000) [14].

Освітня галузь виживає в умовах жорсткої економії бюджетних коштів. Не виконується стаття 61 Закону України «Про освіту» (№ 2145-VIII від 05.09.2017 р.), яка визначає обсяг видатків на освіту. За даними Мінфіну України в 2018 році структура видатків на освіту склала (38358,4 млн. грн.) 4,5% національного доходу (таблиця 2) [15]. Обмежений обсяг фінансування сприяє старінню інформаційного забезпечення та матеріально-технічної бази, не забезпечує створення необхідних умов для організації освітнього процесу і надання якісної освіти.

За останні роки відміна наукових пенсій, підвищення пенсійного віку, збільшення страхового стажу та суттєве зниження рівня заробітної плати в закладах освіти сприяли відтоку кадрів високої кваліфікації з системи освіти всіх рівнів. Низький рівень заробітної плати викладачів спонукав їх до пошуків додаткових заробітків в інших навчальних закладах, установах або фірмах, що роблять на продаж курсові, дипломні, дисертаційні роботи тощо. В наслідок чого відбуваються деформації академічного середовища професіоналів і елементарних вимог педагогічної етики. На сьогодні, за оцінками експертів, зі 120 тисяч власників наукових ступенів від 15 до 40 тисяч отримали їх неправомірно, і від 300 до 500 мільйонів гривень доплат щорічно спла-

чується недоброчесним освітянам і науковцям. Залежно від галузі знань плагіат містять від 5% до 80% дисертаційних робіт. З урахуванням доплат за вчені звання, отримані на основі цих наукових ступенів, Україна, за самими скромними підрахунками, доплачує плагіаторам близько 1 млрд. грн. щороку. У разі врахування тарифних окладів на посадах, які плагіатори не мали би права посісти, якби не захистили у вигляді дисертацій вкрадені тексти чи ідеї, ця сума збільшується в рази і може сягати від 3-х до 4-х мільярдів гривень на рік [16]. Питанню академічної доброчесності сьогодні приділяється особлива увага Міністерства освіти і науки України. Про це свідчить той факт, що поняття академічної доброчесності включене у Закон України «Про освіту» (№ 2145-VIII від 05.09.2017 р.), яким у пункті 1 статті 42 академічна доброчесність визначена як «сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень» [17]. Однак це тільки перші кроки в напрямі, який передбачає формування єдиної правової бази і створення дієвих механізмів для боротьби з плагіатом.

Таблиця 2

**Видатки державного бюджету України
(функціональна класифікація) в 2018 р. (млн. грн.)**

На 01.12.2018	Код бюджетної класифікації	Видатки	
Усього		843325,3	100,00 %
Загальнодержавні функції	0100	149909,8	17,18 %
у т.с. Обслуговування держборгу	0170	110719,4	13,13 %
Оборона	0200	74827,2	8,87 %

Громадський порядок, безпека, судова влада	0300	95591,8	11,34 %
Економічна діяльність	0400	50278,7	5,96 %
Охорона навколишнього середовища	0500	3547,6	0,42 %
Житлово-комунальне господарство	0600	116,0	0,01 %
Охорона здоров'я	0700	15700,4	1,86 %
Духовний та фізичний розвиток	0800	7101,7	0,84 %
Освіта	0900	38358,4	4,55 %
Соціальний захист та соціальне забезпечення	1000	137694,7	16,33 %
у т.с. Соціальний захист пенсіонерів	1020	128561,8	15,24 %
Міжбюджетні трансферти	0180	270198,9	32,04 %

Джерело: Міністерство фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2018> (дата звернення 04.01.2019)

Спостерігається зменшення попиту на освітні послуги вітчизняних ЗВО, що пов'язано з демографічної кризою в Україні, введенням військового стану, відтоком абітурієнтів до зарубіжних ЗВО, активізацією системи студентських обмінів, зумовлених запровадженням безвізового режиму з країнами ЄС. Україна має низьку ефективність освіти. За результатами Всесвітнього опитування Американського інституту громадської думки Дж. Геллапа якістю своєї системи освіти задоволені 38% громадян України, 52% громадян Білорусії, 59% – Німеччини, 70% – Великобританії, Франції, США, 71% – Канади. Працюючи понад 15 років в освітній галузі, ми переконані, що ефективність освіти у

більшій мірі залежить не стільки від збільшення обсягів фінансування, хоча це теж має значення, а, переважно, від надзвичайно низької продуктивності праці усіх учасників освітнього процесу. У роботі «Якщо ми такі освічені, то чому такі бідні» Вітренко Ю. зазначає, що працівники освіти складають 15,5% у загальній структурі працюючих в Україні, 5,9% – в Німеччині, 7,4% – в Польщі, 9,1% – Великобританії, США, 6,4% – Франції. Він наголошує, що від рівня освіченості громадян України не залежить їх продуктивність праці ні в освіті, ні в промисловості і сільському господарстві [18].

Освіта є самоорганізуюча система, яка потребує системного відношення до неї суспільства і держави. Зазначене передбачає побудову нової економічної моделі освіти з багатовекторним фінансуванням та продуманою системою економного ставлення до державних коштів, бо якісна освіта недешево коштує. На нашу думку в ЗВО потрібно, окрім системи державного замовлення і фінансування за рахунок фізичних або юридичних осіб, запровадити принципово нову форму державного індивідуального кредитування. Потрібно стимулювати ЗВО до пошуку нових джерел фінансування. Анекдотичним при цьому є той факт, що зароблені закладами освіти позабюджетні кошти, можуть бути використані ними тільки за погодженням державного казначейства. Окрім того, функцію управління освітою на себе взяла держава, тому система не враховує регіональні особливості, тенденції до збільшення автономності закладів освіти, конкурентності освітніх послуг тощо. Відсутня дієва Національна програма підтримки обдарованих дітей, яка б на рівні держави визначала чіткі, прозорі і зрозумілі механізми їх відбору, фінансової підтримки та навчання в провідних зарубіжних та вітчизняних закладах освіти. Нажаль українське суспільство є занадто політизованим і «європейський вектор розвитку», що задекларований державою, поки що трансформується на соціально-політичну примару.

Сьогодні українська освіта робить невпевнені кроки щодо виходу з нелегкого стану, пов'язаного з кризою національної економіки і, в

першу чергу, переймається «проблемами фінансового і матеріально-технічного дефіциту», маючи перед собою стратегічну мету хоча б наблизитися до західних стандартів, що враховують академічні свободи та автономію закладів освіти. І як би ми не дискутували щодо вибору власного шляху освітніх трансформацій, але продовжувати випускати фахівців, які знають фундаментальні закони буття, проте не здатні виконувати інноваційні соціально-професійні ролі, не має сенсу. В суспільстві знань заклади освіти повинні якомога швидше адаптуватися до сьогоденної соціокультурної ситуації, до нової динаміки ринку праці, що вимагає постійного оновлення спеціалізованих професійних знань і потребує сучасних форм їх трансляції і вживання у навчанні.

Українське суспільство протягом двох-трьох десятиліть, трансформуючи державну внутрішню політику, реформуючи освітню галузь, формуючи професійні та міжкультурні компетенції у здобувачів освіти, впроваджуючи новітні інформаційні технології має всі шанси наблизитись до рівня і способу життя розвинених країн світу.

РОЗДІЛ 7

ФІЛОСОФСЬКА МАЙСТЕРНЯ ЯК ТРИЄДНІСТЬ ГУМАНІТАРНИХ ПРАКТИК МОВЛЕННЯ, ЧИТАННЯ, ПИСАННЯ

На сьогодні все більш домінуючим елементом суспільного життя стає інформатизація, яка присутня в усіх сферах діяльності людини і суспільства. Інформатизація є одним з найважливіших соціо-технологічних процесів, характерних для всього світового співтовариства. Без високого рівня інформатизації Україна не зможе досягти високих соціально-економічних, політичних, культурних та наукових показників, тому проблема створення сучасного інформаційного суспільства є однією з актуальніших проблем її подальшого розвитку.

Підготовка наукового фахівця, що охоплює, але при цьому не обмежується такими трьома ступенями, як бакалавріат, магістратура, аспірантура десь у чому нагадує підготовку спортсмена, митця, музиканта. Справді, критичне мислення, рефлексія, різноманітні методи дослідження (класичні, некласичні, постнекласичні) як інтелектуальні процедури, установки, засоби обробки і опрацювання інформації потребують певної підготовки, що базується на необхідності дотримуватись певної дисципліни та режиму тренування. І тут ми стікаємось з традиційною, класичною класно-урочною лекційно-семінарською формою викладання предметів, якої, на мій погляд, суттєво недостатньо. Уявляється, що саме така форма містить деяку відчуженість у вигляді суб'єкт-об'єктних відносин між викладачем та студентами, що спостерігається достатньо часто. Ця суб'єкт-об'єктна установка ставить самого викладача у класичну позицію як носія певного абсолютного знання, для якого весь світ є прозорим і він цим знанням

може поділитись з іншими, хто їм поки ще не володіє. Може в окремих випадках це так і є. Але, на мою думку, така установка не лише позбавляє викладача дослідницької позиції, вона заважає створенню дослідницької атмосфери в аудиторії. Однак, саме ця атмосфера і є найбільш цінною і це особливо стосується вивчення філософських предметів, оскільки саме така атмосфера відповідає самому духу запитування у філософії. Утворення цієї атмосфери, насправді, є дуже важкою працею. Тут не стільки виключається можливість складання статичних програм, лекційних матеріалів, традиційного проведення семінарів, скільки виникає щось інше. А саме: все починає рухатись у певних теоретичних, практичних, методологічних і методичних напрямках. Справа у тому, що якщо бажаєш, щоб твої студенти оволоділи навичками дослідницької діяльності, ти сам повинний бути таким дослідником, прокувати і постійно збуджувати цей нерв дослідження. І тут стає можливим те, що можна назвати філософською майстернею.

Майстерня як педагогічна форма не є чимось новим, невідомим [1; 15; 24]. Педагогічний вимір є характерним для майстерень митців. Пригадаємо картини Гюстава Курбе та Яна Вермера Делфтського за однойменною назвою «Майстерня митця» або Рембрандта ван Рейна «Митець у власній студії». Майстерня тут і простір для творчості і водночас простір оволодіння певними техніками художнього письма. І самі майстерні митців є свідками того, що справжня творчість хоча і не обмежується, але завжди будується на певному ремісництві. Дійсно, творчість не зводиться до ремісництва, але ремісництво є певним ґрунтом для розкриття творчих здібностей. І тут спостерігаються різноманітні підготовчі вправи з геометричними формами, кольорами, світлотінню, чисельні етюди з копіювання, робота у різних стилях тощо.

Подібний порядок речей стосується і театральних майстерень – завдання, етюди, мініатюри, інсценування, інтерпретації, спостереження, дієві аналізи п'єс, чисельні розвідки дією та розумом тощо – складають той ремісницький вимір актора, поза яким справжня театральна творчість є неможливою. Безумовно, тут існують деякі

виключення (Ф. Раневська, І. Смоктуновський, В. Авілов, А. Пачіно, Б. Кінгслі, Ж. Депардье, Р. Кроу тощо), але всі вони, на мою думку, все ж підтверджують правила.

Що поєднує таких різних композиторів, як Л. Бернстайн, Дж. Гершвін, М. Легран, А. П'яццола, Кв. Джонс тощо? Їх педагогом, що розкрив їх саме композиторський талант була Н. Буланже. Наприклад, А. П'яццола пригадував, що під час їх першої зустрічі, коли він привіз їй власні симфонії та сонати, вона ці твори схвалила, але зробила зауваження, що у них він виглядає як І. Стравинський, М. Равель, Б. Барток, але ж ніяким чином як А. П'яццола. І тільки коли він наважився показати власне танго, яке тоді не вважалося високим мистецтвом, Н. Буланже вигукнула: «Ось це і є справжній П'яццола!» [11]. Пригадую, як особисто мені вразив той факт, що у середньовічному університеті була така форма практичних занять як репетиція.

У ХХ ст. виникають безпосередньо педагогічні майстерні. З історико-філософської точки зору початком тут є «Французька група нової освіти» (Groupe Français d'Education Nouvelle) [1], яка у 1922 р. об'єднала такі відомі імена, як Ж. Піаже, А. Валлон, П. Ланжевен тощо, на погляди яких вплинули ідеї таких видатних педагогів, як Ж.-Ж. Руссо, І. Песталоцці, Я. Корчак тощо. Серед тих, хто оказав значний вплив, було ім'я А. Макаренка, який, до речі, поряд з Дж. Дьюї, М. Монтесорі, Г. М. Кершенштайнером визнаний ЮНЕСКО як таким, що здійснив значний вплив на долю освіти у ХХ ст. Головний посил GFEN: знання – це, по-перше, пошук і будування у протистоянні тому, що вже було здобуто, а по-друге, критична оцінка того, що прийнято більшістю. Таким чином, перевага процесуальності, динамічності над результатом, статичністю, а також критичності над догматичністю є середостінням ідеології «Французької групи нової освіти». Через шістдесят сім років, у 1989 р. представники цієї педагогічної майстерні сформулювали власне кредо у вигляді шості ключових положень, які хотів би виразити в імперативній формі.

Перший імператив мені бачиться таким – намагайся знаходитись в

активній позиції, розкривай власний потенціал, будуй власне знання! Таким чином, ні вчитель не є носієм абсолютного знання, ні учень пасивним приймачем інформації. Кожен з них: і вчитель, і учень є співтворцями знання. Звідси, педагогічний процес має характер спів-творіння або синергії між учнями та викладачем-дослідником.

Другий імператив – розвивайся самостійно, будь відповідальним, конструктивно озброєним! Поза самоосвітою процес навчання не є цілісним. Само дієслово «навчатися» є зворотним, тобто, воно звертається до самого суб'єкту – «навчатися» або «навчати-ся» означає «навчати-самого-себе». Це стосується і рівній мірі, як учня, так і викладача. Починай зміни з себе! Тут можна пригадати кантівський розподіл буття людини на аномний, гетерономний, автономний стани, які С. Гессен застосував до трьох етапів навчання. У стані аномії або беззаконня людина ще не знає поняття належного, це її дитинство і цьому стану відповідає така дошкільна форма навчання як гра. У стані гетерономії або підкори закону ззовні людина вже знає, що таке належне, але це належне сприймається як встановлене ззовні і цьому стану відповідає класно-урочна система, яка встановлює для учня певні правила. Нарешті, у стані автономії або само-законності людина свідомо накладає на себе певні обмеження та правила, це і є станом справжньої творчості. Складність у тому, що досягнення цього стану може статись і на рівні середньої школи, і на рівні вищої школи, і у позашкільний період, тут все складається індивідуально. Але головним є те, що досягнення цього стану може викликати певного протиріччя між учнем та системою освіти, оскільки система як така передбачає досягнення певного середнього рівня, тоді як справжня освіта є завжди сингулярною, ідіографічною, тобто такою, що висвітлює індивідуальність, особистість.

Третій імператив – немає нездатних особистостей! Тобто у кожного є певні схильності. Питання в тому, які методи будуть використовуватись під час навчання і розвитку. Відносини між вчителем та учнем – це завжди зустріч. І подібна зустріч може відбутись, а може і не відбутись.

Наявність в одному просторі вчителя та учня або учнів ще не є подібною зустріччю. Це той самий «ключ без права передачі», які необхідно шукати кожен раз заново. І тут не існує правил, законів як це робити. Це щось подібне диву, тому, що, дійсно, має характер випадку.

Четвертий імператив – використовуй критичне мислення! Не повинно бути подання знань у вигляді абсолютних, беззаперечних істин. Будь-яке знання необхідно пропустити крізь горнило критичного мислення. Саме завдяки критичному мисленню можливо самостійно будувати ланку знання–навички–вміння. А звідси, необхідність використання інтенсивних методів навчання і розвитку. Освіта, як така, за визначенням своїм є розвиваючою.

П'ятий імператив – вчитель, намагайся бути не авторитарним наставником, а талановитим скульптором! Тут я повинний відмітити, що ці поняття не обов'язково знаходяться у протистоянні, скоріше, вони передбачають один одне. Педагог може поєднати у себе грані талановитого скульптору та авторитарного наставника. Корінь їх поєднання – суб'єкт-суб'єктна або інтерсуб'єктна установка, у якій співіснування вчителя та учня реалізується в міжособистісній площині «Я–Ти», яка синтезується у «Ми». Про це у свій час писали М. Бубер, С. Франк, М. Бахтін тощо. Не лише вчитель утворює свого учня, але водночас і учень утворює свого вчителя.

Шостий імператив – дотримуйся точного розрахунку психологічних впливів! Тобто педагогічна майстерня будується, з одного боку, на досконалому розумінні вікової психології, а з іншого, на таких герменевтичних принципах як вживання у зміст матеріалу та власних учнів, сумісне переживання процесу засвоєння знання, круговий процес взаємодії вчителя і учнів таким чином, що бінарна опозиція «питання – відповідь» вписується у комплементарність полюсів «Я – Ти».

Виходячи з означеного вище, я хотів би поміркувати над філософською майстернею або майстернею як формою існування філософії у вищих і окреслити шість її складових: 1) змістовну у якості необхідності визначення поняття майстерні; 2) загально-гуманітарну, як

розвиток фундаментальних практик мовлення, читання, писання; 3) методологічну, як засвоєння класичних, неklasичних та постне-klasичних методів пізнання; 4) організаційну, як перевагу комунікативного підходу над лекційно-семінарським; 5) аксіологічну, як створення певної творчої атмосфери; 6) теоретичну у якості можливості створення власної метафізики.

Окреслення змістовного абрису майстерні як форми існування філософії у вишах, безумовно, носить багато у чому схоластичний характер, тому що сама подібна майстерня виникає не як певний рух зверху у вигляді наказів, директив тощо, а як внутрішня логіка розвитку філософії у вишах, як процес і результат щоденного спілкування зі студентами. Це ближче до того, про що йдеться у відомій останній тезі Л. Вітгенштайна з «Логіко-філософського трактату» – *Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man shweigen* [4, с. 218] – те, про що неможливо казати, про те слід мовчати. Але з іншого боку, звернення до змістовної складової майстерні має особистісний характер: коли та прописуєш певні речі, вони починають набувати видимих горизонтів, які для самого автора стають сходинками у майбутнє. Окреслюю три змістовних аспекти філософської майстерні.

Перший аспект має просторовий характер. Коли звертаємось до словників, знаходимо саме просторове визначення майстерні як приміщення господарського або виробничого характеру, або місце для виконання деяких робіт – ювелірних, ремонтно-механічних, слюсарних тощо. У цьому контексті важливою уявляється саме просторова характеристика, але для нас вона має значення не у класичному суб'єкт-об'єктному, а неklasичному суб'єкт-суб'єктному сенсі. Тобто філософська майстерня – це комунікативний простір, простір спілкування, простір обміну думками, простір дискусій, простір народження певних ідей, простір, насичений аксіологічними модальностями. Скажімо, М. Гайдеггер відмічає, що екзистенція завжди має просторовий характер, але саме екзистенція як така не є просторовою. Інакше кажучи, розуміння простору як картезіанської *res extensa* – речі, що має

протяжність закриває нам доступ до просторового сенсу присутності людини. Остання можлива як певна подія або буття-у-світі [20, с. 113].

Другий аспект має часовий характер. Як не банально прозвучить, але, у певному сенсі, час вирішує все, причому вважаю, що тут спостерігаються різні модальності розуміння часу. Час у сенсі класичної науки, тобто такий, що відбувається об'єктивно і фіксується різними хронометрами від сонячного та пісочного до механічного та електронного. Поза таким часом відбувається засвоєння певних знань, навичок, вмінь. Журналіст і соціолог М. Гладуелл вважає, що для становлення висококласним спеціалістом потрібно понад 10 000 годин практики [6]. Насправді, він наводить досить вагомні приклади, але ж, безумовно, питання більш складне. Це те, що у логіці має назву *conditio sine qua non* – необхідна, але недостатня умова. Поза цим витраченим часом важко стати майстром власної справи, але сам по собі цей витрачений час ще не гарантує подібного становлення. Крім об'єктивного часу, ми можемо казати про суб'єктивно-історичний час, тобто про те, як людина себе відчуває, з одного боку, у певному віці, а з іншого, – у певних історичних умовах. У О. Кушнера є такі строчки (далі мовою оригіналу):

Времена не выбирают,
В них живут и умирают.
Большей пошлости на свете
Нет, чем клянчить и пеняць
Будто можно те на эти,
Как на рынке, поменять ...
Что ни век, то век железный.
Но дымится сад чудесный,
Блещет тучка; обниму
Век мой, рок мой на прощанье.
Время – это испытанье.
Не завидуй никому [12].
Нарешті, ще один вимір часу – екзистенціальний або по-дійний,

він відбувається в об'єктивному і суб'єктивно-історичному часі, але не зводиться до них. Це час формування в людині певних органів, які М. Мамардашвілі називав метафізичними, це – любов, добро, істина, свобода тощо. Реальне переживання людиною цих станів є неможливим поза розвитком подібних органів. На відміну від фізичних органів людини, метафізичні органи не описуються за допомогою мови, а лише позначаються, оскільки вони належать на світу природи, а долають її межі. Їх становлення відбувається у ситуаціях, які К. Ясперс називав пограничними – вибір між добром та злом, життям та смертю тощо. Тобто такими, що мають для існування людини вирішальне значення.

Виходячи з позначеного вище, можна слідом за Аристотелем сказати, що філософська майстерня є єдністю простору, часу і дії. Це теза, яка ще потребує власного обґрунтування у подальших дослідженнях. Але достатньо очевидно, що реальний педагогічний процес апріорно містить у собі просторову, часову, дієву складові.

Третій аспект має відношення до того, що греки позначали у якості *τεχνη*. Знову ж таки, тут не місце вдаватися у всі тонкощі цієї справи, але існує блискуча інтерпретація цього поняття М. Гайдеггером у праці «Питання про техніку» [21]. Не буду переказувати його ідеї тут, лише зверну увагу на два ключових моменти. Перший момент стосується суто прикладного, ремісницького виміру *τεχνη*, як розвитку певних навичок та вмій. Само поняття майстерності має синонімами професію, віртуозність, високий рівень виконання чогось. Майстерність передбачає наявність певного досвіду. Але у свою чергу цей досвід не обмежується ремісництвом. Це той другий момент, про нього йдеться більш детально далі, однак саме він виводить до третього аспекту змістовності філософської майстерні. Як відмічав М. Гайдеггер, *τεχνη* не обмежується лише ремісницьким виміром, а несе у собі певне виведення до світу, прояснення, що у грецькій мові позначено як *ἀληθεια* – істина як водночас неприховане та незабутнє. Інакше кажучи, філософська майстерня має відношення до істини, до приведення до наочності, до зрозумілості певних речей.

Переходячи до розглядання загально-гуманітарної складової філософської майстерні, як розвитку фундаментальних гуманітарних практик мовлення, читання, писання, що фактично є винесеним у заголовок цього розділу, хочу почати з відомого вислову К. Леві-Стросса, який казав, що ХХІ ст. буде століттям гуманітарних наук або його не буде зовсім. Скоріше за все, він мав етико-аксіологічну складову гуманітарного знання. Однак, друга половина ХХ ст. та початок ХХІ ст. свідчать про деякі інші речі. Саме розвиток гуманітарних технологій та їх застосування у горизонті політики, мас-медіа, на мій погляд, призвели до витончення механізмів обробки, подачі інформації, її впливу на свідомість. Інакше кажучи, саме завдяки гуманітарним технологіям у спілці з інтерактивними механізмами контролю, про що писали М. Фуко, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі тощо, можливості маніпулювання свідомістю набувають більш складнішого, багаторівневого характеру. Але з іншого боку, мова як «домівка буття» розвивається саме завдяки гуманітарним практикам мовлення, читання, писання. При цьому, ми маємо справу з трьома різними сферами діяльності, які перетинаються між собою але відрізняються функціонуванням різних механізмів. Почнемо з практик мовлення.

Практики мовлення або дискурсивні практики є базовими для становлення не тільки гуманітарних професій (філософ, історик, філолог), але й взагалі гуманітарного мислення або антроповимірного мислення. Тобто вони, безумовно, мають світоглядний характер і відносяться до формування не тільки професійного, але й особистісного виміру людини. Концептуально практики мовлення можна поділити на монологічні, діалогічні та полілогічні. Цей розподіл має релятивний характер, оскільки всі вони пронизують один одного. З іншого боку, монологічні практики більш мають відношення до класичного типу наукового мислення, діалогічні для неklasичного, а полілогічні для постнеklasичного.

Базовою постановкою практик мовлення я займаюсь на курсах «Філософська пропедевтика», «Вступ до релігієзнавства», що можна

узагальнити як вступ до спеціальності. Крім того, як куратор академічної групи використовую час відведений на організаційно-виховну роботу. Засвоєння практик мовлення передбачає низку етапів.

Перший етап пов'язаний з диханням. Важливим вважаю ознайомлення та оволодіння діафрагмальним або глибинним диханням. Тут дві підготовчі вправи і одна вправа основна. Перша підготовча вправа виконується за допомогою метроному: чотири удари – вдих через ніс, чотири удари – пауза, чотири удари – видих через ніс, чотири удари – пауза. Для підвищення контролю за правильним виконанням вправи бажано тримати праву або ліву долонь на діафрагмі – місцем між грудною клітиною та животом. Друга вправа – «собаче» дихання – це поверхнєве переривчасте дихання з відкритим ротом і висунутим язиком, що нагадує дихання собаки. Нарешті, основна вправа, яка повністю базується на гімнастиці дихання за методикою О. Стрельнікової. Не буду її розкривати тут, оскільки це дуже об'ємно, тому дам лише посилання на роботу учня О. Стрельнікової М. Щетініна [26], де дуже детально все описано.

Другий етап, пов'язаний з артикуляцією звуків, слів, речень. Тут хотів би виділити дві вправи. Перша вправа пов'язана з поєднанням дихання та мовлення і контролем за ними. Виконання мнемонічного гексаметра О. Прянішнікова – дуже ефективна вправа. Враховуючи, що його переклади на українську мову є відсутніми, приведу тут у повному обсязі у власному перекладі. Хочу також висловити вдячність доценту кафедри соціології, к. соц. н. В. Макаренко за допомогу у перекладі та редагуванні.

Мнемонічний гексаметр О. Прянішнікова

Запам'ятай ти надійно, що перш ніж промовити слово у вправі,

Злегка клітину грудну слід розширити, щоби при цьому

Низ живота підібрати для дихання й звуку опори.

Плечі у подиху завжди тримай нерухомі, спокійні.

Кожен рядок із віршів говори лиш одним видиханням.

Стеж, щоби протягом мови лишались не стиснуті груди,

Адже приходить при видиху в рух лиш одна діафрагма.
Не поспішай, закінчивши рядок, до наступного ти прямувати:
Коротко витримай паузу в темпі вірша та водночас
Частку повітря візьми, користуючись нижнім диханням.
Стримай повітря на мить і читання потім продовжуй.
Сторожко стеж, щоб почуте було кожне слово.
І пам'ятай, що на приголосних твоїх звуках
Дикцію ясну і чисту потрібно тримати;
Ти не лінуйся вуста відкривати, щоб шлях був для голосу вільний;
Голосу звук не приглушуй ти придишу тьмяним відтінком –
Голос і в тихому звуці повинен бриніти металом.
Розпочинаючи вправи на темп, висоту і на гучність,
Слід спрямувати увагу на рівність та витримку звуку:
Слухати пильно, щоб голос ніде не тремтів, не хитався.
Видих веди економно, на цілий рядок щоб подовжить.
Зібраність, дзвінкість, політ, також стійкість, повільність та плавність –
Ось що ти слухом уважним спочатку повинен шукати у вправах.

Я вже казав, що гекзаметр О. Прянішнікова спрямований на розвиток дикції та дихання. Важливо пам'ятати, що головним тут є наступний технічний нюанс: перед початком кожного нового рядка необхідно робити вдих, а потім видих використовувати протягом всієї строчки.

Другою вправою є виконання скоромовок на розвиток дикції. Тут кожен може обирати на свій смак. Я намагався підбирати скоромовки таким чином, щоб були в них задіяні різні проблемні звукові поєднання. Наведу деякі:

Був собі цербер, та переполуцебрився на полуцебрєнята.

Бук бундючивсь перед дубом, тряс над дубом бурим чубом. Дуб пригнув до чуба бука. Буде букові наука.

Вередували вереднички, що не зварили вареничків. Не вередуйте, вередниченьки, ось поваряться варениченьки.

Вовк-вовцюг вівцю волік. Вова вовку – вила в бік. Як завив же

вовк-вовцюг, миттю випустив вівцю.

На дворі трава, на траві дрова: раз дрова, два дрова, три дрова. Дрова вишир двору, дрова вздовж двору. Чи не вмістить двір дров, треба видворити дрова на дров'яний двір.

У нас надворі подвор'ї погода розмокропогодилася.

Дзижчить над житом жвавий жук, бо жовтий він вдягнув кожух.

Зшитий ковпак не по-ковпаковськи, вилитий дзвін не по-дзвіновськи! Треба ковпак перековпакувати перевиговпакувати і треба дзвін передзвінувати перевидзвінувати.

Вашому Паламареві нашого Паламаря не перепаламарювати не перевипаламарювати. Наш Паламар вашого Паламаря перепаламарить, перевипаламарить.

Їхали крамарі, стали на горі та й забалакалися – про Прокопа, про Прокопиху і про маленьких Прокопенят.

Рапортував та не дорапортував, дорапортовував, так зарпортувався.

Везе Сенька Саньку з Сонькою на санках. Санки скок, Сенька з ніг, Саньку в бік, Соньку в лоб, всіх в замет.

Тридцять три кораблі лавірували, лавірували, лавірували, лавірували та не вилавірували.

У країні висхідного сонця жили-були три японця: Як, Якцедрак і Якцедракцелоні, і три японки: Цип, Ципцедрип і Ципцидрипцилоні. І всі вони побралися Як на Цип, Якцедрак на Ципцедрип, а Якцедракцелоні на Ципцедрипцелоні.

Шило шубку Шурі шило, шовком, шерстю, шви обшило. Вийшла шубка прехороша нашій Шурі на порошу.

Під час виконання скоромовок важливо пам'ятати, що швидкість в їх проголошенні є похідною від правильності, тому зі швидкістю не слід поспішати. Скоромовки виконуються різноманітними засобами, які можна між собою комбінувати: по-перше, звичайним, тихим, гучним голосом; по-друге, у статиці (руки притиснути до тіла) та динаміці (руки та тіло виконують вільні рухи); по-третє, у звичайному, уповільненому, прискореному темпі.

Нарешті, третій етап пов'язаний з вправами на взаємодію, які допомагають становленню саме діалогічного та полілогічного мислення. Ці вправи мають не лише вербальний, але й невербальний характер. Наведу тут кілька з чисельних прикладів. Перша вправа – хлопок долонями і передача сигналу будь-якому партнеру. Тут присутній момент несподіванки. До ударів долонями можна також додати звуки «Так!» або «Ні!» і вільно їх чергувати між собою. Друга справа зі звичайними м'ячами для великого тенісу. Тут також безліч варіантів. Скажімо, перекидання м'яча один одному під вигуки «Питання!» (кидок), «Відповідь!» (зворотний кидок). Нарешті, третя справа – праця з палками на взаємодію. Взагалі до цієї справи мене підштовхнула біомеханіка В. Мейєрхольда, яка, на відміну від системи К. Станіславського, стверджує, що дія, рух є первинним, а зміст вторинним і саме він є результатом дії, руху. Скажімо, два учасника беруть палки, кладуть на обидва плеча і повинні сумісно рухатись таким чином, щоб палки залишилися на своїх місцях.

Четвертий етап пов'язаний безпосередньо з тренуванням практик мовлення. І тут особисто я використовую наступні форми. Перша форма – робота з часом. Ця форма використовується під час підготовки дипломатичного корпусу. Я її вперше побачив у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка у 2014 р. на другому етапі Всеукраїнської олімпіади з філософії та релігієзнавства. Скажімо, студентам дається одне завдання. Вони повинні підготувати його таким чином, що промова кожного триває дві хвилини. Тобто у ці дві хвилини необхідно вкласти тільки головне. Крім того, заздалегідь необхідно підготувати кілька питань для інших учасників. Під час виступу, ті, хто слухають, повинні фіксувати деякі думки доповідача і ставити до них питання. Після того, як всі виступили зі своїми доповідями, надається хвилина кожному для постановки питань. Питання можуть бути загальними, тобто зверненими до всіх учасників, а також можуть бути адресними, тобто зверненими до конкретної людини. Останні, безумовно, мають більшу вагу, оскільки свідчать про вміння

слухати іншого. Далі, кожен має дві хвилини часу, щоб відповісти на запитання. Той, хто відповідає перш за все повинний надати відповіді на адресні питання, а потім може торкнутись і загальних питань. Цю форму можна доповнювати використанням не лише одного, а кількох проблемних питань.

Друга форма, яку використовую і вступі до спеціальностей і під час організаційно-виховної роботи – дебати за методикою К. Р. Поппера. У нас на факультеті взагалі ця форма використовується на різних спеціальностях: не лише філософи, але й політологи, соціологи, міжнародні відносини. Існує і загально-університетський і факультетський клуби з дебатів. Вважаю методика К. Р. Поппера дуже ефективною. Це досить жорстка форма з визначенням специфіки функціональних обов'язків всіх учасників, де студенти навчаються не лише певним промова, але й вмінню слухати іншого, грамотно ставити питання тощо.

Нарешті, третя форма, яку використовую у навчанні та у позанавчальній діяльності – філософська кав'ярня. Як відомо засновником філософської кав'ярні є французький філософ М. Соте, який 13 грудня 1992 р. на площі Бастилії у «Кафе маяків» провів першу таку зустріч, що поєднала у собі традиції семінарського заняття та кави-брейка водночас. Дискусійний характер філософської кав'ярні сходиться до античної традиції агори, сократівських діалогів, а також чисельних літературних салонів. На спеціальності «філософія» у нашому університеті перше філософське кафе відбулось у 2012 р. у третій четвер листопаду – Всесвітній день філософії.

Настав час перейти до наступної гуманітарної практики, а саме читання. Людина є різноманітною істотою – не лише політичною (Аристотель), але й співаючою (Г. Шпет), тою, хто сміється (В. Соловйов), тою, хто розмовляє (М. Бахтін). При цьому, всі чотири визначення людини розкривають комунікативний, словесний вимір його буття. Становлення останнього є неможливим поза читанням – фундаментальної процедури, яка є спроможною допомогти людині розкрити її власний образ. Сьогодні, на превеликий жаль, читання

багато у чому спрощується, редукується або до інтелектуальної процедури з запам'ятовування певного масиву інформації, або до естетичного проведення часу. Але, якщо йдеться про створення власної еліти, яка спроможна ставити складні питання і вирішувати завдання, які потребують навичок нелінійного мислення, то оволодіння читанням є одним з важливих механізмів.

Феномен читання звертає на себе увагу інтелектуалів. Нагадаємо, такі праці, як «Истина та метод» Г.-Г. Гадамера [5], «Роль читача. Дослідження з семіотики тексту» У. Еко [27], «Історію читання» А. Мангуеля [14], «Простір літератури» М. Бланшо [2], «Слова» Ж.-П. Сартра [18], «Слова та речі» М. Фуко [19] тощо.

Читання як структура зі створення певних сенсів, поглядів є спів-буттям тексту та читача. Читання виводить у неприховане не лише сенс того, що сказано або написано у тексті, але й завдяки такому виведенню встановлює у бутті певні скріпи сенсів, тобто онтологізує сенс. Читання потребує від читача напруги. М. Гайдеггер відмічав, що справжнє читання – це збирання заради того, що вже поза нашим розумінням прийняло нас у власний вимогливий поклик, незалежно від того, чи відповідаємо ми йому або є неспроможними [22, с. 258]. Таке збирання найбільш повним чином здійснюється під час опрацювання текстів метафізичного характеру, що неминуче передбачають особливого роду зверненість читача.

Читання – один з шляхів становлення і формування в людині особливих, метафізичних органів, завдяки яким у його бутті є актуальними стани свободи, любові, віри, гідності, відповідальності тощо. К. Воннегут у «Колисковій для кішки» стверджував, що якщо людину позбавити радості і втіхи, що надає література, він помре від скам'яніння серця або від атрофії нервової системи. В. Дільтей писав, що одна з головних функцій поезії – пробудження, зміцнення, підтримка в людстві чудової енергії життєвого почуття, що сповнює нас у самі прекрасні миті життя [10, с. 299]. Цілоком поділяючи цю думку, важливим бачиться саме те, що відбувається в нас, коли ми сповнює-

мось цією енергією. Кожна велика книга переносить нас до витоків мови, дає досвід безпосереднього бачення світу в його аксіологічних та екзистенціальних координатах. Тексти приводять у певному напрямку уяву читача, і цей напрямок – саме виток мови.

Читання як утворююча структура є досвідом часу. Читання містить всі ключові компоненти цього досвіду, що були розгорнути Е. Гуссерлем у праці «Феноменологія внутрішньої свідомості часу» [7]. Відштовхуючись від цих ідей, спробую розкрити твірний характер читання як руху до темпорального виміру буття людини.

Аналіз свідомості-часу, що був здійснений Е. Гуссерлем – одна зі знакових спроб в історії філософії проникнути у таємницю цього феномену, яка обумовила саме філософське розуміння часу в ХХ ст. Багато в чому на підставі підходу Е. Гуссерля стали можливими і фундаментальна онтологія М. Гайдеггера, і деконструктивізм Ж. Дерріда тощо. Як відомо, Е. Гуссерль у своєму аналізі, по-перше, виключає об'єктивний час, залишаючи його дослідження природничим наукам, і концентрує увагу на суб'єктивному характері часу: свідомість як така є потоком часу; по-друге, він проводить межу між відчуттям тривалості та тривалістю відчуття, критикуючи підхід Ф. Brentano. Суб'єктивуючи час, Е. Гуссерль у якості екземплярної основи аналізує звучання мелодії. У цьому відношенні читання, на мій погляд, є більш презентабельним, оскільки суб'єктивність часу тут визначається швидкістю часу, яка на відміну від цілком встановлюється читачем. І. Бродський називав книгу засобом руху в просторі досвіду із швидкістю сторінки, що перегортається [3, с. 11]. Існує особлива техніка повільного читання, яка дозволяє досліджувати глибинні шари текстів. Прикладом цього – праця В. Подороги «Вираз та сенс», де досліджуються творчі ландшафти мислення С. Кьєркегора, Ф. Ніцше, Ф. Кафки, М. Пруста тощо. Але до ідеї повільного читання звернемось далі.

Для характеристики модусів свідомості-часу Е. Гуссерль використовує різні поняття: первісне враження, первісна пам'ять, очіку-

вання, вторинна пам'ять тощо. Однак найбільш такими, що охоплюють сутність діла, розкривають часовий характер читання, надають підстави для його темпорального виміру – імпресія, ретенція, протенція, репродукція. Вказані модуси часу утворюють лінійний характер читання і обумовлюють перехід від часової безперервності до темпоральної дискретності читання.

Імпресія – точкова частина часу, вона орієнтована на теперішнє і змінюється з приходом кожної нової фази прочитаного. Імпресія є не лише враженням, але й вторгненням. У своїх коренях – лат. *impressio* – імпресія передбачає інтенсивність, повноту дії, рух всередину (*im*) та тиск (*pressio*). Таким чином, те, що читається, повинно не просто здійснити враження, але й вторгнутись у межі буття читача, захопити його, утримувати своєю енергією його увагу.

Ретенція це не просто первісна пам'ять про те, що було тільки прочитано, але й утримання в міру віддалення від точки імпресії. Ретенція є утриманням того, що підлягає читанню і що вторгнулось у буття читача, і є важливим кроком до читання як збирання. Те, що прочитано, не просто погружається у минуле, становлячись «перш прочитаним», але утримується напругою (*tensio*), що спонукає до поверненню, повтору (*re*). Відносно імпресії ретенція являє собою серію зворотних напружень, що встановлюють живий горизонт того, що було прочитано. Е. Гуссерль порівнював ретенцію з хвостом комети, яка приєднується до кожної нової імпресії. На підставі ретенції здійснюється вглядання у те, що було прочитано та схоплення його сенсу. При цьому, ретенція має подвійну спрямованість: з одного боку ту, що слугує конституюванню частини прочитаного тексту, з іншого, ту, що конститує саму первісну пам'ять про нього у потоці нових вражень. В обох випадках ретенція визначає первісні умови того, що прочитане стає частиною досвіду самопізнання читача.

Якщо імпресія – точкова частина часового досвіду читання, його «тут-і-зараз», а ретенція – первісне утримання прочитаного, то протенція (лат. *pro-tensio*) як найбільш обширна частина досвіду є тиск

(tensio), що намагається рухатись уперед (pro), або, точніше, це – передбачення. Протенція як передбачення оживлює процес читання, підхоплюючи наступну частину тексту і приводячи його до здійснення. Ж.-П. Сартр відмічає, що читаюча людина передбачає, очікує. Вона передбачає кінець фрази, початок наступної, наступну сторінку та вони повинні підтвердити або спростувати його припущення [18, с. 35]. Таким чином, читання неможливо поза гіпотезами, фантазіями, спонуканнями, надіями та розчаруваннями. Гіпотетичність читання вкорінена у протенції, яка на відміну від ретенції завжди є відкритою. Відкритість передбачення залишає можливість для іншого буття або небуття. Відкритість фундає собою не лише досвід надій та розчарувань читача, але й феномен поліфонічності читання.

Поряд з імпресією, ретенцією, протенцією, важливу роль в утворюючому характері читання відіграє репродукція. Репродукція – це не просто вторинна пам'ять або пригадування, але саме re-productio є відтворенням. На підставі репродукції здійснюється вглядання у прочитане у зворотньому напрямку, де колись сприйнятий імпресією, утриманий ретенцією, передбачений протенцією текст виявляється тим самим. Е. Гуссерль наполягав на тому, щоб у репродукції кожний предмет (у даному випадку текст) темпорально був розтягнутим, маючи власну імпресію, ретенцію, протенцію, але вже під рубрикою відтворення. Репродукція є актом свободи читача. Він є вільним самостійно обирати як і в якому порядку відтворювати сприйнятий текст. Репродукція є «здійсненням-заново» читання тексту, і тут відбувається щось, що принципово відрізняє даний аналіз темпоральності читання від гуссерлівського аналізу мелодії.

Читання як утворююча структура конститується імпресією, ретенцією, протенцією, що встановлюють лінійний горизонт читання як часового досвіду. Однак, це достатньо відома річ – текст недостатньо прочитати, його необхідно ще й зрозуміти, а це передбачає артикуляцію не лише лінійного, але нелінійного рівня. Мабуть, мелодію можна прослухати, і це буде достатнім для розуміння суб'єктивного характе-

ру часу. Але, насправді, я не впевнений, що такий підхід дає справжнє переживання мелодії, про що свідчить робота О. Лосева «Музика як предмет логіки» [13, с. 195–368]. Читання дозволяє артикулювати інший, відмінний від лінійного, досвід часу. Тут, на мій погляд, і починається розрізнення між часовим і часовим досвідом читання.

Текст містить у собі багато неясного, незрозумілого для читача. Як відмічав У. Еко, у тексті є набагато більшого, що сниться нашим теоретикам тексту [27, с. 74]. Опрацювання цього незрозумілого і нез'ясованого здійснюється у репродукції. І якщо Е. Гуссерль стверджував наявність недосконалого пригадування як певної невизначеності у пам'яті тону, що колись звучав, то у випадку читання пригадування може бути досконалим, коли певна частина тексту або фраза пам'ятається добре, більш того, напам'ять, але зміст її залишається нез'ясованим, що потребує з боку читача зусиль. Інакше кажучи, текст можна пам'ятати ясно і чітко, відтворювати його неодноразово, але не розуміти його. Нерозуміння і складає той залишок, що примушує не просто неодноразово відтворювати текст, але й зміни у бутті людини.

Зв'язок між імпресією, ретенцією, протенцією, як показав Е. Гуссерль, лінійна і відносно до них репродукція як акт свободи є дискретною. Але репродукція сама по собі не гарантує розуміння тексту. Тому важливо показати, що встановлюється у тексті завдяки репродукції. Впізнавання артикулює у читачі певні стани і, можливо, у лінійності імпресіонально-ретенціального зв'язку. Для розуміння того, як те, що встановлюється за допомогою впізнавання, волає до більш глибинного шару – пригадуванню. Тобто потрібна зміна у самому існуванні читача, його цілісне звернення до суті того, що читається. А це є виходом на іншій рівень роботи з текстом.

Пригадування, з часів Платона, є пошуком істини у собі і себе в істині. Е. Гуссерль стверджує лінійність часу і читання в аспекті впізнавання дійсно може бути розглянуто у контексті цієї лінійності: імпресія дає первісне враження від тексту, ретенція його утримує, а протенція передбачає подальший розвиток сюжету. Пригадування порушує

лінійність, потребує виходу на дискретний рівень роботи з текстом. У пригадуванні часові процеси протікають дискретно, оскільки для виведення смислу тексту у неприховане необхідно не тільки здійснити варіювання прочитаного у репродукції, але й ще перенести себе у таку точку, з якої смисл стає зрозумілим. Таким чином, пригадування у репродукції здійснюється не механічно шляхом багаторазового повторювання, але органічно – присутністю читача у певному стані. Цей стан Ж.-П. Сартр характеризував як мовчання, тобто читач повинен одразу без провідника піднятися на висоту мовчання [18, с. 36]. Таке мовчання є впадіння читача у виток мови – його апофатичний простір. У такому сенсі читання фундується такими екзистенціалами як зіткнення з ніщо і досвідом смерті [23, с. 323–325].

Справжнє читання є зіткненням з ніщо, оскільки читач залишається наодинці з текстом. Тут не працює жодна літературна критика, що вчить, як потрібно розуміти той чи інший твір. Безумовно, літературний твір можна розуміти з точки зору різноманітних критиків. Але при цьому виникає питання про власне розуміння, не у сенсі ігнорування їх досвіду, що було б невіглаством, але набуття власного персонального погляду. Точки зору інших мислителів є важливими у контексті поліфонічності читання, але це є окремим питанням. Їх бачення – це їх розуміння, їх досвід. Читання як досвід самопізнання потребує не ігнорування чужого досвіду, але винесення його за дужки, і тут читач опиняється немов у пустелі, де необхідно покладатись на власні сили. Читач перебуває у самотності перед твором, він уходить у незвідане, його кожний наступний крок є поступом у невідоме. І тільки, лише ступив можна знайти якщо не ґрунт, то певну точку, на підставі якої можна рухатись далі, і при цьому нема жодної гарантії, що досвід читання завершиться для читача позитивно.

Досягнення простору витока, у якому читач знаходить горизонт власного, нехай і недосконалого, але власного особистісного прочитаного. Набуття цього горизонту є кристалізацією смислу, його онтологізацією, яка по відношенню до часового процесу читання у

лінійності імпресії, ретенції, протенції, додає дискретність часового виміру як стану, в якому і стає можливим нові зчеплення смислу як явища у бутті. У цьому відношенні читання є завжди вчинком.

Читання як досвід темпоральності буття є діалогом між текстом і читачем. Такий діалог є герменевтичним за визначенням, оскільки, на думку Г.-Г. Гадамера, проміжність між предметністю твору, яка може знаходитись на історичній і соціокультурній відстані від читача, і читачем, який, у свою чергу, належить до іншої традиції, і є справжнім місцем герменевтики. Читання є тлумаченням і вірність цього тлумачення заснована на відмові від осяянь і обмеженості непомітних навичок мислення. У читанні важливо, щоб була можливість говоріння для самого тексту, виходячи з певного горизонту бачення. Читання має характер нарисів, сукупність яких утворює розкриття потенцій цього горизонту. Круговий рух читання є підпорядкованим ідеє розуміння цілого з сукупності частин, і, навпаки, він маніфестує взаємодію двох рухів: читача назустріч тексту і тексту назустріч читачу як зведення смислових горизонтів. Тут є присутнім передбачення завершеності тексту, що йде від протенції. Як казав Г.-Г. Гадамер, читач постійно керується у своєму розумінні ще й трансцендентними очікуваннями смислу, що випливають з його відношення до істини того, про що йдеться у тексті [5, с. 348]. Таким чином, розкриття всіх потенцій тексту у читанні є нескінченим процесом.

Що стосується праксеологічного аспекту феномену читання, то тут найважливішим є безпосередньо його певна організація у студентській аудиторії. Наведу низку прикладів.

Перший приклад пов'язаний з тим, що особисто на мене сильний вплив здійснила ідея С. Аверінцева про те, що діалоги Платона від самого початку були призначені для декламації, тобто для читання вголос, а читання вголос як процес є невід'ємним від процесу породження смислів. Тому на заняттях ми експериментували наступним чином. Читання діалогів Платона було організовано на трьох мовах: українській, російській, англійській. Читання вголос, по-перше, роз-

виває риторичні навички, по-друге, актуалізує асоціативне мислення, по-третє, надає поштовх порівняльній роботі, яка дозволяє схоплювати не лише стилістичні, але й семантичні нюанси текстів. Що стосується безпосередньо давньогрецької, то тут були суттєві обмеження, але ми також намагались артикулювати у давньогрецькому тексті певні фундаментальні поняття, а потім досліджували як вони розкриваються в інших мовах.

Другим прикладом є рефлексивне читання текстів, де студенти брали певний уривок (главу або параграф), намагались у кожному абзаці знайти ключові слова, сформулювати основну ідею тексту, розбити текст на змістовні блоки, нарешті, виразити власне відношення до цього тексту. Це не зовсім складне завдання, але воно навчає підходити до текстів з більшою увагою.

Третім прикладом є пошук у тексті бінарних опозицій з наступним їх обґрунтуванням і розкриттям. Евристичним тут оказався текст «Бхагават-Гіти», хоча міг бути і інший текст.

Четвертим прикладом є напрацювання навичок повільного читання. Тут ми звертались до текстів Р. Декарта, його «Правил для керівництва розумом». Брали, скажімо, перше правило, його первісне формулювання і намагались шляхом поступового занурення у текст розкривати притаманні тексту змісти. У цьому ж контексті цікавим був досвід повільного читання праці Р. Барта «Уявлення знаку», у просторі якого рухались з зупинками, повторами, поверненнями до початку тощо. Читання тут доповнювалось практиками писання, до яких я тут переходжу.

Писання – третя, поряд з мовленням і читанням, гуманітарна практика. Писання є творчим процесом, лабораторією письменника, основою якого є певний метафізико-поетичний досвід. Поет тут не стільки той, хто складає вірші, скільки у давньогрецькому сенсі – ποιητής – утворювач та виконавець водночас, або за висловом У. Х. Одена, він є тим, завдяки кому мова є живою [3, с. 15]. Писання є певною подією і тому воно дуже важко піддається визначенню, запобігає встановленим

меж. Писання не є складанням слів у речення, речень в абзаци, абзаців у глави тощо, але це те, що розкривається через них. Коли літери покривають біле полотно паперу, то це не просто на ньому розміщуються чорні знаки, пустельне і німе полотно починає звучати: міркувати, любити, ненавидіти, сміятись, плакати тощо. Засновник граматології або науки про писання Ж. Дерріда казав, що букви живуть і дихають, оскільки письменник є *γραμματοκοσ* – той, хто народжує літери.

Писання, незалежно від причин, які його викликають (особистісні, ідеологічні, матеріальні тощо), предметів, що відтворюються (аристотелівська класифікація: які вони були, які вони є, якими вони уявляються, якими вони повинні бути), а також власного характеру (дільтеєвській розподіл літератури на суб'єктивну та об'єктивну), є, у першу чергу, безпосереднє звернення до мови і особистісне спілкування з мовою. Семантична позачасовість слова і кінцевість буття письменника – два полюси, що встановлюють механізм утворюючої дії, у якому відцентрова енергія мови, виходячи з минулого чи сьогодення, спрямовується у майбутнє.

Справжній філософський або науковий текст окрім філософської та наукової, має певну літературну значущість. Про це свідчить найбільш престижна премія у світі – Нобелівська: Т. Моммзен отримав її у 1902 р. за науково-історичну працю «Римська історія», А. Бергсон у 1927 р. за філософський трактат «Творча еволюція», Б. Рассел у 1950 р. за працю «Шлюб та мораль», У. Черчилль у 1953 р. за багатотомну історичну працю «Друга світова війна». Це горизонти, до яких варто прагнути, але ж під час навчання необхідно оволодіти саме базовими загальнонауковими навичками та вміннями. По-перше, це конспектування (текстуальне, вільне, тематичне) і реферування (інформативне, індикативне). По-друге, написання наукових тез, що дуже дисциплінує мислення. По-третє, вимоги до академічного письма побудовані таким чином, що курсова робота, дипломна робота рівня «бакалавр», випускна магістерська робота, дисертація є певним єдиним комплексом. Тобто вміння писати курсову роботу

створює умови для написання дипломної та випускної магістерської. А засвоєння останньої є фундаментом для докторської дисертації (PhD). Окремо хотів би відмітити науковими і філософськими поняттями. Ця робота організована таким чином, що, скажімо, на вступі до спеціальності студенти складають словник з таких напрямків, як «світогляд», «метафізика», «онтологія», «гносеологія», «етика», «естетика» тощо. У словнику не лише дається визначення тому чи іншому поняттю, але й відносно кожного поняття студент повинний виказати власну думку.

Мовлення, читання, писання складають той фундамент, на якому будується методологічна культура. Г. Шпет колись помітив, що методологія є тим окуляром через який науковець дивиться на цей світ і осягає його [25]. С. Гессен відмічав, що саме наявність методу відрізняє науковця від любителя. Я б додав, що методи – це певні інтелектуальні інструменти. Подібно тому, як скульптор оброблює мармур різцем, долотом, молотком, напилком, так і науковець завдяки методам оброблює власний дослідницький матеріал. Засвоєння методологічної культури – тривалий процес. Особисто мені уявляється важливість усвідомлення і розрізнення трьох методологічних підходів: класичного, некласичного, постнекласичного. Всі три підходи, так чи інакше, необхідно спробувати як вони працюють у конкретних випадках. Відносно класичних методів (опис, аналіз, синтез, індукція, дедукція, спостереження тощо), то їх засвоєння може відбуватись у межах як формальної праці з текстами, так і під час проведення дебатів, дискусій тощо. З некласичними методами (структуралізм, герменевтика, постструктуралізм тощо) складніше, оскільки вони передбачають не лише пізнавальну, але й розуміючу установку. Інакше кажучи, текст необхідно не лише пізнати, але й зрозуміти, а останнє можливо лише в інтерсуб'єктивній установці. Більш того, некласичні підходи передбачають якщо не володіння мовами, то вміння з ними працювати, оскільки інтерпретація спрямована на пошук певних нюансів, які неможна охопити одразу при поверхневому знайомстві з текстом.

Що стосується постнекласичної методології, то тут хотів би артикулювати синергійний підхід. Останній передбачає звернення уваги на нелінійні, стохастичні процеси. Синергійність може проявити себе під час дискусій між представниками різних наукових напрямків на визначену тему, коли несподівано і непередбачено виникає щось нове. А це є можливим лише завдяки високому рівню організованості, довіри між учасниками дискусії. Ось чому засвоєння методологічної культури процес дуже складний і тонкий. Звідси ми переходимо до наступної організаційної складової.

На мою думку, лекційно-семінарська форма є і залишиться базовою у вишах. Але як свідчить статистика, коефіцієнт корисної дії лекційної форми є дуже невисоким. Я не займаюсь передбаченнями, але висловлю думку, що з часом лекції можуть бути частиною освіти off-line, коли на спеціальних порталах можна буде ознайомитись з певним матеріалом. А під час занять буде його практичне обговорення або засвоєння. Я впевнений, що філософія є цілком практичною дисципліною у широкому сенсі слова, оскільки навіть найбільш абстрактні ідеї потребують вміння і навичок роботи з ними. Тому комунікативний підхід мені уявляється дуже евристичним. Тут знову пригадаю умови засвоєння постнекласичної методології. Крім цього, вважаю важливим будування учбового матеріалу таким чином, щоб студенти могли бачити у різноманітних історичних, сучасних подіях певні механізми, тенденції, які знаходяться в їх підвалинах. Плюс до цього, комунікативно-праксеологічний підхід стимулює активність самих студентів. Це уявляється дуже важливим, щоб вони були не пасивними приймачами інформації, а її дослідниками, дешифрувальниками.

Про таку складову як аксіологічна, що полягає у створенні певної творчої атмосфери у колективі, я висловлюсь лише пунктирно, оскільки це те, що потребує не слів, а дій. Справа у тому, що встановлення подібної атмосфери, по-перше, багато у чому залежить саме від викладача, а також куратора групи, а по-друге, знову на цьому наголошу, це той ключ без права передачі, що працює сингулярно, потребує

постійного напруження інтелектуальних, емоційних сил від викладача і куратора. Парадокс у тому, що це системна вимога, але вона цілком є позасистемною. Це рівень самоорганізації групи і викладача як певного спільного організму.

І зараз мені залишилось поміркувати над сьомою складовою філософської майстерні – теоретичною, яка стосується утворення власної метафізики. Під останнім я розумію сукупність тих вітчизняних текстів, які були б новим внеском у світову культуру. Відомо, що Г. В. Ф. Гегель нарікав на долю того народу, що не створив власної метафізики. І тут також є нюанси. Справа у тому, що між філософською майстернею у тому вигляді, як вона була позначена вище, і створенням власної метафізики, не існує прямої причинно-наслідкової кореляції. Подібна метафізика належить до сфери дії духу, який, як звісно, віє, де хоче. Я ж позначив лише ремісницький рівень філософської майстерні. Але подібна думка про те, що подібна кореляція є можливою, повинна бути. Антична τέχνη потребує доповнення у вигляді ποιησις. Платонівська академія багато у чому створила умови для розкриття філософського дару Аристотеля, незважаючи на те, що останній відбувся у власній самостійності лише тоді, коли покинув стіни академії. Атмосфера Тюбінгенського університету була такою, що завдяки їй у різні часи розквітли таланти Ф. В. Й. Шеллінга, Г. В. Ф. Гегеля, Е. Целлера, Х. Зігварта, А. Швейцера, В. Гесле та ін.

О. Пятигорський одного разу привів наступну притчу [17, с. 8-9]. Старий вчитель повернувся додому у рідне село, зібрав учнів і запитав про кінець світу. Один учень вскочив і крикнув: – вчитель, кінець світу є дуже близьким! – Чому ти так вважаєш? – запитав його вчитель. – Тому що, всі про це постійно кажуть. Другий учень піднявся і промовив: – вчитель, кінця світу не буде! Тоді вчитель його запитав: – чому ти так вважаєш? – Тому, – відповів учень, – що коли існують цікаві безперервні розмови, то ніякого кінця світу не буде. Розмови про філософію, розмови про те, якою бути філософією у вищих, яким чином її викладати, як будувати взаємодіносини з учнями – все це я вважаю дуже цікавими, плідними розмовами.

РОЗДІЛ 8

ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ В СИСТЕМУ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ: РИЗИКИ, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

На порозі ХХІ століття людство опинилося в ситуації, коли виникає усвідомлення того, що політична та економічна ізоляція окремих країн від зовнішнього світу унеможливує здібність самостійно долати наслідки глобальних викликів, що загрожують людській цивілізації й висуває перед країнами, державами, регіонами й континентами ключові питання щодо всебічної взаємодії й співробітництва на принципах рівності, взаємоповаги, збереження само-ідентичності народів, етносів, спільнот. Україна, яка обрала шлях європейської інтеграції, намагається у зовнішній політиці презентувати себе як демократична держава з ринковою економікою, прагне мати тісну інтеграцію у різних сферах життєдіяльності з провідними країнами світу. Але глобальний світ має свої особливості й диктує певні умови для співіснування багатьох країн з різним економічним розвитком, політичними режимами та культурними особливостями, тому без консолідованих зусиль вирішити проблеми виживання й розвитку людства неможливо. Але нерівномірність економічного розвитку країн, гостра конкуренція і боротьба за ринки збуту у світовому економічному і політичному просторі й на сьогодні є актуальними. З ними повинна рахуватися й Україна, яка шукає своє гідне місце в когорті європейських держав.

У добу незалежності перед сучасною Україною повстали ряд важливих проблем, пов'язаних з визначенням головних ціннісних пріоритетів, які дозволять їй трансформувати суспільство в умовах глобальних викликів. Вирішення цих завдань здійснюється у площині переходу не

тільки від індустріального до інформаційного, але й від тоталітарного до посттоталітарного типу суспільства, що потребує вирішення багатьох проблем, які гальмують її розвиток та пов'язані з подоланням негативних рецидивів минулого. Тому духовна сфера, наука, формування національних за змістом й формою освітнього, культурного та інформаційного просторів є тими важелями, за рахунок яких можна цивілізовано й виважено пройти цю трансформацію, визначивши для себе спектр ціннісних орієнтацій для власного розвитку.

Однією з ключових завдань України є економічна інтеграція з провідними країнами світу. Україна, обравши шлях євроінтеграції, намагається перебудувати економіку на ринкових засадах, що дозволить їй конкурувати на європейських ринках. Але слід констатувати, що суспільно-політичні процеси, що мають місце в Україні протягом двох десятиліть, політична нестабільність, урядові кризи та неспроможність політичної еліти здійснювати послідовні й рішучі реформи – усі ці фактори гальмують розвиток держави. Україна, яка знаходиться між інтегрованими економічними системами, таким як Європейський Союз (ЄС) та Євразійський Союз не може поодиноці вирішити безліч проблем, пов'язаних з економікою, тому економічна інтеграція та принципове визначення її напрямів є одним з ключових завдань подальшого розвитку. Крім того, очікуваний прорив від асоціації з ЄС в економічній сфері, на жаль, не надає позитивних результатів. Квоти, які існують в країнах ЄС, фактично обмежують доступ українських товарів на європейський ринок, але разом з тим, суттєва втрата традиційних ринків збуту товарів в країнах СНД привела до втрати мільярдів доларів прибутків, згорання деяких галузей промисловості, які мали тісну економічну кооперацію та співпрацю з російськими підприємствами. Стало очевидним, що усталений європейський ринок не поспішає швидко відкривати свій простір для приходу нових економічних гравців, які можуть скласти конкуренцію для європейських товаровиробників. Тому поступово зникає певна ейфорія України стосовно того, що її нетерпляче очікують у Європі, з'явля-

ється більш прагматичний й виважений підхід до усіх кроків, які вона здійснює на шляху до євроінтеграції.

Як відомо, головним сучасним інструментом взаємодії країн, регіонів та континентів є інформаційна інтеграція, без якої на сьогодні неможливо уявити сучасне суспільство та систему міжнародних відносин. Як відомо, 169 країн світу використовують Інтернет, з них 50% мають власні веб-сайти, 36 держав мають єдині портали. Лідерами сучасного інформаційного простору є США, Австрія, Нова Зеландія, Канада, Великобританія, Нідерланди, Данія, Німеччина. На шляху створення так званого «інформаційного суспільства» в Україні прийнято закон «Про інформацію», акти щодо питань визначення, використання та захисту інформації та ряд указів Президента щодо створення інформаційного суспільства. З 2003 р. працює єдиний веб-портал Кабінету Міністрів України [1, с. 112]. За останньою ініціативою Президента України планується створення Електронного уряду, який зробить процес відносин між владою й суспільством більш прозорим та буде протидіяти корупції в економічній сфері. У сфері освіти поширюються форми дистанційної освіти, створюється інформаційне середовище для розширення комунікативних та наукових зв'язків між вишами, сайти для публічного доступу до науково-методичних матеріалів тощо. Молодь, яку вважають новим «цифровим поколінням», сприймає не старі форми подання інформації та способи комунікації, а новітні, пов'язані з сучасними інтернет-ресурсами, тому суспільство й суспільні інститути мають відповідати нагальним потребам сучасного інформаційного суспільства та надавати сучасні й актуальні послуги усім членам суспільства в соціальній, економічній, культурній та інших сферах життєдіяльності. У зв'язку з цим, для створення сучасного інформаційного та комунікативного простору в Україні необхідно:

- реформувати економіку на нових технологічних принципах, з використанням сучасних інформаційних технологій;
- підвищити рівень освіти, науково-технічного та культурного

розвитку громадян за рахунок розширення інформаційного обміну;

- створити й розвинути ринок інформації та знань як чинника виробництва, праці й капіталу;
- удосконалити процес поширення й використання інформації та створити основи інформаційної безпеки держави.

Але разом з перевагами інформаційного суспільства виникають й певні загрози національній безпеці держави такі, як інформаційна війна, інформаційна агресія, інформаційна маніпуляція. Україна за останній період гостро відчула небезпеку цих проявів як у власному, так й світовому інформаційному просторі.

Третьою ключовою проблемою є інноваційний прорив в усіх сферах життєдіяльності, який дозволить створити конкурентоспроможну ринкову економіку та підготувати сучасні кваліфіковані кадри, які готові працювати в нових економічних умовах. Це, у свою чергу, вимагає від наукових організацій та освітніх закладів стати активними учасниками інноваційного процесу, дієвими стимуляторами розвитку продуктивних сил. Але для здійснення інноваційних трансформацій у суспільстві та економіці необхідно створити ряд умов, які нададуть змогу вирішити ці проблеми.

По-перше, це політичні умови, які будуть сприяти реалізації інноваційних ініціатив на загальнодержавному рівні та забезпечувати стійкі соціальні процеси; підтримувати науково-технічний розвиток та формувати імідж України як держави, що акумулює та зберігає інтелектуальний потенціал.

По-друге, це нормативно-правові умови, на підґрунті яких можна створити інтегровані економічні комплекси на основі нормативно закріплених правил.

По-третє, це економічні умови, які дозволяють інтегрувати науку та бізнес, об'єднувати ресурси для отримання економічного та комерційного ефектів та створюють комфортне середовище для розвитку інновацій [2, с.118].

На жаль, як свідчить статистика, інноваційного прориву в Україні на сьогодні немає. Чимало підприємств машинобудівного, металургійного та хімічного комплексів працюють за старими радянськими технологіями, які не дають необхідного економічного ефекту, а самі підприємства є енерго- та ресурсо-затратними та потребують серйозної модернізації. Крім того, інженерно-технічна освіта не достатньо перебудована на підготовку сучасних кадрів, які можуть працювати на підприємствах, що використовують інноваційні технології, а здебільшого готує фахівців за навчальними програмами, які мало відрізняються від радянських. Крім того, відчувається гостра нестача сучасних висококваліфікованих інженерно-технічних спеціалістів.

Відомо, що у 2009 р. тільки 10,7% підприємств впроваджували інновації на виробництві, у 2011 р. цей показник досяг лише 12,8%. Фінансування інноваційної діяльності з держбюджету у 2009 р. складало 127 млн грн., у 2011 р. – 149 млн грн. [3]. Гальмування інвестицій в економіку України пояснюється й неефективною боротьбою влади з корупцією, яка пронизує майже усі сфери життєдіяльності й сприяє розкраданню величезних бюджетних коштів та несе небезпеки для інвесторів. Як відомо, у вересні 2012 року розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію Загальнодержавної програми розвитку конкуренції в Україні на 2013-2023 роки, розроблену Антимонопольним комітетом України. Певні кроки по боротьбі з корупцією активізувалися з 2014 року, коли за ініціативою «Центру протидії корупції» в Україні прийнято закон, який зобов'язує українські компанії розкривати інформацію про своїх реальних власників. Боротьба з офшорами вимагає зміни податкового кодексу та інших законів України, що створить належні умови для збереження капіталів в Україні. За останні два десятиліття прийнята ціла низка законів та законодавчих актів, які регламентують розвиток економіки, а разом з нею й соціальної сфери. (закони «Про зовнішньоекономічну діяльність» (1991 р.), «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» (1992 р.),

«Про Антимонопольний комітет України» (1993 р.), «Про захист економічної конкуренції» (2002 р.), «Про ціни й ціноутворення» (1990 р.), «Про власність», «Про підприємництво», «Про підприємство України», «Про інвестиційну діяльність» (1991 р.) тощо). Незважаючи на те, що в Україні є відповідна законодавча база для розвитку ринкової економіки, малого й середнього бізнесу, на жаль, більшість законів мають формальний характер, а масштабна корупція, монополізм, бюрократія, які проявляються в усіх сферах життєдіяльності, гальмують усі процеси поступального економічного розвитку України, зводять нанівець усі зусилля підприємців та учасників економічних процесів. Не має чіткого регулятивного механізму, який би дозволяв дотримуватися усіх законів та нести покарання за їх порушення. На сьогоднішній момент в Україні діє закон «Про очищення влади» (про люстрацію) 2014 р. та створено Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), яке почало свою роботу у 2016 р., але, як ми бачимо, спостерігаються протиріччя між НАБУ і Генеральною Прокуратурою України за розподіл повноважень, що вийшло у публічну площину й висвітлюється у ЗМІ. Протиріччя між цими структурами, ймовірно, виникають тому, що багато функцій і повноважень у цих структурах тотожні, не має чіткої диференціації призначення й способів та інструментів роботи Національного Антикорупційного Бюро України (НАБУ), не вирішено до кінця питання взаємодії його з Генеральною Прокуратурою України. Демонстрація своїх сил й результатів роботи виявляє громадськості усі ознаки гострої конкуренції між ними за вплив та авторитет у суспільстві, але результативність їхньої роботи протягом останніх чотирьох років виявляється не достатньо високою.

Крім масштабної корупції, котра ще неподолана, економічному зростанню України заважає криза банківської системи, яка з 2014 року не має ніяких перспектив щодо швидкого оздоровлення. Якщо на 2006 р. кількість банків в Україні становила 193, з них 35 банків з іноземним капіталом, то у 2015 р. їх залишилося біля 120, з них з

іноземним капіталом 30% [4, с. 38].

За даними інформаційного порталу Державної служби України, ситуація з українськими банками на 2015 р. різко погіршилася. Так, прибутки банків на 01.10.2015 р. склали 153,5 млрд грн., а видатки 205,7 млрд дол., тобто банківська система має збитки у розмірі 52,2 млрд дол. За даними Держкомстату України, якщо у 2010 р. ВВП України складав 1079,3 млрд грн., то вже на осінь 2015 р. він становить 807,2 млрд грн., тобто –14,6%. Як наслідок, у січні 2008 р. зафіксована індекс інфляції (19,4%), у 2015 р. він становив вже 143,3%. Такі негативні процеси у економічній сфері приводять до гострих соціальних проблем, пов'язаних з падінням доходів населення. У зв'язку з цим впали й доходи населення. Так, якщо у 2010 р. доходи склали 858 млрд грн., то у 2015 р. – 575, 5 млрд грн., тобто на 282,5 млрд грн. менше [5, с. 20-22]. За статистичними даними, на 2015 р. банківська система втратила 23 млрд. грн. Зменшення відбулося за рахунок валютних коливань, але до кінця року у цілому банківська система втратила 21 млрд грн. та 4,3 млрд дол. США від вкладів фізичних осіб [6, с. 21].

Другою загрозливою тенденцією є падіння ділової активності та платіжної дисципліни суб'єктів господарювання, зменшення споживчих витрат населення, що є результатом погіршення кредитного портфеля українських банків. Так, станом на 1 січня 2015 р. частка простроченої заборгованості зросла до 13,5%, а на 1 листопада – 20,4% [7].

Третьою загрозою є збитковість банківської системи внаслідок зростання витрат на формування страхових резервів. Так, протягом 2015 р. поточний збиток банківської системи склав 56,3 млрд грн. Власний капітал банків, на жаль, невпинно скорочується й на кінець 2015 р. його величина зменшилася до рівня 124 млрд грн. Це, у свою чергу, впливає на недостатнє кредитування малого й середнього бізнесу за вигідними для підприємців ставками.

Для підтримки стабільності функціонування банківської системи фахівцями запропоновано залучення у банківську систему додаткових

довгострокових пасивів у національній валюті за рахунок стимулювання населення на відкриття депозитів з гарантуванням державою сум відшкодування вкладів фізичних осіб до 500 тис. грн.; пом'якшення вимог НБУ щодо обов'язкових витрат на формування страхових резервів, зокрема, для субстандартних кредитів до рівня 10% від суми наданих кредитів, «сумнівних» – до рівня 20% від суми наданих кредитів, «безнадійних» – до рівня 50% від суми наданих кредитів. Це дозволить більшості банків вийти на рівень беззбитковості [7].

Залишається гострою й проблема зростання внутрішнього виробництва товарів. Для вирішення цих проблем прийнято Державну програму розвитку внутрішнього виробництва, у якій закладено основу підвищення економічної стійкості України за рахунок розвитку внутрішнього виробництва; відновлення реального сектору економіки, підтримку вітчизняних виробників та розширення їх присутності на внутрішньому ринку, зменшення імпорту та досягнення у 2015 р. позитивного сальдо зовнішньої торгівлі України. У цілому виконання Програми надасть змогу у наступні роки забезпечити створення високорентабельних, менш енергоємних та екологічно чистих виробництв, здатних конкурувати на внутрішньому і зовнішньому ринку; збільшити у структурі вітчизняної економіки частки високотехнологічних виробництв; створити нові робочі місця, у тому числі з високими вимогами до кваліфікації фахівців і високим рівнем оплати праці; запровадити економічні стимули для організації або розвитку виробничих потужностей, спрямовані на виробництво вітчизняних аналогів імпортованої продукції; використати у повному обсязі наявних трудових і сировинних ресурсів та виробничих потужностей; розв'язати окремі соціальні проблеми (зниження рівня безробіття, створення нових робочих місць та підвищення рівня доходів населення); зменшити залежність від імпорту товарів та поліпшення зовнішньоторговельного балансу товарів і послуг [8].

Ще однією з нагальних проблем України є встановлення миру, безпеки і стабільності. Зовнішньополітична ситуація, яка склалася

в Україні за останні чотири роки, загострення україно-російських, україно-угорських, україно-польських стосунків засвідчують, що напрями зовнішньої політики потребують серйозного переосмислення. Це насамперед, гальмує євроінтеграційні процеси, негативно впливає на міжнародний імідж держави, веде до падіння авторитету держави, насамперед, серед країн Європи. Протягом 2014-2018 років відносини з країнами СНД значно погіршилися внаслідок підписання Угоди про асоціацію між Україною та країнами ЄС, насамперед, економічної частини, що ускладнило зв'язки з країнами СНД в рамках договору про зону вільної торгівлі. У вересні 2015 року МЗС України повідомило, що Україна планує зберегти мінімальний рівень участі у структурах СНД через неможливість різко розірвати багаторічні зв'язки секторальної взаємодії у тих галузях, які становлять інтерес для нашої держави. Але з деяких структур СНД Україна фактично вже вийшла. Так, з 17 березня 2015 р. Генеральна прокуратура України призупинила свою участь у Координаційній раді держав-учасниць СНД та вийшла з єдиної системи міждержавного розшуку осіб СНД. Крім того, Україна знизила своє політичне представництво у раді глав держав СНД, Раді глав урядів СНД, Раді міністрів закордонних справ СНД, припинена діяльність в рамках Комісії держав-учасниць СНД з використання атомної енергії у мирних цілях, Регіональній співдружності в галузі зв'язку, співпраці у сфері безпеки, правоохоронної, наукової, інформаційної, гуманітарної та інших сфер. Протягом 2014-2015 рр. Україною не підписано жодного рішення за результатами засідань вищих органів СНД. За даними «Європейської правди» на 2016 р. в Україні практично немає областей, крім Харківщини, де частка експорту в країни СНД перевищила б 50%. Нові обмеження з боку Росії після входження України до зони вільної торгівлі з країнами ЄС з початку 2016 р. знизили частку експорту в країни СНД до 38-40%, зокрема у Сумській, Харківській, Чернігівській, Миколаївській областях, в інших областях цей показник значно менший. Разом з цим, поступово збільшується частка експорту до європейських

країн. Так, 11 областей України 50% експорту спрямовують саме до Європи. Рекорд має Закарпатська область, яка поставляє 93% свого експорту до європейських країн, а до країн СНД – лише 20%. Як це не дивно, за останній рік Донецька й Луганська області мають 50% експорту саме за рахунок поставок до ЄС. За останні роки, незважаючи на падіння експорту у 20 разів, Луганщина у першому кварталі 2016 р. збільшила експорт у Європу у 10 разів, тобто вона за статистикою є «лідером євроінтеграції». Загалом за підсумками першого кварталу 2016 р. у 11 областях України фіксується зростання експорту в країни ЄС, з них у 9 областях збільшення відбулося на 10% [9]. Отже, важко але неспинно йде переорієнтація експортних потоків з пострадянського простору на європейський ринок. Це приводить до певних економічних ризиків та спаду деяких видів виробництва, що сприяли отриманню значних коштів до державного бюджету. Як відомо, багатовекторність української економіки надавала Україні значних прибутків та позитивно впливала на розвиток державних й приватних підприємств. Поступово ці процеси по суті стають одновекторними, спрямованими здебільшого на Європу, де традиційні експортні товари, які раніше йшли до країн СНД, вже не мають достатнього попиту на європейському ринку.

У цілому серйозна внутрішньополітична ситуація в Україні протягом 2014-2018 рр. негативно вплинула на усі макроекономічні показники розвитку держави. Так, за даними економічних експертів, українська економіка втратила прибутки від вугільної, металургійної, машинобудівної та хімічної промисловості, яка розташована у східних регіонах, де проходить збройне протистояння. Протягом 2014 р. падіння промислового виробництва у цілому становило 10,2%. Якщо проаналізувати негативну динаміку по галузям економіки, то скорочення обсягів виробництва у добувній промисловості складає 13,7%, у переробній – 9,3%, у виробництвах, які постачають електроенергію, газ, пару й кондиційоване повітря – 6,6%. У цілому за 2014 р. ВВП України скоротився на 6,8%. На сайті МВФ дефлятор (індикатор

інфляції) ВВП складає загрозливий показник 47,4%, що обумовило зростання цін на товари у декілька разів. Ці негативні показники привели й до падіння майже у 2 рази валового доходу на кожного жителя країни та заробітної плати у доларовому еквіваленті з 453 до 254 доларів [10].

За статистичними даними Українського інституту майбутнього за 2017 р. обсяг експорту товарів з України становив 43,3 млрд дол. США, що на 19% більше, ніж у 2016 р. (чорні метали – 20%, зернові культури – 15%, руди і шлаки – 6,3%). У цілому зростання сировинного експорту припадає на мінеральне паливо – до 77%, руд й шлаків – до 40%, насіння й олійних рослин – до 34,2%. Серед експорту готової продукції зростання припадає на виробництво меблів – на 36,3%, вироби з чорних металів – на 30%. Серед країн, які імпортують українську продукцію, перше місце займає Російська федерація – 9,1% сукупного експорту, друге місце Польща – 6,3%, третє місце посідає Туреччина – 5,8%, четверте місце займають Італія – 5,7% й Індія – 5,1%. У світовому експорті Україна на сьогодні увійшла до числа найбільших експортерів соняшникової олії (1 місце), напівфабрикаті чорного металу (2 місце), кукурудзи (3 місце), залізної руди (5 місце), пшениці та борошна (6 місце).

Імпортує Україна з Російської федерації (14,5%), Китайської Народної Республіки (11,4%), Німеччини (11%), Польщі (7%), Білорусі (6,5%), переважно продукти паливно-енергетичного комплексу (перероблена нафта та газ), ядерні реактори, котли та наземні транспортні [12]. Серед найбільших країн-партнерів експорт товарів збільшився до США у 2,3 рази, Ірану – у 2,0 рази, Індії – на 76,7%, Ізраїлю – на 63,3%, Білорусі – на 46,7%, Російської Федерації – на 38,5%, Туреччини та Італії – на 30,3%, Польщі – на 26,9%, Нідерландів – на 23,8%, Єгипту – на 19,0%, Іспанії – на 12,8%, Угорщини – на 10,4%, зменшився до Китаю на 38,8%.

У загальному обсязі імпорту товарів збільшилась частка палив мінеральних, нафти і продуктів її перегонки, засобів наземного тран-

спорту, крім залізничного, електричних машин. Зменшилась частка механічних машин, пластмаси, полімерних матеріалів, різноманітної хімічної продукції, фармацевтичної продукції. Імпорт товарів із країн Європейського Союзу становив 6100,9 млн дол., або 41,8% від загального обсягу (у січні-квітні 2016 р. – відповідно 5251,8 млн дол. та 44,7%), та збільшився проти відповідного періоду 2016 р. на 849,1 млн дол., або на 16,2%. Серед країн ЄС найвагоміші імпорتنі надходження товарів здійснювалися з Німеччини, Польщі та Франції.

Серед інших країн світу найбільші імпорتنі поставки товарів надходили з Російської Федерації, Китаю, Білорусі, США, Швейцарії. Порівняно із січнем-квітнем 2016 р. імпорт товарів збільшився із Швейцарії у 2,8 раза, Російської Федерації – на 45,8%, США – на 40,5%, Німеччини – на 29,7%, Польщі – на 25,3%, Китаю – на 23,1%, Білорусі – на 20,5%, Франції – на 18,6% [12].

Слід відмітити, що на шляху до переорієнтації економіки України на ринок Європи, Близького Сходу та США, існує ряд проблем та небезпек, спричинених внутрішніми факторами. Так, відсутність широкомасштабної модернізації галузей промисловості та корупція привела до падіння темпів розвитку економіки та зростання зовнішнього боргу держави. Співпраця з Міжнародним Валютним фондом, з одного боку, відіграє певну роль у стабільності й збалансованості фінансової системи України, з іншого боку, є певні ризики, пов'язані зі зростанням боргової залежності, що безумовно, впливає не тільки на спроможність вітчизняної економіки, але й створює ряд проблем у соціальній сфері, веде до часткової втрати суверенітету держави. Тому Україна має створити систему економічної безпеки країни, яка включає до себе економічну незалежність, стабільність національної економіки, здійснення модернізації виробництва, розвиток інтелектуального та трудового потенціалу держави, формування громадянського суспільства тощо.

Якщо раніше євроінтеграція розглядалася як «панацея від усіх лих», то зараз ми спостерігаємо глибоку кризу в єврозоні, що

зачіпляє проблеми фінансово-економічної безпеки багатьох країн (Греція, Іспанія, Португалія, Італія тощо). У цих складних умовах Україна намагається стримувати втечу капіталів за кордон, запобігати криміналізації фінансової сфери, пов'язаної з перетоком фінансів у тіньовий сектор. За приблизними міжнародними оцінками на сьогодні вони коливаються від 117 до 167 млрд дол. США, тобто в еквіваленті це складає 1,5-2 річні ВВП України. Експертна оцінка щорічних втрат України від офшорів сягає біля 11-12 млрд дол. США, що перевищує обсяги кредитів, наданих МВФ [13].

Глобальна світова економіка вимагає від України більш гнучкої економічної політики. Відомо, що європейський ринок за загальними обсягами всесвітньої торгівлі є важливим, але вже поступається азійським ринкам, куди переміщуються конкурентно-здібні виробництва, технології, найбільший показник світового товарообігу припадає на азійські ринки. Тому для України не тільки важлива європейська економічна інтеграція, але й євразійська, бо інакше Україна поки буде пробиватися на європейський ринок, може втратити можливості вигідної взаємодії з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону у плані технологій, інвестицій, ринків збуту тощо. Крім того, сюди переміщуються й найбільші фінансові центри, що усвідомлюється й країнами Європи та США.

Залишається гострою й проблема зростання виробництва товарів українськими підприємствами для насичення внутрішнього ринку. Так, Державною програмою розвитку внутрішнього виробництва закладено основу підвищення економічної стійкості України за рахунок розширення національного виробництва у різних галузях. Заходи спрямовано на відновлення реального сектору економіки, підтримку вітчизняних виробників та збільшення їх присутності на внутрішньому ринку, зменшення імпорту та досягнення з 2015 р. позитивного сальдо зовнішньої торгівлі України. Очікується, що виконання Програми надасть змогу до 2025 року забезпечити наступні показники:

- створення високорентабельних, менш енергоємних та екологічно

чистих виробництв, здатних конкурувати на внутрішньому і зовнішньому ринку;

- збільшення у структурі вітчизняної економіки частки високотехнологічних виробництв; створення нових робочих місць, у тому числі з високими вимогами до кваліфікації фахівців й високим рівнем оплати праці;
- запровадження економічних стимулів для організації або розвитку виробничих потужностей, спрямованих на виробництво вітчизняних аналогів імпортованої продукції;
- використання у повному обсязі наявних трудових й сировинних ресурсів та виробничих потужностей;
- зменшення залежності від імпорту товарів та поліпшення зовнішньоторговельного балансу товарів і послуг тощо [15].

Аналіз макроекономічних показників розвитку України в умовах політичної та економічної нестабільності та переорієнтації економіки на європейський ринок, свідчить що модернізація економіки України має базуватися на фундаментально новій основі, яка передбачає вирішення наступних ключових проблем:

по-перше, подолати дисбаланс між експортними та імпортними потоками у національній економіці. Це приведе до поліпшення стану платіжного балансу та зменшить залежність України від імпорту. Регулювання цього процесу має відбуватися на відповідній законодавчій базі та на основі гнучкого державного регулювання квот, тарифів, податків, стимулювання вітчизняного товаровиробника тощо;

по-друге, розширювати співпрацю та партнерські відносини не тільки з економічно розвинутими країнами ЄС, але й з країнами що є традиційними економічними партнерами України, тобто країнами СНД та новими країнами-партнерами Тихоокеанського регіону та Азії, що представляють собою привабливі ринки збуту товарів. Але це вимагає підвищення конкурентоздатності українських товарів та послуг та сучасної модернізації економіки;

по-третє, змінити структуру експорту, не допускаючи переви-

щення імпорту над експортом, що створює небезпеку для вітчизняного товаровиробника.

На жаль, більшість товарів, які вивозяться з України, є сировиною або напівсировиною, а має бути вивіз перероблених якісних продуктів. Більше половини експорту продукції України складає металургійна й хімічна промисловість, продукція яких має більший попит в країнах СНД, тому для цих галузей втрата пострадянського простору досить небезпечна. Крім того, не мають великого попиту у Європі українські товари машинобудування, що раніше складало більшість експорту за кордон. Для конкурентоздатності українських товарів на європейському ринку необхідні технологічне переоснащення та модернізація підприємств за стандартами ЄС. Досвід інших країн демонструє, що слід звернути увагу на ті галузі виробництва, які мають прискорений оборот капіталу та забезпечують потреби населення: харчова, легка та переробна промисловість. Український товар повинен бути високоякісним, конкурентоспроможним і привабливим для потенційних покупців, але без запровадження новітніх технологій, закордонних партнерів та інвестицій швидко це зробити неможливо.

Серед пріоритетних задач сучасної економічної політики України є розробка комплексної національної стратегії, яка забезпечить збалансований розвиток виробництва, насамперед, наукомісткого, яке використовує сучасні технології, що дозволить створити експортноорієнтований та якісний продукт, спроможний конкурувати на світових ринках, підтримати виробників, які працюють у цих галузях. Також одним з механізмів збалансованості внутрішнього ринку є ефективне використання ставок ввізного мита та імпорتنі товари для захисту вітчизняного товаровиробника та посилення контролю за якістю товарів, які ввозяться до України.

Виходячи з цього, можна окреслити основні напрями і завдання, які необхідно здійснити Україні у сфері національної безпеки у політичній сфері:

- створення дієвих механізмів захисту прав людини в країні та у

світі та запобігання й усунення спроб втручання у внутрішні справи України;

- входження в існуючі та створені системи універсальної та регіональної безпеки;
- уникнення політичного екстремізму, підтримка громадянської злагоди та соціальної стабільності;
- побудова надійної системи захисту конституційних засад, запобігання і боротьба з порушеннями законності та правопорядку;
- забезпечення міжконфесійної стабільності та запобігання конфліктним загостренням на релігійній основі, недопущення протистояння різних церков, зокрема щодо розподілу сфер впливу на території України;
- створення повноцінного, ефективного місцевого і регіонального самоврядування.

Виконання цих завдань у своїй сукупності створить підґрунтя для забезпечення політичної стабільності й розвитку України як правової, демократичної і соціальної держави. В економічній сфері державна політика національної безпеки має охопити такі напрями діяльності, які запобігають економічній дестабілізації, економічній кризі і гарантують економічне зростання і економічну незалежність держави, серед них:

- створення умов для сталого економічного розвитку, зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
- прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів;
- удосконалення антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;
- досягнення збалансованого розвитку бюджетної сфери, вну-

- трішньої та зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;
- забезпечення продовольчої безпеки; посилення участі України у міжнародному поділі праці;
 - недопущення незаконного використання бюджетних коштів і державних ресурсів, їх перетікання в тіньову економіку;
 - контроль за експортно-імпортною діяльністю, спрямованою на підтримку важливих для України пріоритетів та захист вітчизняного виробника;
 - боротьба з протиправною економічною діяльністю, проти-дія неконтрольованому впливові національних матеріальних, фінансових, інтелектуальних, інформаційних та інших ресурсів.

У цілому, входження України у систему глобалізованого світу вимагає не тільки запровадження перерахованих вище заходів у політичній та економічній сферах, але й кардинальних реформувань у соціальній сфері, без яких політика національної безпеки України не може бути у повній мірі реалізованою. Слід створити однакові умови для реалізації потенціалу особистості, що дозволить сформувати середній клас як основу стабільності економіки та суспільства, ліквідувати різке розшарування українського суспільства та подолати бідність, вжити заходи по припиненню масового відтоку робочої кваліфікованої сили до сусідніх країн та подолати негативні демографічні процеси. Крім того, необхідно створити ефективну і дієву систему соціального захисту людини, її життя і здоров'я, захистити права споживачів та підвищити життєвий рівень населення. Саме показники соціального захисту і фінансового забезпечення населення, рівень подолання безробіття і бідності свідчать про результати економічного розвитку держави та її ефективності. Гостра економічна і політична криза останніх років, на жаль привела до втрати стимулів до ефективної праці, а низький рівень заробітної плати та відсутність державних

програм для самореалізації молоді приводить до втрати молодих кваліфікованих кадрів, які виїжджають за кордон для отримання більших заробітних плат. Виконання усіх пріоритетних завдань, які повстали в Україні у сфері національної безпеки в політичній, економічній і соціальній сфері дозволять Україні вийти з гострої кризи, стабілізувати усі сфери життєдіяльності і зайняти гідне місце серед провідних країн світу, вирішуючи нагальні проблеми, які виникають у системі глобалізованого світу.

РОЗДІЛ 9

ТРАНСКУЛЬТУРАЦІЯ ЯК ШЛЯХ ДО ЄДНОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Складний розвиток сучасного українського суспільства потребує свого вирішення й подолання. Шукаючи шляхи відновлення злагоди й порядку в Україні, слід звернути увагу на феномен транскulturації як можливий спосіб подолання роз'єднання в сучасному українському соціумі.

Транскulturація прошиває собою весь простір культури та соціуму епохи глобалізації, проявляючись і в етноконвергенції, і у висуненні принципу гібридності замість колишньої «чистоти», і в зміні ставлення до національних мов, культурних традицій і самого поняття нації-держави, що втрачають свій самодостатній характер, поступаючись місцем процесам транснаціоналізації та полігосії, пов'язаним з критичним космополітизмом. Транскulturація є новим способом соціального й мовного мислення, породжуючи нові стосунки між культурами й мовами, нове розуміння сучасної комунікації і нові суб'єктно-об'єктні, суб'єктно-суб'єктні й логічні зв'язки. У цьому сенсі вона свідомо конститує себе на протигагу попередній епістемі, формуючись на основі справді егалітарної плюриверсальності. Транскulturна модель соціокультурної взаємодії – це не новоспечений метанаратів, а, скоріше, обережна спроба позначити хоча б якісь можливості взаєморозуміння й солідарності в постсучасному строкатому світі, що не були б пов'язані з дискредитованими моделями соціальної взаємодії минулого, але вели до конструктивного діалогу, до спілкування з іншими.

В методологічному плані в розкритті феномену транскультурації слід виходити з того, що культура необхідна для виживання та розвитку людства. Завдяки культурі люди створюють себе та організують власне життя. Отже, саме тому культуру слід розглядати як стиль життєдіяльності людини. Категорія “стиль життєдіяльності” почала розроблятися ще класиками теоретичної соціології, передусім М. Вебером. Він розглядав стиль життєдіяльності як критерій соціальної диференціації, як фактор, що інтегрує дану соціальну групу і, водночас, виступає перешкодою для переходу з однієї групи в іншу. Втім найголовніше те, що стиль життєдіяльності є особливим, притаманним даному індивіду способом сприйняття умов його життя, особливою манерою діяльності та поведінки, що відповідають неповторним рисам психіки та характеру індивіда [14, с. 772].

Перебування індивіда в полі культури передбачає формування в нього відповідної системи ціннісно-мотиваційних настанов. Їх можна характеризувати, слідом за І. Степаненко, так: «По-перше, людина має усвідомити, що тільки через “вписання” себе в культуру, вона спроможна знайти своє місце в бутті...»

По-друге, людина має поставитися до культури як до необхідної умови її життєвої орієнтації, відкрити серед культурних цінностей ті з них, які відповідають потребам та прагненням її внутрішнього духовного світу. Для цього потрібне не тільки засвоєння культури, але й самопізнання. Саме взаємодія обох цих процесів і виступає для людини необхідною передумовою власного самовизначення, формування й розвитку власної духовності.

По-третє, процес засвоєння культурних цінностей має бути творчим, тільки у такому разі можна у них “вдихнути життя”. Тобто необхідне сприйняття культурних цінностей як особистих надбань і, водночас, як живого досвіду інших, які пережили буття. Тільки таке ставлення до культури дозволяє жити збагаченим життям, мати можливість робити, розуміти, цінувати те, чого ми не могли б досягти власними зусиллями; вийти з тваринного стану, коли вже життя ви-

значається не інстинктами, а полем тяжіння певних цінностей і, таким чином, продовжуючи культурне існування людства, формувати й розвивати власну духовність. Інакше кажучи, треба поставитися до культури як до твору... Дійсно, саме існування культури як твору і її сприйняття людиною як твору утверджує культурну реальність у ролі змістовно розгорнутої людської сутності з автентичними їй формами існування людини, а відтак, і в ролі онтологічної основи людського духу” [8, с. 248–249].

Формування ідентичності на підставі індивідуального вибору, а не шляхом традиційної аскрипції збільшує свободу індивідуального вибору життєвих стилів й індивідуального самовираження. Такий вибір ускладнюється гетерархічністю і структурною неоднорідністю культури у постмодерному суспільстві. Сучасна культура стає гетерархічною як за вертикаллю – у ній змішуються шари “високої” і “низької” культури, так і за горизонталлю – у ній змішуються цінності, притаманні різним культурам (Схід і Захід), різні релігійні орієнтації, гендерні ролі й сексуальні норми, а також різні “уламки” культурних цінностей (елементи, тексти, цитати з текстів, знаки), і культура набуває характеру “клаптикового тексту”, колажу.

Крім того, зазначають О. Злобіна, І. Мартинюк та інші дослідники, культура в усьому розмаїтті її проявів стає принципово відкритою і прозорою. Цьому значною мірою сприяють і новітні інформаційно-комп’ютерні технології, утворюючи нову віртуальну реальність, котра стає невід’ємною складовою сучасної культури. “Перебуваючи у віртуальній реальності, людина може отримати звідти інформацію про всі елементи життєвого світу, задовольняючи інтереси, дістаючи підкріплення власних цінностей і краще розуміючи саму себе у порівнянні з іншими. Завдяки існуванню візуального середовища пересічна людина дістала змогу “занурюватися” у стиль життя, звичаї та обставини інших соціальних світів” [3, с. 229].

Гетерархічність, структурна неоднорідність і прозорість сучасної культури стають резервом динамічних процесів, одним із механізмів

стимуляції виникнення нового. За таких умов формується культурна компетентність особистості, що має містити у собі відкритість і толерантність до інших культур, способів і стилів життя, здатність опанувати позитивний досвід інших культур і притаманні їм продуктивні моделі життєдіяльності. Водночас слід враховувати, що гетерархічність, структурна неоднорідність і прозорість сучасної культури стають і джерелом ризиків та загроз щодо здійснення особистісного самовизначення.

Руйнування ієрархічності культурних систем призводить до того, що символічний світ культури стає мозаїчним і суперечливим. За таких умов особистісне самовизначення не може здійснюватись за допомогою орієнтації на якісь апріорно універсальні культурні зразки, що автентично втілюють людську сутність. Особистість вимушена вибудовувати власний стиль життя й життєдіяльності. Але не маючи чітко визначених життєвих орієнтирів, сучасна людина часто схильна “поєднувати те, що не поєднується”, і здійснювати “апробацію” різних стилів життя за принципом “А чому б і ні?”, не враховуючи життєві наслідки такої “апробації”. У результаті відбувається фрагментація особистості, котра у своїй крайній формі призводить до того, що особистість, по суті, втрачає власну суверенність та повноваддя над своєю життєдіяльністю.

Враховуючи ці ризики і небезпеку, культура як стиль життєдіяльності має включати відповідну систему знань, навичок і вмінь, а також ціннісно-сміслових орієнтирів, необхідних для здійснювання оцінювання різноманітних стилів життя, що функціонують в сучасній мозаїчній культурі, з точки зору їхньої життєвої спроможності і життєвих наслідків. Для здійснювання такого оцінювання в особистості мають бути сформовані стійкі моральні основи, естетичний смак, критичне мислення й універсальні основи передрозуміння – здатність недогматичного сприйняття авторитетів і творчого засвоєння культурних традицій.

Культурна компетентність особистості має включати й усвідом-

лення взаємозв'язку між стандартами життя, на які вона орієнтується, і засобами їх досягнення. Ця вимога є особливо важливою для країн, що перебувають у стані системних суспільних трансформацій, суттєвою ознакою яких є “порівняно швидка рецепція населенням нових ціннісних зразків, стосовно споживання, стандартів життя тощо” [3, с. 228]. Водночас формування готовності людей до активних самостійних дій із перетворення життя відповідно до нових стандартів у таких суспільствах відбувається значно повільніше.

Культурно компетентна особистість також повинна мати здатність до самообмеження при здійсненні певного стилю життєдіяльності. Ціннісно-світоглядними засадами такого самообмеження мають бути, по-перше, усвідомлення того, що культ задоволення й розваг, нетипового та оригінального в естетичному способі самовизначення і самореалізації неминуче призводить до деградації і руйнації особистості, про що свідчить і досвід самого життя, і рефлексивний досвід людства. По-друге, усвідомлення того, що прагнення до необмеженого споживання на суспільному рівні стало джерелом глобальної загрози самознищення людства [7, с. 400-402].

Новоєвропейська культура стимулювала розвиток суспільного багатства, не вимагаючи від індивіда самообмеження. Результатом такого розвитку стало не тільки виникнення глобальних проблем, що становлять загрозу самому існуванню людства, а й інтенсивне поневолення індивіда жахливим апаратом виробництва і розподілу, відчуження вільного часу особистості, зміщування до нерозрізненості конструктивної і деструктивної діяльності. Нагальною стала потреба формування культури нового типу, в якій діяльнісний активізм внутрішньо обмежується вимогами самозбереження людства й етикою відповідальності за можливість продовження життя прийдешніх поколінь людей. Причому орієнтація на майбутнє на засадах принципу ноосферної відповідальності стає необхідною підставою єдності сучасного культурного мультиверсуму. Принцип ноосферної відповідальності вимагає відмови від технократичного мислення на користь

мислення гуманістичного, в якому дбайливе ставлення до духовних основ культури, соціуму, особистості відіграє провідну роль. Саме збереження і розвиток духовних основ культури є запорукою її захисту від надмірної технізації, масовізації, дегуманізації під впливом розвитку новітніх інформаційних і комунікативних технологій, збереження її самобутності й автентичності під впливом уніфікувальних процесів глобалізації. Усвідомлення неспростовної значущості духовних основ культури, соціуму особистості є необхідним світоглядним підґрунтям для розв'язання протиріччя між видимим тріумфом людського розуму, який створює чудеса науки й техніки, і моральною деградацією особистості. Ці ціннісно-світоглядні настанови мають бути невід'ємними складовими культурної компетентності особистості в сучасних умовах [9].

Отже, уявлення про те, що “відродження та оновлення духовності є вихідною глобальною проблемою сучасної цивілізації, де процес відродження означає відтворення актуальної наявності продуктивної форми духовності у життєвому світі та життєдіяльності особистості, соціуму, цивілізації, а процес оновлення – відкриття нових духовних джерел та засад буття, що відповідають потребам самозбереження і подальшого розвитку людства” все більше набуває загального визнання [6, с. 11].

Особливого значення набуває культура як стиль життєдіяльності значущості у повсякденному і родинному житті. Фахівці зазначають, що в цьому аспекті важливою є здатність людини успішно взаємодіяти з іншими, передусім із своїм найближчим і значущим оточенням, запобігати конфліктам та продуктивно вирішувати їх у разі виникнення, що зокрема передбачає розвиток емоційної культури особистості, нести відповідальність та піклуватися про дотримання прав і задоволення інтересів і потреб інших, усвідомлювати і виконувати свої обов'язки щодо організації і здійснення повсякденного життя, здатність складати та здійснювати життєві плани й особисті життєві проекти, продуктивно використовувати вільний час й організовувати

дозвілля, піклуватися про здоров'я (фізичне, психологічне, духовне) своє та інших, культивувати здоровий спосіб життя, бути спроможним опиратися життєвим труднощам і долати життєві кризи, здатність до особистісного розвитку протягом усього життя тощо [4]. Таким чином, культура формує стиль життя індивіда, створює передумови його гармонійного існування в суспільстві.

Феномен транскультурації став широко осмислюватися на початку ХХІ ст. Найвпливовішими вченими, які зробили внесок у теоретичну розробку цього явища, є Е. Гліссан, Ф. Короніл, В. Міньоло, Ф. Ортис, Е. Саїд, М. Тлостанова, У. Харріс, Ф. Чіуї та ін. Але всі евристичні можливості цього феномену для сучасного людства ще не розкриті. Тому ми бажаємо показати можливості транскультурації для гармонізації взаємин в сучасному суспільстві, в тому числі українському.

Взаємодія сучасних етносів зі своїми мовами, культурами, ментальністю, традиціями, звичаями, не завжди відзначається толерантністю. «Інший» не належить до нашої расової, етнічної, релігійної, культурної, соціальної, професійної, поселенської, вікової груп, не поділяє наші погляди, є прибічником іншої ідеології. Але він мешкає поруч із нами. І це є реальністю, яку треба враховувати. Слід нагадати думку Михайла Бахтіна про існування абсолютної естетичної потреби людини в іншому, який (і тільки який) може створити її зовні закінчену особистість; цієї особистості не буде, якщо Інший її не створить [2, с.37]. М. Бахтін стверджував, що, тільки вступаючи у співбуття (діалог) з унікальністю Іншого, особистість знаходить власну унікальність, створюючи новий світ, нову культуру. На думку філософа, мислити «про» людину не уявляється можливим. Можна мислити лише «до» людини, звертаючись до неї, творити не діалог «голосів», а діалог особистісних позицій. М. Бахтін пише: «Персоналізація в жодному разі не є суб'єктивізацією.

Межа тут не Я, але Я у взаємовідносинах з іншими особистостями, тобто Я й Інший, Я і Ти» [2, с. 343]. Найпоширенішими моделями взаємодії соціальних суб'єктів, Я й Іншого були асиміляція та мульт-

тикультуралізм, але вони зазнали суворої критики з боку теоретиків і практиків. У широкому сенсі під асиміляцією (від лат. *assimilatio* – уподібнення, злиття, засвоєння) розуміється процес, в ході якого дві або більше груп, що раніше розрізнялися внутрішньою організацією, ціннісними орієнтаціями, культурою, створюють нову спільність, в якій відбувається зміна групової самоідентифікації, втрачається відчуття власної самобутності, специфічності. Найширшого застосування цей термін набув для характеристики міжетнічних процесів, коли групи людей, що належать до вже сформованих етносів, опинившись в тісному контакті з іншим народом або в його середовищі, сприймають його мову, культуру, звичаї. У наступних поколіннях відбувається повна зміна національної самоідентифікації (зарахування себе до даного народу). Істотним чинником асиміляції є міжетнічні шлюби, хоча етнічна самоідентифікація дітей, народжених в таких шлюбах, багато в чому залежить від національності лідера подружжя, а також від низки кон'юнктурних чинників (насамперед, пріоритетів національної політики на певній території). Процес асиміляції може мати як універсальний, так і частковий характер. Наприклад, внаслідок асиміляції народ може втратити свою мову, самоназву, традиційну структуру діяльності, але зберегти релігійні вірування, деякі побутові традиції (про що свідчить, зокрема, історія створення американської нації). Відомі випадки, коли, утворюючи нову спільність, народи зберігають і свою мову (досвід створення бельгійської нації). Асиміляція може відбуватися природним і насильницьким шляхом. Природна асиміляція – наслідок об'єктивних процесів економічного й політичного зближення територій (окремих регіонів і цілих держав) і народів, що дали потужний імпульс їх культурному зближенню (наприклад, зростаюча інтернаціоналізація світового господарства). Природна асиміляція властива й мігрантам, які на своїй новій батьківщині вливаються до складу корінного населення, поступово розчиняючись у ньому. Примусова (насильницька) асиміляція – це прояв певної національної політики, що має на меті знищення того чи

іншого етносу як самостійної одиниці, але не фізичним способом. Прийомами насильницької асиміляції вважаються обмеження сфери застосування національної мови з подальшим повним її вилученням з обігу; викорінення національних традицій (заборона на святкування національних свят, виконання обрядів); насадження невластивих народів видів діяльності тощо. Подібна асиміляційна політика деформує мораль, систему цінностей обох народів, провокує запеклий опір асимільованого народу, його прагнення до етнічної замкнутості, штучне «випинання» його характерних рис. Насильницьку асиміляція – потенційне джерело міжетнічних конфліктів – слід відрізняти від вимушеної, притаманної, наприклад, мігрантам у розвинені країни Заходу, де швидка асиміляція приїжджих є істотною умовою їх успішної соціальної та економічної адаптації.

У будь-якому випадку модель асиміляції свого часу зазнала нищівної критики й поступилася місцем моделі мультикультуралізму. Перше вживання терміну мультикультуралізм» в якості дескриптора інструменту національної політики датується, за одніми відомостями, 1957 роком, коли постала потреба характеризувати політику Швейцарії, спрямовану на формування єдиної нації з різних етнокультурних спільнот, за іншими – 1965 роком, коли спеціальна Королівська канадська комісія з білінгвізму та бікультурності, яка була створена для вивчення проблеми конфлікту франко- й англомовного населення країни, ввела в обіг це поняття як антитезу політиці асиміляції різних етнолінгвістичних груп, що на цей час використовувалася. Один із творців мультикультуралістського концепту – канадський вчений Уїлл Кімліка – визначав мультикультуралізм як політику визнання цивільних прав та культурної ідентичності етнічних меншин [19]. Передбачалося, що перехід до політики мультикультуралізму забезпечить більш гармонійне співіснування етнокультурних груп в межах однієї держави. Основу моделі мультикультуралізму становлять такі принципи: визнання державою культурного плюралізму як важливої характеристики громадянського суспільства; усунення перешкод, які

заважають соціалізації маргінальних культурних груп; підтримка відтворення та розвитку різних культур.

Деякий час здавалося, що ця модель цілком відповідає гармонізації етнокультурних відносин у державі, тому вона мала велику кількість прихильників. Навряд чи подібна популярність цієї моделі випадкова. Тріумф ліберальних цінностей епохи «кінця історії» перевів у ряд «морально застарілих» всі традиційні схеми організації мультіетнічної політики – від національної держави до федерації.

Мультикультуралізм з його ціннісним універсалізмом і мозаїчним баченням політичної спільності став адекватним відбиттям постмодерністської філософії у сфері етнополітичного менеджменту. Але на початку XXI ст. в середовищі політичних експертів дедалі частіше задунали сумніви щодо можливості здійснення мультикультурного проекту в його оптимальному варіанті [16]. С. Хантінгтон зазначає, що мультикультуралізм не сприяє інтеграції меншин, оскільки легітимізує можливість збереження ними власної соціокультурної ідентичності [14, с. 226]

Філософ М. Тлостанова стверджувала, що феномен мультикультуралізму (як і дискурси різноманітності й відмінності) є «одним з яскравих міфів, соціокультурних і політичних практик епохи глобалізації, заснованих на спробах усвідомити, оцінити і запропонувати деякі моделі взаємодії на основі реально існуючого глобального культурного різноманіття» [10, с. 86].

Практика свідчить, що дискурс мультикультуралізму є неоднозначним і суперечливим. Його недоліки, які є зворотним боком переваг, проявляються у можливій етнізації соціальних відносин, інституціоналізації культурних відмінностей, невизнанні ліберального принципу пріоритету прав індивіда. Тому сьогодні мультикультуралізм активно піддається критиці з боку представників таких напрямків суспільної думки, як ліберальний націоналізм, фемінізм, космополітизм [17]. Опоненти мультикультуралізму серед його вад називають створення «загрози» національній гармонії і єдності, ускладнення

процесу асиміляції, посилення міжгрупової і міжрасової недовіри, зокрема через квотування під час вступу до вузу, прийому на роботу. Критики мультикультуралізму також вказують, що, приділяючи дуже багато уваги «іншим» культурам, політика мультикультуралізму провокує расові суперечності. Дійсно, культивуючи підвищений інтерес до культур етнічних меншин, мультикультуралізм абсолютизує їхню специфіку та стійкість до змін. Це провокує аналогічні дії шовіністично налаштованих представників етнічної більшості. У результаті культурні відмінності штучно гіпертрофуються обома сторонами аж до того, що оголошуються непереборними, і це створює підґрунтя для нових міжкультурних конфліктів. Про це яскраво свідчить досвід Німеччини. Здійснене німецьким етносоціологом Б. Бекером дослідження показало, що 82,5% турецьких іммігрантів у ФРН дають своїм народженням у Німеччині дітям турецькі імена [18, р. 213]. Аналогічна практика характерна для 46% вихідців з колишньої Югославії, які проживають у ФРН та 37% іммігрантів з країн Південно-Західної Європи (Італії, Іспанії та Португалії) [18, с. 210]. Соціокультурна складова вибору імені проявляється у даному випадку достатньо чітко. Згідно з даними опитування, проведеного на замовлення «Die Welt» 2010 р., майже 23% турок, що живуть у Німеччині або не розмовляють німецькою, або вкрай погано розуміють її, а кожен другий практично не спілкується з німцями [13]. Не дивно, що 16 жовтня 2010 р. канцлер ФРН А. Меркель, виступаючи перед молодіжною організацією Християнсько-демократичної партії у Потсдамі, заявила, що іммігранти повинні інтегруватися й прийняти німецьку культуру і цінності. «Ми виходили з ідеї мультикультуралізму і думали, що будемо жити поруч і цінувати один одного, але такий підхід провалився, абсолютно провалився», – сказала Меркель далі [5]. Цю думку довів до граничної ясності лідер Християнського соціалістичного союзу Хорст Зеєхoffer, який заявив: «тепер ми виступаємо за повернення до німецької культури і проти мультикультури. мультикультуралізм помер» [5]. Пізніше цю точку зору поділили у великій Британії Д. Кемерон

(лютий 2011 р.) і у Франції Н. Саркозі (лютий 2011 р.). Тому людство стало шукати іншу модель взаємодії Я й іншого.

Ще з кінця минулого століття у сучасному гуманітарному знанні почала формуватися, а з часом і концептуалізуватися ідея транснаціонального культурного простору. дискурс транскультурації як неодмінний еволюційний крок поступово змінює як культурний проект універсалізму (в якому культурна ідентичність мала бути ефективною, контрольованою та прораховуваною), так і мультикультуральний дискурс, який врешті-решт спровокував ідею безлічі локальних культур – місцевих консенсусів, недоторканих, непроникних і в деяких випадках ворожих один до одного. автором концепції транскультурації був кубинський антрополог, соціолог, філософ культури Фернандо Ортис, який і ввів у науковій обіг 1940 р. термін транскультурація в книзі «Кубинський контрапункт тютюну та цукру» [20]. У терміні «транскультурація» важлива латинська приставка «транс», яка означає «над», «понад», «через», «по той бік». Останні два значення особливо актуальні, оскільки мають на увазі включення не однієї, а кількох культурних точок відліку, перетин кількох культур, курсування між ними й особливий стан культурної потойбічності – не там і не тут або і там, і тут, залежно від індивідуального переживання цього стану. За визначенням Ф. Ортиса, акультурація являє собою набуття культури в односпрямованому процесі, а транскультурація передбачає дві фази – втрату або безкорінення (декультурація) і створення нової культури (неокультурація). Для нього однаково важливі й руйнування культур, і креативність нових культурних союзів.

Транскультурація – своєрідний «акт примирення» двох значних дискурсів модерну й постмодерну, який стає процесом створення нової універсальності – «плюриверсальності», яка передбачає діалог рівноправних локальних культур, кожна з яких усвідомлює свою обмеженість і потребу в іншому як умову для повноцінного буття та розвитку. Транскультурація не є відмовлянням від власної культурної ідентичності, від нашого культурного «тіла» (власне, як перебування

в культурі не відмінє фізичного тіла) – вона декларує свободу від перед заданих культурних ролей та ідентичностей, обґрунтовує можливість для людини знаходити та «привласнювати» інші культурні смисли, від цього збагачуючись та збагачуючи інших. І ця свобода не скасовує символів та звичок, даних нам від народження та набутих у процесі виховання, вона лише сповнює буття новим смислом, відкриває простір для варіювання елементів різних культур у власній картині світу, вживання в бажані культурні контексти. Акти транскультурації дедалі частіше зустрічаються в нашому житті. Заняття йогою по середах та п'ятницях аж ніяк не заперечують уроки фламенко по четвергах та відвідування лекцій з діанетики у вихідний. Сучасній людині «тісно» бути культурно й етнічно однорідною; перетинаючи «культурні кордони» вона робить спроби відчувати себе іншою, але не стільки заради зміни особистісних атрибутів, скільки заради нової зустрічі з самою собою. Нова ідентифікація не скасовує попередньої, вона збагачує її новими смислами. Людина ніколи не може бути цілісною та завершеною для самої себе – цілісно пізнати її може тільки інший, причому тут ідеться не тільки й не стільки про іншу людину чи культуру, а про інше Я, здатне привнести в саморефлексію нових когнітивних відтінків (об'єктивувати себе за допомогою власного ж інобачення). Ця бахтінська інтенція успішно реалізується у прагненні сучасної людини освоїти різні культурні коди саме для того, щоб краще пізнати саму себе. Отже, транскультурація не відмінє самототожності індивіда, але надає останньому можливості ефективніше реалізуватися у багатовимірному просторі сучасного інформаційного суспільства.

Транскультурація протистоїть тим моделям, які не враховують належною мірою людського розмаїття, плюріверсальності історії, а також односторонньо-меркантильного характеру більшості соціальних комунікацій, що відбуваються в світі. Вона не оперує абстрактними особистостями в настільки ж абстрактних контекстах і не має на увазі, що соціальне є однорідним і складається з однакових атомарних інди-

відів, що живуть в гомогенному середовищі єдиної мови, культури, релігії і цінностей. Транскультурація зберігає в процесі комунікації сенс, динаміку й драматичну інтригу живих життів. Транскультураційна модель закликає не просто побачити іншого і зрозуміти, що він не має рівних прав, але і спробувати відновити ці права, дати йому голос, почути його, сформувати альтернативний світ, в якому можливе безліч світів. Для цього треба переосмислити модель мислення, епістему, якщо завгодно. Тоді можна трактувати транскультурацію як новий тип дискурсивності, як культурне й політичне несвідоме нашої епохи, що зумовляє діяльність і картину світу постсучасної людини [11, с. 724-726]. При цьому транскультурація – модель постійної проблематизації відмінності й різноманітності на відміну від епістемологічних традиційних форм трактування цієї теми, наприклад, в межах неоліберального мультикультуралізму, який, проголошуючи відмінність на словах, насправді веде до уніфікації, до комерціалізації передбачуваної і красиво упакованої відмінності. у мультикультуралізмі не змінюється ні поблажливо-протекційне ставлення до іншого, його об'єктивація, ні жорстка установка на його виключення зі сфери прийняття рішень.

На думку вченого Г. Тульчинського, сьогодні активно формується «нова персонологія», в якій особистість дедалі більше являється проектом або ж серією проектів, автором яких є сама ця особистість. Вчений наголошує на появі нового типу ідентифікації (порівняно із приналежністю до роду чи племені, ієрархією чи статусом), а саме автотрактуванні – створенні власного особистісного брэнда, побудові себе-іншого. Характеризуючи цю «нову персону», Г. Тульчинський вживає термін «самоідентифікованець», тобто той, хто застосовує інші соціальні ролі (ніби краде їх і видає за свої). «Успіхи генної інженерії, трансплантології, протезування тощо дозволяють вже й тілесність розглядати як пластичну форму. Тіло з «темниці душі» на очах перетворюється на костюм, який можна не тільки прикрашати, але й переключувати, навіть зовсім міняти...» [12]. Виняткові успіхи у

створенні самопроектної ідентичності досягаються у сфері інформаційних технологій. Всесвітня мережа Інтернет дає необмежені можливості для вільного позиціонування особистості – поза залежністю від статі, національності, статусної, професійної приналежності тощо.

Подібне самоконструювання особистості, безумовно, не є абсолютно позитивним надбанням сучасності. дискусійною є проблема моральної відповідальності кожного нового «бренда», але це предмет іншого дослідження. Ми ж, проте, зазначимо, що можливість особистісної багатовимірності сучасної людини є серйозним досягненням цивілізаційного розвитку. Як нами вже було підкреслено, кожна ідентифікація дає особистості нову життєву компетентність, а, отже, й можливість дедалі глибшого самопізнання.

У сучасному багатополлярному світі збереження власної культурної ідентичності здебільшого залежить від можливості зрозуміти та прийняти іншого, утвердити та відстояти його право на самобутність, розуміння кожної культури як суб'єкта, як одного із учасників діалогу. Тут потрібне розпредмечування іншого, визнання рівноправності його буття. Співчуття, співучасть, співбуття. За М. Бахтіним, самосвідомість культури є форма її буття на межі з іншою культурою. Філософ зазначав, що текст живе тільки стикаючись з іншим текстом: саме в точці цього стикання спалахує світло, що наближає цей текст до діалогу. Усвідомлення позиційного неспівпадіння, вихідної морально-просторової непорівнянності суб'єктів тексту (автора й читача) та суб'єктів у тексті (героїв) – це те, що М. Бахтін називає «позаприсутністю». Це позиція «позаприсутності» замість «пози присутності», тобто формальної, удаваної присутності іншого у власному бутті. Згідно з М. Бахтіним, тільки безкорислива любов, тільки любовно зацікавлена увага може розвинути досить напружену силу, щоб охопити й утримати конкретне різноманіття буття, у тому числі й іншого, не збіднивши і не схематизувавши його [1, с. 510-511]

Найважливішим виміром транскультурації як в ортісовському, так і сучасному розумінні є комунікативний вимір, у межах якого іншого

розглядають у комунікативному процесі не як перешкоду, що її треба привести до спільного знаменника, а як самостійного суб'єкта із власними диспозиціями. Спілкування з ним може відбуватися тільки на справді паритетних умовах. Повне розуміння іншого як синтезу двох «я» або двох культур, можливо, і не відбудеться, тому, що неодмінно залишаться точки непрозорості, комунікативної пробуксовки, проте плідний процес транскультурації як егалітарної культурної взаємодії цілком можливий.

РОЗДІЛ 10

КОРПОРАТОКРАТІЯ ЯК НОВІТНІЙ ВИКЛИК СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ (ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ)

Функціонування соціально-гуманітарної сфери України відбувається на тлі сучасних світових процесів, виклики яких потребують своєчасних і точних рішень щодо корекції філософсько-ідеологічних пріоритетів їх втілення у реальний державотворчий процес.

Найвпливовіший виклик щодо цього формує глобалізація.

Глобалізація – це трансформація, яка торкається усього суспільства, висуваючи імператив структурного перевпорядкування. У. Бек у своїх працях розглядає глобалізацію як «докорінну перебудову соціального порядку, яка відбувається у результаті зіткнення модерності зі своїми побічними наслідками, зокрема глобальним горизонтом досвіду».

Глобалізація – багатовимірна, вона відбувається у всіх сферах і на всіх рівнях суспільного життя від економіки і політики до культури. На сьогоднішній день економічні, соціальні та політичні зміни, що відбуваються на глобальному рівні, стають усе більш взаємопов'язаними і взаємозалежними, створюючи комплексну взаємодію між акторами розвитку [10, с. 7].

Деякі дослідники вважають, що поняття глобалізація настільки широке, що під нього підпадають різні явища, які проявляють себе у глобальному масштабі, мають різні вектори і різну швидкість розвитку. У зв'язку з цим, як вважає А. Б. Вебер, сьогодні необхідно говорити не про одну глобалізацію, а про низку глобалізацій – економічну, політичну, інформаційну, споживацьку, демографічну, екологічну та ін. [5].

Однак, глобалізація – це не лише новітні технології і фінансово-економічні зв'язки, це також і політика з власною ідеологією. У. Бек, зауважував, що глобалізацію слід тлумачити як повзучу, постреволюційну, епохальну трансформацію національної та інтернаціональної, підпорядкованої державі системи балансу і правил влади [1, с. 89].

Деякі дослідники розглядають глобалізацію як трансформацію капіталізму. П. Маркузе відзначає, що глобалізація – це специфічна форма капіталізму, через що капіталістичні відносини поширюються у просторовому і людському відношенні [16, с. 25]. І. Валлерстайн розглядає глобалізацію як систему соціальних відносин, укорінених у специфічних капіталістичних формах суспільного устрою, що базується насамперед на приватному капіталі і національній державі [4, с. 214-215].

Сенс поняття глобалізації, якщо говорити про її економічний бік, полягає у фіксації просторових, кількісних параметрів ринкової експансії, її глобальних масштабів. Однак, глобалізація це не лише новітні технології і масштаби торгівельно-економічних відносин, це також політика. У відносинах між світовою економікою і державою відбувається метавладна гра (боротьба за владу), що змінює та переписує баланс і правила влади національної та інтернаціональної державної системи. Передусім, цю боротьбу розв'язала економіка, яка вирвалася із територіальної клітки, організованої за принципами національно-державної владної боротьби й оволоділа новими стратегіями боротьби у цифровому просторі. Процеси глобалізації, що починаються з економіки, активно розповсюджуються на інші сфери суспільства і таким чином викликають соціальні, соціокультурні та політичні зміни за межами того простору, де вони розпочались. Глобалізацію здійснюють сильні цього світу всупереч інтересам бідних. Це і стало причиною розповсюдження ідей неолібералізму і їх значного впливу на сучасні процеси.

Неолібералізм – це панівний тип раціональності, спосіб керівництва та пакет політичних програм [15]. На відміну від класичного

лібералізму, неолібералізм виділяє ринкову ефективність, заперечуючи значення етичних і культурних цінностей у економіці. Неолібералізм виступає як економічна стратегія, модус керівництва та порядок раціональності. В. Браун називає неолібералізм феноменом, який з одного боку є глобальним, а з іншого – непостійним, диференційованим, несистематичним та неоднорідним [3].

Неолібералізм – транснаціональна ідеологія у тому сенсі, що глобальні інтереси ринку реалізуються у взаємодії національних партій як у внутрішньонаціональному, так і транснаціональному масштабі. Неоліберальний режим реалізується як глобальна політика реформ. Він бореться за світ без кордонів – не для праці, а для капіталу.

Як зазначає В. Браун, «принципи культури змінюються, тепер демократичні цінності переходять у цінності економічні» [3]. У сучасному суспільстві відбувається «економізація» політики тих сфер і практик, які раніше не були економічними.

Неолібералізм тлумачить усі сфери діяльності та суспільні зв'язки у ринкових термінах. За словами А. Грінспена, «завдяки глобалізації... світ керується силами ринку» [2], а не обраними представниками. М. Фрідман і Ф. А. фон Хаек зауважували, що усі проблеми, які постають перед суспільством мають бути розв'язані ринком. На думку дослідників, держава не повинна втручатися у духовну і соціальну сфери життя людей. Для цього М. Фрідман і Ф. А. фон Хаек пропонують зробити приватизацію державного майна (освіту, медицину, науку, культуру) і передати їх у приватну власність. Таким чином, ринок вирішить усі суспільні проблеми, а завданням держави стане контроль дотримання загальних правил поведінки людей і захист прав особистості [13].

Ідеї М. Фрідмана і Ф. А. фон Хаєка здійснились частково, однак можна стверджувати, що людство стає ринковими акторами, будь-яка галузь активності розглядається як ринок і будь-яка сутність (публічна або приватна) управляється як фірма. Проте, як зазначає Д. Кортен сьогодні уряди суверенних держав грають роль маріонеток, якими

керують надпотужні грошові корпорації [7, с. 13]. Це означає, що в демократичних системах посилюються тенденції до корпоратократії.

Корпоратократія – це політичний проект, що створений корпораціями і складається із союзу урядів, банків і корпорацій. Ця політична система, зумовлює невідповідність між системою управління і фундаментальними цілями суспільства [10, с. 10]. Корпорації виступають найважливішим елементом сучасності, тому що саме вони формують громадянське суспільство, контролюють світову економіку та керують державами. Національні держави перетворюються у об'єкти впливу з боку корпорацій – можна говорити про приватизацію держав корпораціями.

Італійський філософ У. Еко, передбачав, що у кінці ХХ століття, настане епоха «неофеодалізму». У ролі феодальних князівств У. Еко бачив великі корпорації з власними внутрішніми законами, кодексами, службами безпеки і гербами-брендами. Прогнози У. Еко здійснились, тепер на чолі політичних систем і форм державного правління знаходяться великі корпорації.

Корпоратократія передбачає плутократичний лад, тобто процес управління зводиться до правління в інтересах багатих, що призводить до збагачення небагатьох та зубожіння більшості [10, с. 16]. В умовах корпоратократії економіка керує політикою, у зв'язку з цим змінюються форми придушення. Влада зберігається за корпораціями, бідне населення відчуває повне безсилля та безнадійність, а середній клас знаходиться у стані між страхом втратити роботу і надією на фантастичне покращення, як тільки економіка відновиться. Корпоратократія підтримує цілісність фінансової системи і платоспроможність фінансових інститутів і її не цікавить стан розвитку населення або навколишнє середовище [17, с. 133].

Крім того, сучасні тенденції свідчать, що сучасна політика повністю економізувалась, отже політична влада перетворюється на економічну. Економічна влада – це влада в сфері економічних відносин, тобто відносин виробництва, обміну і розподілу. У зв'язку з цим країни

та індивіди стають проектами не управління, а менеджменту, усі суспільні питання включаються до проекту укріплення капіталу, і як результат вони радикально трансформуються за мірою своєї «економізації» [3].

В умовах корпоратократії усі сфери стають ринковими, і передбачається, що люди мають бути ринковими акторами. Це означає, що усі ринкові актори виступають як маленькі капітали, а не власники, робітники чи споживачі. Людина розглядається як людський капітал, який постійно повинен стежити за своєю нинішньою і майбутньою вартістю: організовувати власне життя, як підприємство, і розглядати кожну соціальну взаємодію, як контракт [17, с. 133]. Неважливо, якою саме діяльністю займається людина, головне, що постійною метою людського капіталу буде перетворення власних зусиль на підприємство і підвищення його рейтингу.

Корпоратократія розповсюджує власні специфічно сформульовані економічні цінності, практики і метрики на кожний вимір людського життя. Таким чином, цінності сучасного суспільства трансформуються крізь призму ринку і набувають характеру ринкових цінностей.

Усі взаємовідносини будуються за законами економічного обміну. З одного боку, люди комодифікуються, тобто перетворюють свою діяльність у грошову вартість і ця діяльність фактично стає товаром, який купують і продають на ринку. А з іншого, люди комерціалізуються, вони постійно спрямовані на отримання прибутку будь-якими засобами. Прагнучи до матеріального збагачення будь-якою ціною, людство втрачає свої вищі цінності (здоров'я, життя тощо) та цінності духовні. «У реальності усім керують гроші» [18], а людина з *homo sapiens* перетворюється у *homo economicus* [3]. Корпоратократія – це не «кінець політики», а швидше початок нової світової економічної політики.

На думку дослідників, сьогодні положення про те, що вся влада належить державі, втратило силу. Фактично національні уряди і громадські об'єднання є лише пасивними спостерігачами ухвалення рішень.

Ш. Волін у праці «Інкорпорування демократії: керована демократія та привид інвертованого тоталітаризму» стверджує, що «політики обираються загальним голосуванням, але вони контролюються армією корпоративних лобістів» [18]. Корпоратократія створює нові джерела влади, утіленням якої є міць сукупності міжнародних фінансових організацій, транснаціональних корпорацій, фондових бірж та інших глобальних ринкових інститутів. У цих умовах інститути політичної демократії часом стають просто видимістю, що прикриває авторитарну практику. Цей процес можна назвати економічною лояльністю політиків – під враженням від корпоратокративної гегемонії чимало політиків різних країн діють уже у союзі з корпоратократами, відповідно до давно підірваного глобальною економікою гасла: «що добре для економіки, те слугує створенню робочих місць, а отже, країні» [1, с. 207].

Державні можновладці, знаходячись на державній службі, воліють зберегти власні відносини з бізнесом, адже терміни їх перебування у владі досить обмежені. Обійнявши державні посади, можновладці починають діяти не в інтересах країни, а з урахуванням інтересів компаній, що сприяли їх потраплянню до влади. Більшість можновладців приходять до державної влади із корпорацій, оскільки політика і корпорації мають тісний взаємозв'язок [17, с. 134].

Представники різних економічних сфер, що мають спільну мету, легко мігрують з однієї посади на іншу у радах директорів корпорацій і урядових установах. Прикладом цього може бути Роберт Макнамара, колишній президент Всесвітнього банку. Він перейшов з посади президента «Ford Motor Company» на пост міністра оборони, а потім зайняв вищий пост у найпотужнішому фінансовому інституті світу. Однак, більшою мірою саме корпорації диктують правила гри у політичній сфері.

Корпоратократія діє транслегально, тобто ні нелегально, ні легально. Транслегальне панування означає інституціолізовану можливість впливати на результати державних рішень і реформ таким чином, щоб

пріоритети національних систем і функціональних кордонів відповідали пріоритетам поширення корпоратократії. Мова йде про можливість підкорення влади за допомогою цілеспрямованої політики.

Однією із характерних рис корпоратократії є те, що вона принципово і систематично стирає межу між владою і власністю. Рівною мірою великі корпорації прагнуть стерти межі між політикою і економікою [17, с. 134]. У зв'язку з цим міждержавні кордони набувають нового значення, вони засновуються на принципах усунення торговельних бар'єрів і забезпеченні вільного руху капіталів. Фактично національні уряди і громадськість є лише пасивними спостерігачами ухвалення рішень, а великі корпорації контролюють майже весь соціальний простір, формуючи однодумність.

Корпорації є підґрунтям економічно розвинутих країн, саме успішна діяльність корпоративного сектору допомогла Західним країнам посісти перші позиції у світі. Лише розвинуті країни (США, Японія, ФРН, Франція, Великобританія, Італія та Канада) мають можливість покращити своє положення у світовій системі. На думку Ф. Фукуями «побудова сильної держави – одна з найважливіших проблем світової спільноти, тому що слабкість і руйнування держав є джерелом багатьох найбільш серйозних світових проблем» [14, с. 4].

Отже, в умовах корпоратократії держава залишається єдиним функціональним інститутом, що спроможний адекватно реагувати на нові глобальні проблеми. Але, як зауважує Ф. Фукуяма, «сила держави визначається не внутрішніми ресурсами, а спроможністю встановити зовнішні зв'язки» [14, с. 8-18], що призводить до посилення ролі неформальних відносин. Корпоратократія вивершується на тлі слабких національних держав. Слабкі країни, що розвиваються (понад 120 держав Європи, Азії, Африки, Латинської Америки та Океанії), знаходяться під впливом корпоратократії, ці країни перетворились або у постійних боржників, або опинились під політичним чи військовим тиском.

Найбільші корпорації світу спрямовані на досягнення лише

«загального прибутку» [7, с. 119], вони зацікавлені у тому, щоб отримати від слабких країн весь їхній капітал. У зв'язку з чим у країнах, що розвиваються, зростає низка фінансових криз, які призводять до безробіття, нерівності і бідності, що, у свою чергу, породжує різноманітні соціально-політичні конфлікти, проблеми і ризики. Прагнучи вижити під зростаючим тиском корпорацій, країна починає грати за їхніми правилами, як результат, у таких країнах не залишається інвестиційного клімату, а весь капітал та заощадження вивозяться великими корпораціями у економічно розвинуті країни.

Поняття корпоратократії тісно пов'язане із визначенням транснаціональних корпорацій [17, с. 134]. Експорт капіталу і його ефективне розміщення є основою світового панування транснаціональних корпорацій (ТНК). Транснаціональні корпорації – це компанії, міжнародний бізнес яких є найбільш вагомим. Відзначимо, що до числа транснаціональних корпорацій відносяться ті міжнародні корпорації, що мають річний обіг більше 100 млн дол., і філії не менш ніж у двох країнах. Це можуть бути такі корпорації: транснаціональні банки, страхові, аудиторські, пенсійні, збройні або телекомунікаційні компанії. Сукупні закордонні інвестиції всіх ТНК сьогодні відіграють більш істотну роль, ніж торгівля. Ці корпорації контролюють третину продуктивних капіталів усього світу і мають до 90% прямих інвестицій за кордоном.

Провідну роль у процесі розширення впливу транснаціональних корпорацій на країни з перехідними економіками зіграв Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Всесвітній банк. МВФ надає коротко- і середньострокові кредити при дефіциті платіжного балансу держави. Надання кредитів зазвичай супроводжується переліком умов і рекомендацій. На відміну від Всесвітнього банку, діяльність МВФ зосереджена на відносно короткочасних макроекономічних кризах. Всесвітній банк надає кредити тільки бідним країнам, МВФ може давати кредити будь-якій зі своїх країн-учасниць, яка відчуває нестачу іноземної валюти для покриття короткострокових фінансових

зобов'язань. Загалом ці три світові економічні актори працюють у альянсі, вони використовують міжнародний підхід у пошуку закордонних ринків, ресурсів і продуктів, створюють глобальну філософію бізнесу, що передбачає діяльність як усередині країни базування корпорації, так і за її межами. Завдяки співпраці ТНК, МВФ та Всесвітній банк мають величезний вплив на економіку різних країн. Саме ці три типи глобальних корпорації є основою корпоратократії, адже вони перетворюють національні держави на прості інструменти для потоків капіталу та кругообігу виробництва-споживання.

ТНК, МВФ та Всесвітній банк укорінюються в економіку держав і діють у країнах, як місцеві громадяни. Однак, подібна діяльність лише тимчасова. Влада світових економічних акторів зростає у результаті того, що вони самі собі створюють можливість залишити «власну» національну територію. Це знову ж таки вдається тією мірою, якою корпорації перетворюються на екстериторіальні величини. Якщо умови існування на території певної країни перестають задовольняти потреби корпорації, то для максимальної економії і вигоди ця корпорація швидко змінює країну. У цьому випадку спостерігається тенденція до транснаціоналізму, яка включає інтеграцію глобальних операцій корпорації навколо вертикально інтегрованих мереж постачання.

Наприклад, коли певна фірма вирішила створити нову, удосконалену систему власного продукту, вона замовляє проект цієї системи в Японії, головні елементи системи у Франції, електроніку в Німеччині, а дрібні деталі в Іспанії. Збірка системи здійснюється в Сполучених Штатах [7, с. 119]. Проте, як тільки корпорації стає економічно не вигідно існувати на території Сполучених Штатів, вона змінює територію свого існування і переїжджає до Румунії. Змінивши країну, керівники корпорації домагаються від політичного керівництва цієї країни лобювання своїх інтересів, незважаючи на можливі негативні наслідки для місцевої екології та добробуту населення. Цей приклад свідчить, що число корпорацій і масштаби їхньої міжнародної економічної діяльності швидко зростають.

На відміну від національних компаній, приватні глобальні корпорації не прив'язані до конкретної країни, навіть якщо історично їх бізнес-операції починалися з території однієї держави. ТНК, МВФ та Всесвітній банк представлені в багатьох державах світу, вони впливають на всі сфери суспільного життя і послаблюють кордони між країнами. Як заявив Дірк ван Шлюс, «... до 2020 року національні кордони будуть стерті не тільки з карт, а й з людської пам'яті. Культурні відмінності залишаться, але наддержавами будуть кілька транснаціональних корпорацій із величезним впливом на економіку і політику. У них буде панувати жорсткий культ компанії з повним підпорядкуванням співробітників вищого менеджменту. Особисте життя стане невід'ємною частиною кар'єри, а люди будуть, перш за все, частиною своєї корпорації» [8].

За останні півтора – два десятиліття було відзначено стрімке вивезення прямих зарубіжних інвестицій. Такий глобальний масштаб діяльності корпорацій пояснюється тим, що компанії шукають дешеві природні ресурси, дешевих працівників і нові ринки збуту. Адже, як сказав Адам Сміт, «у торгівця немає батьківщини, його єдина батьківщина – це те місце, де він може отримати максимальний прибуток» [12, с. 161]. Ці корпорації, здатні ухилятися від економічного і політичного контролю.

Глобальні корпорації не тільки впливають на світові події, а й беруть на себе функції, які раніше мала тільки національна держава. Тепер саме корпорації є одним з провідних чинників, що визначають конкурентоспроможність країн і їх походження. Ці корпорації за основними економічними показниками, такими, як дохід, товарообіг, кількість персоналу перевершують сильні економічні країни [6, с. 44]. Вони багатші за деякі держави, мають власні армії і можуть не тільки впливати на рішення урядів, але часом навіть скидати їх. Керівники корпорацій ухвалюють державні рішення без згоди державних керівників і одразу ж втілюють ці рішення у життя. Якщо той чи інший національно-державний інститут спробує обмежити простір дії яко-

їсь корпорації, то корпорація або знайде собі інше поле діяльності, або зробить усе можливе, щоб змінити керівництво цього інституту. Отже, корпоратократія як нова форма влади, дозволяє проводити захоплення світової економіки невійськовими засобами, і ключем до влади є не військова сила, а та чи інша позиція держави на світовому ринку [17, с. 134].

Подібна система відносин існує завдяки спецслужбам, які відіграють у ній особливу роль. Спецслужби використовують міжнародні фінансові організації, щоб створити ситуації, у яких інші країни стають підвладними корпоратократії.

Один із агентів такої спецслужби Дж. Перкінс, розповів у своїй праці «Сповідь економічного вбивці» про те, як корпоратократія заволоділа державами і яким чином корпорації руйнують державну владу країн. «Агенти спецслужб пропонують вигідну пропозицію уряду іншої країни у вигляді довгострокових кредитів на розвиток інфраструктури держави. Їхнє основне завдання – переконати уряд, що кредити дозволять істотно поліпшити економічну ситуацію і дозволять країні вийти на більш високий економічний рівень» [9, с. 53]. Умови подібних кредитів полягають у тому, що здійснення подібних проєктів має проводитись інжиніринговими та будівельними компаніями тієї країни, яка пропонує кредит. По суті, більша частина грошей, які були видані як кредит, ніколи не покидає Сполучені Штати, вони просто переміщуються з банківських офісів у Вашингтоні до інжинірингових офісів в Нью-Йорку, Х'юстоні або Сан-Франциско.

Незважаючи на той факт, що гроші повертаються практично негайно корпораціям, які входять у корпоратократію, країна-боржник зобов'язана повністю погасити борг із відсотками. Кредит та відсотки є настільки великими, що зазвичай, через кілька років після його отримання, країна-боржник змушена оголосити дефолт по своїх платежах. Для того, щоб країна погодилась на кредит, як заявляє Дж. Перкінс, корпорації здійснюють підкуп можновладців [9, с. 4]. Це відбувається різними шляхами, проте завжди присутній

політичний підтекст, який, як правило, спрямований на «благі» цілі. Наприклад, найчастіше кредити видають на відновлення економіки будь-якої країни третього світу, при чому цю саму економіку піднімають неодмінно західні концерни на найневигодніших умовах.

Низка військових корпорацій також має активний вплив на країни зі слабкою економікою. Ці корпорації безпосередньо зацікавлені в тому, щоб у світі були постійні війни, тому що тільки таким чином вони можуть забезпечити собі мільярдні надходження, адже у мирний час підтримувати виробництво зброї на належному рівні неможливо. Коли війна закінчується у вигаді залишаються всі: і збройові компанії, і будівельні корпорації, що відновлюють інфраструктуру країни. Коли країна, що отримала кредит, не має можливості його виплатити, корпорації пропонують країні альтернативні варіанти: розміщення військових баз НАТО на території країни-боржника або відкриття цим корпораціям доступу до цінних ресурсів нафти. Не маючи виходу, країна-боржник відкриває корпораціям доступ до своєї території і все одно повинна повернути суму кредиту з відсотками. Таким чином, корпоратократія включає ще одну країну до глобальної імперії.

Якщо корпоратократія відразу не досягає своєї мети і їй не вдається приборкати державну владу, то вона намагається знищити владу, яка чинить опір, поставити до керування країною можновладців-маріонеток і ввести збройні сили в ці країни під різними вигаданими приводами. Сьогодні існує багато прикладів таких країн, які одразу не погодились з пропозиціями корпоратократії, і як результат, вони очолюють рейтинги країн, які переживають дефолт, економічні кризи та війни. У зв'язку з цим більшість країн у тій чи іншій формі одразу віддають данину корпоратократії.

Таким чином, влада корпоратократії базується насамперед на тому, що економіка своїми інвестиціями може створювати або руйнувати життєві артерії національної політики і суспільства – робочі місця та податки. Отже, логіка корпоратократії у тому аби чинити тиск на держави у локальній конкуренції, аби приборкати конкуренцію на

світовому ринку за допомогою створення мереж кооперації, але головним чином у тому, щоб розкрити нові джерела легітимізації. Це досягається за допомогою двох суперечливих між собою стратегій: через економічну самотрансформацію політики, а також через знедержавлення права та пов'язаного з цим знедержавленням авторитету для створення нових правил і легальних інструментів, що слугують гарантами угод і уможливають урегулювання конфліктів. Це фундаментальна подвійна стратегія, у якій переплетені наділення владою та позбавлення влади, а також делегітимізація держав і самолегітимізація капіталу.

Авторитет корпоратократії релятивізує або зміщує суспільно легітимізований авторитет не тільки тому, що є ефективнішим за нього, а й тому, що таким чином наділені владою економічні актори відкривають шлях для легітимізації своїх партикулярних інтересів, ігноруючи вимоги про осудність, не беручи на себе відповідальність перед громадськістю, без схвалення у демократичний спосіб, отже не беручи участі у легітимізаційних заходах із перешкодами, що є характерними для авторитету конституційної та правової держави.

Монополія корпоратократії змінює світову політичну структуру влади: держави в цілому втрачають своє значення, і замість відносин між державою та економікою з'являються відносини між економікою та економікою. У зв'язку з чим держави стають залежними не стільки від інших держав, скільки від світових глобальних корпорацій. Теоретично відповідальними за управління державою лишаються уряди, а фактично, на основі переваги у вигляді компетенції та інформації рішення готує та задає корпоратократія. Отже, корпоратократія створює глобальну імперію, використовуючи стратегію приватизації держав. Приватизується не лише політика, яка в національних рамках ліквідує торговельні бар'єри та інвестиційні перешкоди, але й шанс побудови легальних регуляторних структур, що упорядковують великі регіональні ринки і поширюють їх на світовий ринок.

Таким чином, можна стверджувати, що корпоратократія це

(квазі)держава без території, влада якої ззовні впливає на територіальні держави і створює новий політичний простір. Корпоратократія абсолютно не політична квазідержава, однак вона провадить не-політику, за допомогою якої обмежує владу національних суспільств і ламає їх зсередини. У зв'язку з цим збільшується кількість суспільних і політичних криз і конфліктів, влада держав руйнується не владою інших держав, воєнною загрозою або завоюванням, а детериторіально, екстериторіально завдяки діяльності глобальних корпорацій.

За таких умов, свобода дії виключена з політичної участі або екзистенціальної самостійності і зводиться до свободи ринкової, позбавленої регуляції або будь-якої іншої форми державних обмежень. Модель ринку сприяє корпоратократизму всередині соціального тіла, у зв'язку з чим сучасне людство сприймає усі структури як супермаркет, а себе як покупців і споживачів. Людська діяльність стає предметом ринкового торгу. Комодифікація та комерціалізація як процеси, що спрямовані на вилучення прибутку та надання людській діяльності грошової вартості, впливають на кожен вимір людського життя. Це показує наскільки зміцнюється корпоративний вплив в урядах, а соціальне тіло керується моделями корпоративної поведінки і корпоративного управління.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

Розділ 1

1. Афонін Е. А., Бандурка А. М., Мартынов А. Ю. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз). Київ : Видавець ПАРАПАН, 2002. 325 с.
2. Ахиезер А. Дезорганизация как категория общественной науки. *Общественные науки и современность*. 1995. № 6. С. 47–61.
3. Банс В. Элементы неопределенности в переходный период. *Политические исследования*. 1993. № 3. С. 116–124.
4. Бевзенко Л. Доглибиннопсихічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем. *Філософська і соціологічна думка*. 1996. № 5–6. С. 36–74.
5. Бевзенко Л. В. Духовное измерение в процессах социальной саморегуляции. *Философская и социологическая мысль*. 1996. № 78. С. 92–107.
6. Бергсон А. Два источника морали и религии / пер. с франц. и примеч. А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1994. 382 с.
7. Берталанфи Л. фон. История и статус общей теории систем. *Системное исследование. Ежегодник*. Москва : Наука, 1973. С. 20–36.
8. Бестужев-Лада И. В. Альтернативная цивилизация. Москва : Изд-во Алгоритм, 2003. 448 с.
9. Бідзюра І. Взаємозв'язок економічних та політичних трансформацій в українському суспільстві: теоретичні аспекти проблеми соціальних змін. *Людина і політика*. 2004. № 1 (31). С. 33–41.
10. Бідзюра І. П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть. Київ : Навчальна книга, 2004. 189 с.

11. Богданов А. А. Всеобщая организационная наука. (Тектология). В 3-х частях (томах). Москва : Книга, 1925 (ч.1), 1927 (ч.2), 1929 (ч.3).
12. Буданов В. Г. Трансдисциплинарное образование, технологии и принципы синергетики. *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов*. Москва, 2000. С. 285–305.
13. Власть при переходе от тоталитаризма к демократии (обзор выступлений на конференции). *Свободная мысль*. 1993. № 8. С. 54–64.
14. Возжеников А. В. Гомеостаз и национальная безопасность. *Синергетика, философия, культура*. Москва : Изд-во РАГС, 2001. 347 с.
15. Выдрин Д. И. Очерки практической политологии. Киев: Высшая школа, 1991. 465 с.
16. Гальчинський А. С. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? Київ : Українські пропілеї, 1996. 160 с.
17. Гельман В. Пострадянські політичні трансформації. *Політична думка*. 2000. № 2. С. 3–10.
18. Данилов А. Н. Переходное общество: Проблемы системной трансформации. Минск : ООО “Харвест”, 1998. 432 с.
19. Даніліян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методика дослідження та розв’язання: автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Харків, 1998. 42 с.
20. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе. *Вопросы философии*. 1990. № 9. С. 69–75.
21. Дзьобань О. П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи. Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. Харків : ХВУ, 2003. Вип. 3 (18). С. 69–78.
22. Дзьобань О. П. До питання про тенденції соціокультурної трансформаційної динаміки. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. Харків : ООО “Апекс+”, 2005. Вип. 1(22). С. 85–91.
23. Дзьобань О. П. Національна безпека в суспільствах транзитивно-

- го типу: монографія. Харків : НАУ ім. М.Є.Жуковського “ХАІ”, 2004. 291 с.
24. Дзьобань О. П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект). *Культура народів Причорномор'я* (Научный журнал). 2003. № 43. С. 254–257.
 25. Динамика социальной структуры и трансформация общественного сознания (“круглый стол”). *Социологические исследования*. 1998. № 12. С. 48–61.
 26. Долотов С. Г. Чрезвычайная ситуация и социальная нестабильность в контексте переходного состояния общества. Саратов : Саратов. гос. техн. ун-т, 2002. 27 с.
 27. Драгунский Д. В. Макрополитика (Заметки о детерминантах национального поведения). *Политические исследования*. 1995. № 5. С. 32–43.
 28. Дугин А. Трансформация политических структур и институтов в процессе модернизации традиционных обществ : дис. ... д-ра полит. наук. Ростов-на-Дону, 2004. 316 с.
 29. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки. Теоретико-методологічний аспект. Київ: “Світ знань”, 2002. 527 с.
 30. Зегберс К. Трансформації в Росії та Східній Європі: неоінституціональна інтерпретація. *Соціологія: теорії, методи, маркетинг*. 1998. № 45. С. 21-44.
 31. Зиновьев А. А. Гибель “империи зла”. *Социологические исследования*, 1995. № 1. С. 92–98.
 32. Исследования по общей теории систем. *Сборник переводов*. Москва : Прогресс, 1969. 428 с.
 33. Котанджян Г. С. Грани согласия-конфликта. Цивилизационные проблемы теоретической и прикладной политологии. Москва : Луч, 1992. 183 с.
 34. Макеев А. В. Политика и безопасность : монография. Москва : “Щит-М”, 1998. 270 с.
 35. Маколи М. Становление новой российской государственности:

- опыт прогноза. Полис. 1993. № 3. С. 30–43.
36. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. Москва : Прогресс. Культура, 1990. 327 с.
37. Мамут А. С. Гражданское общество и государство: проблема соотношения. *Общественные науки и современность*. 2002. № 5. С. 94-103.
38. Маркс К., Энгельс Ф. К критике политической экономии. Соч. Т. 13. С. 1–167.
39. Мельвиль А. Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций URL: <http://www.politstudies.ru/arch/2004/2/7.htm>.
40. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим переходам. *Полис*. 1998. № 2. С. 6–38.
41. Мельвиль А. Ю. Так что же случилось с “российским выбором”? URL: <http://www.politstudies.ru/arch/2003/4/15.htm>.
42. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич : ВФ “Відродження”, 2004. 488 с.
43. Михальченко М., Дашутін Г. Політичний ідеал відкритого суспільства в умовах “керованої демократії”. *Вища освіта України*. 2006. № 2. С. 5-14.
44. Нейсбит Дж. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции. Год 2000: Десять новых направлений на 90-е годы / пер. с англ. Джон Нейсбит, Патриция Эбурдин; предисл. И. Т. Фролова. Москва: Республика, 1992. 414 с.
45. Переосмысливая грядущее. Крупнейшие американские ученые о современном развитии. *Мировая экономика и международные отношения*. 1998. № 11. С. 5-12.
46. Платон. Сочинения: В 3-х т. / пер. с древнегреч. / за общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. Москва : Мысль, 1968. 1971.
47. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Є. Бистрицький та ін. Київ : Політична думка, 1995. 368 с.

48. Полішкаррова О. О. Генеза громадянського суспільства в Україні в умовах посткомуністичного транзиту. *Держава і право* : Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 18. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 574–551.
49. Попшер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 1 : Чары Платона / пер. с англ.; под ред. В. Н. Садовського. Москва : Феникс, Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992. 448 с.
50. Преодолевая барьеры: Диалог между цивилизациями / пер. с англ. Т. П. Вечериной; под ред. С. П. Капицы. Москва : Логос, 2002. 192 с.
51. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках / пер. с англ.; под ред. Ю. Л. Климантовича. Москва : Наука, Гл. ред. физ.-мат. лит., 1985. 368 с.
52. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / пер. с англ.; общ. ред. В. И. Аршинова и др. Москва : Прогресс, 1986. 431 с.
53. Романович А. Л. Проблема безопасности в контексте устойчивого развития. *Социально-гуманитарные знания*. 2003. № 1. С. 3–18.
54. Рузавин Г. И. Самоорганизация и организация в развитии общества. Тектология А. А. Богданова и современность : материалы конференции. *Вопросы философии*. 1995. № 8. С. 63–72.
55. Ручка А. А. Особенности системной трансформации современного украинского общества. *Современное общество*. 1994. № 4. С. 6–15.
56. Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе: сборник статей. Москва : Ин-т философии РАН, 1990. Ч.1. 678 с.
57. Смелзер Н. Социология. Москва : Феникс, 1994. 688 с.
58. Соколов Н. В. Традиция и инновация в посттоталитарных переходных процессах: автореф. дис...канд. социол. наук. Санкт-Петербург, 1995. 16 с.
59. Староверов В. И. Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества. *Социологические исследования*. 1998. № 4. С. 138–142.

60. Стоянович С. Посткоммунизм: противоречия между демократией и капитализмом. *Полис*. 1996. № 1. С. 50–54.
61. Структурно-функциональный анализ в современной социологии / пер. с англ. Г. Е. Беляевой. Вып. 1. Москва : Ин-т философии РАН, 1968. 673 с.
62. Таран В. О. Концепція ідеології перехідного суспільства в контексті соціокультурного аналізу : дис... д-ра філос. наук. Запоріжжя, 2001. 427 с.
63. Тарасенко В. Куди переходить “перехідне” суспільство? *Віче*. 2001. № 5. С. 45–58.
64. Требін М. П. Армія та суспільство: соціально філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації : монографія. Харків : Видавничий Дім “ІНЖЕК”, 2004. 404 с.
65. Хайтун С. Д. Социальная эволюция, энтропия и рынок. *Общественные науки и современность*. 2000. № 6. С. 94-109.
66. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. Москва : Мир, 1985. 478 с.
67. Черній А. Л. Чинник кризовості у трансформованні суспільно-політичних систем перехідного періоду : автореф. дис... канд. політ. наук: спец. Київ, 2004. 18 с.
68. Шаповаленко М. В. Режимні зміни у транзитних суспільствах. *Держава і право*. Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 18. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 416–423.
69. Шемякин Я. Смена парадигм в современном российском культурно-историческом контексте. (Размышления о “Постижении истории” Тойнби). *Общественные науки и современность*. 1992. № 2. С. 48–59.
70. Щепанський Я. Ю. Элементарные понятия социологии / общ. ред. акад. А. М. Румянцева. Москва : Прогресс, 1996. 475 с.
71. Энгельс Ф. Варварство и цивилизация. Соч. Маркс К., Энгельс Ф. 2-е изд. Т. 21. С. 156-178.

Розділ 2

1. Аникевич А. Г., Яковлев В. Г. Власть: социально-философский анализ. Санкт-Петербург, 2001. 246 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика. Гегель. Работы разных лет. В 2-х т. Т. 2. Москва : Мысль, 1971. С. 7-209.
3. Гусев Г. М. Странствия Великой Мечты: история развития идей о совершенном общественном строе. 2-е изд., доп. Москва : Молодая гвардия, 1987. 430 с.
4. Давидович В. Е. Социальная справа дливость: идеал и принцип деятельности. Москва : Издательство политической литературы, 1989. 255 с.
5. Давидович В. Е. Теория идеала. Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1983. 183 с.
6. Дзьобань О. П., Грубов В. М. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 10. С. 69-77.
7. Дзьобань О. П. До питання про сутність суспільного ідеалу. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 111 (8). С. 155-160.
8. Дзьобань О. П. До проблеми критеріїв соціального розвитку з позицій соціальної синергетики. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*, 2011. Вип. 54 (11). С. 218-222.
9. Дзьобань О. П. Суспільний ідеал: деякі особливості античного розуміння. *Мультиверсум : філософський альманах*. 2016. Вип. 3-4 (151-152). С. 56-68.
10. Дзьобань О. П. Суспільний ідеал: пошуки змістоутворюючих структур і принципів освоєння й перетворення соціальної реальності. *Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем* : монографія / за ред. О. Г. Данильян. 2-ге вид. перероб. і допов. Харків : Право, 2017. С. 76-95.

11. Дзьобань О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 7. С. 3-15.
12. Дидье Ж. Философский словарь / пер. с фр. Москва : Международные отношения, 2000. 544 с.
13. Егоров И. А. Принцип свободы как основание общей теории регуляции. *Вопросы философии*. 2000. № 3. С. 3-21.
14. Ильенков Э. В. Идеальное и идеал. Москва : Издательство политической литературы, 1991. С. 204-274.
15. Краус В. Нигилизм сегодня, или Долготерпение истории. Следы рая. Об идеалах . *Эссе* / пер. с нем. А. Карельского, Е. Кацевой и Э. Венгеровой. Москва : Радуга, 1994. С. 256 с.
16. Лобастов Г. В. Философия Э. В. Ильенкова. К 75-летию со дня рождения. *Вопросы философии*. 2000. № 2. С. 169-175.
17. Панарин А. С. Философия политики. Москва : Новая школа, 1996. 424 с.
18. Платон. Государство. *Собрание сочинений*. В 4-х т. Т. 3. Москва : Мысль, 1994. С. 79-420.
19. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / пер. з англ. О. Коваленко. Т. 1. Київ : Основи, 1994. 444 с.
20. Ростовцева Т. А. Утопия в системе социального знания. *Вестник КГУ*. 1999. № 1. С. 15-19.
21. Роулз Дж. Теория справедливости. *Вопросы философии*. 1994. № 10. С. 38-52.
22. Соловьев В. С. Критика отвлеченных начал. *Полное собрание сочинений и писем. В 20-ти т. Сочинения*. Т. 3. Москва : Наука, 2001. С. 7-362.
23. Соловьев В. С. Об упадке средневекового мирозерцания. *Сочинения*. В 2-х т. Москва : Мысль, 1988. Т. 2. С. 339-350.
24. Туманов С. В. Общественный идеал: диалектика развития. Москва : Издательство Московского университета, 1986. 198 с.

25. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2-ге вид., допов. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
26. Чорна Л. В. Ідеал як соціокультурний феномен у дискурсі модерну та постмодерну : автореф. дис. ... докт. філос. наук. Київ, 2017. 38 с.
27. Чорна Л. В. Розуміння ролі суспільного ідеалу в державотворенні: філософський екскурс за матеріалами творчості П. І. Новгородцева. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2014. Вип. 88 (№ 9). С. 229-234.
28. Чорна Л. В. Роль ідеалу у світоглядному просторі постмодерну. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 14. С. 126-129.
29. Чорна Л. В. У пошуках ідеалу: монографія. Київ : Освіта України, 2016. 508 с.
30. Чорна Л. В. Феномен ідеалу в контексті сучасного антропологічного повороту. *Філософські обрії: наук.-теор. часоп.* 2016. Вип. 35. С. 68-79.
31. Чорна Л. В. Феномен ідеалу в суспільному розвитку. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2015. Вип. 2. С. 93-97.
32. Энгельс Ф. Маркс и Родбертус. Предисловие к первому немецкому изданию работы К. Маркса «Нищета философии». Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. Т. 21. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1961. С. 180-194.

Розділ 3

1. Луцишин Г. Зовнішньополітичні чинники у процесі національної консолідації України. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2012. № 24. С. 132-137.
2. Петухова О. В. Консолідація: сутність і види. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. №3. С. 130-135.
3. Скалецький М. П. Етнотворча та етнозахисна функції культури.

- Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2003. № 473. С. 61-68.
4. Павліченко О. Патріотизм територіальний. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. М. П. Требіна / уклад. : [Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін.]. Харків : Право, 2015. С. 509-510.
 5. Оржель О. Консолідація українського суспільства на основі національної ідеї: перспективи і обмеження (з точки зору європейського досвіду). *Вісник Національної академії державного управління*. 2012. № 2. С. 28-38.
 6. Колісник В. Держава національна. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. М. П. Требіна / уклад.: [Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін.]. Харків : Право, 2015. С. 209-211.
 7. Карлова В. Національна еліта як суб'єкт державотворення: український досвід. *Вісник Національної академії державного управління*. 2012. № 1. С. 98-106.
 8. Луцишин Г. Чинники консолідації української нації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2011. № 23. С. 165-169.
 9. Пирожков С. І. Про національну доповідь «Україна: шлях до консолідації суспільства». *Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 18 квітня 2018 року*. *Вісник Національної академії наук України*. 2018. № 6. С. 50-63.
 10. Моніторинг електоральних настроїв українців. Центр Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiolohichni-doslidzhennia/monitorynh-elektoralnykh-nastroiv-ukraintsiv> (дата звернення: 24.11.2018).
 11. Поліщук О. С. Роль цінностей у консолідації у українського народу з метою самозбереження. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 3. С. 225-231.
 12. Ставлення громадян України до створення помісної автокефальної православної церкви. *Центр Разумкова* : веб-сайт. URL:

- <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiolohichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-stvorennia-pomisnoi-avtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvy> (дата звернення: 24.11.2018).
13. Головка В., Якубова Л. Суспільство на війні: проблеми націєтворення. *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави* / Г.В. Боряк (кер. авт. кол.), В.В. Головка (координатор проекту), В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.М. Майборода, В.А. Смолій (відп. ред.), Л.Д. Якубова, С.О. Янішевський / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2016. С. 697-769.
 14. Вільчинський Ю. Поняття і генеза української національної ідеї. *Сучасне суспільство*. 1993. № 2. С. 58-68.
 15. Основи етнодержавознавства : підручник / за ред. Ю. І. Римаренко. Київ : Либідь, 1997. 656 с.
 16. Українська політична нація : генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. / за ред. В. С. Крисаченка. Київ : НІСД, 2004. 648 с.
 17. Левченко Н. В. Національна ідея як чинник державотворення в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2009. Вип. 2. С. 66-75.
 18. Куць О. М. Усвідомлена незалежність: як/чи реалізована етнополітична свобода? (Українські реалії) : монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 368 с.
 19. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Київ-Філадельфія, 1995. 470 с.
 20. Дузь-Крятченко О. П., Лисицин Е. М. Українська національна ідея: якою їй бути ? Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2014. Т. 3. С. 45-49.
 21. Кравченко П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально-філософські аспекти). Київ: ГЕНЕЗА, 2001. 332 с.
 22. Пасько І. Т., Пасько Я. І. Громадянське суспільство і національна

- ідея : (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси). Донецьк : ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. 289 с.
23. Курняк Л. М. Екологічна культура: поняття та формування. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2015. № 10. С. 48-51.
24. Чик А. Колективна пам'ять як основа консолідації українства. *Українознавство*. 2016. 1(18). С. 61-63.
25. Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства : монографія. Харків : Майдан, 2012. 346 с.
26. Чигрін В. І., Поліщук І. О. Державотворча традиція України : політико-культурний вимір. Харків : ХІБМ, 2006. 380 с.
27. Лавриненко С. О. Проблема формування національної свідомості сучасної молоді. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер. : Філософія. Культурологія*. 2011. № 2. С. 117-120.
28. Луцків О. М., Попадинець Н. М. Українська національна ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори. *Регіональна економіка*. 2011. № 3. С. 209-211.
29. Калиновський Ю. Ю. Філософія соборності як світоглядне підґрунтя розвитку правового суспільства в Україні. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2013. Вип. 70 (№ 3). С. 354-360.
30. Макарчук С. А. Об'єктивні фактори ідеї національної свободи і соборності в історії українського народу. *Проблеми соборності України ХХ століття*. Київ, 1994. 212 с.
31. Гринчишин Н. І. Проблема духовного та національного відродження українського суспільства: соціально-філософський аспект. *Вісник Черкаського університету Серія «Філософія»*. 2011. № 210. С. 94-99.
32. Пасічник В. М. Суть та структура національної ідеї. Ефективність державного управління : зб. наук. праць. 2013. Вип. 36. С. 60-67.

33. Фартушний А. Національна ідея як динамічна система духовних вартостей. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Вип. 1. С. 12-37.
34. Погребняк В. Громадянське виховання: Українська Національна ідея у творчості Михайла Драгоманова. *Педагогічні науки*. 2014. Вип. 60. С. 30-42.
35. Віннічук О. В. Особливості трансформації політичних цінностей українського суспільства у постреволюційний період. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. № 1. С. 33-40.
36. Пірен М. Архетипові засади становлення та розвитку української національної ідеї. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Спец. вип. С. 136-143.
37. Розумний М. Національна ідея: відкритість новому й світу як інтеграційний орієнтир українського суспільства. *Україна на шляху до Європи / Упоряд. В. І. Шкляр, А. В. Юричко*. Київ : Етнос, 2006. С. 395-409.
38. Козловець М., Ковтун Ю. Національна ідея як рефлексія національно-культурної ідентичності. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 73. С. 210-212.
39. Безотосний М. Національна ідея – основа консолідації українського суспільства на сучасному етапі. *Рідний край*. 2013. № 2 (29). С. 69-72.
40. Михальченко М. І. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах. *Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне* : 36 статей. Київ : Світогляд, 2005. 186 с.
41. Шандор Ф. Національна ідея як осердя національної свідомості. *Вища освіта України*. 2011. № 3. С. 21-26.
42. Долганов П. С. Українська національна ідея: можливі шляхи конструювання. *Панорама політологічних студій*. 2013. Вип. 11. С. 188-198.

43. Пасічник В. Українська національна ідея як концептуальна основа боротьби з корупцією та проведення інституційних реформ в Україні. *Ефективність державного управління*. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2013. Вип. 34. С. 72-81.
44. Недюха М. П. Державотворчий потенціал української національної ідеї «Україна – демократична країна рівних можливостей». *Наукові праці МАУП*. 2016. Вип. 48. С. 19-25.

Розділ 4

1. Абрамова Д. С. Зарубіжний досвід формування та реалізації мовного законодавства і можливості його використання в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2014. № 2. С. 248-254.
2. Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика України на тлі європейського та пострадянського досвіду. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. 2012. Т. 137. С. 12-16.
3. Бум перекладів. З 2015 року кількість виданих українською світових бестселерів кардинально зросла. URL: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/88096/Bum_perekladiv_Z_2015_roku_kilkist_vydanyh (дата звернення: 20.10.2018).
4. Висновок щодо законопроекту народних депутатів України С. Ківалова та В. Колесніченка «Про засади державної мовної політики» (№ 9073 від 26.08.2011). URL: <http://maidan.org.ua/2011/09/vysnovok-schodo-zakonoprojektu-pro-zasady-derzhavnoji-movnoji-polityku/> (дата звернення: 05.11.2018).
5. Данилевська О. М. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР : монографія. Київ : Інститут української мови НАН України, 2009. 176 с.
6. Дуда Н. М. Білінгвізм як фактор формування мовної особистості. *Гуманізм та освіта*. Вінниця : Вид-во ВНТУ «УНІВЕРСУМ-Вінниця», 2006. С. 316-318.
7. Закон о языке: почему это нужно и что изменится. URL:

- https://24tv.ua/ru/zakon_o_jazyke_pochemu_jeto_nuzhno_i_chno_izmenitsja_n1042248 (дата обращения: 20.11.2018).
8. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Львів : Літопис, 2002. 304 с.
 9. Куц Ю. О. Сучасна мовна політика української держави: управлінсько-правовий аспект. *Теорія та практика державного управління*: зб. наук. пр. – Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2017. Вип. 1(56). С. 14-20.
 10. Макарець Ю. С. Українська мова в інтернет-просторі: соціально-правовий та лінгвальний виміри. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2018. VI (46), Issue 159, P. 38-43.
 11. Масенко Л. Державна мова у соціокультурному контексті. *Державність української мови і мовний досвід світу* : матеріали міжнар. конф., 11-12 трав., м. Київ. Київ : Міжнар. асоц. етнологів, 2000. С. 255–261.
 12. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 164 с.
 13. Мовні квоти можуть запровадити і для друкованих ЗМІ. URL: <http://language-policy.info/2018/10/movni-kvoty-zmi/> (дата звернення: 05.11.2018).
 14. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки : Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Київ : Ярославів Вал, 2014. 56 с.
 15. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України : *Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу* 12 квітня 2017 р. Київ, 2017. URL: http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf. (дата звернення: 20.11.2018).
 16. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / Лібанова Е. М., Горбулін В. П., Пирожков С. І. та ін. / за ред. Е. М. Лібанової. Київ : НАН України, 2015. 363 с.

17. Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації : Закон України від 23.05.2017 № 2054-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 26, ст. 298.
18. Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій : Закон України від 16.06.2016 № 1421-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 547.
19. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Голос України*. 2017. 27 верес. (№ 178-179). С. 10-22.
20. Проблеми і перспективи української культури. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1495357.html> (дата звернення: 20.11.2018).
21. Проект Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 09.06.2017 № 5670-Д. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61994 (дата звернення: 20.11.2018).
22. Становище української мови в Україні у 2018 році. URL: <http://dobvol.org/article/356/> (дата звернення: 20.11.2018).
23. «Україна ступила на тонку межу» : стаття генсека РЄ щодо конфлікту навколо освітнього закону. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/10/6/7071924/> (дата звернення: 20.11.2018).
24. Чернишова Т. О. Білінгвізм як важливий фактор функціонування сучасного українського суспільства. *Моделювання, прогнозування та інформаційно-аналітичне забезпечення інноваційного розвитку фінансової системи країн європейського простору* : тези доповідей міжнар. наук.-практ. конф., 19 квітня 2012 р. Харків : XIФ, 2012. С. 369.
25. Swidlov S. The situation of the Ukrainian language in the Ukrainian Internet sector. URL: <http://languagepolicy.info/2016/10/stanovysche-ukrajinskoji-movy-vukrajinskomu-sehmenti-internetu/> (date of the application: 20.11.2018).

Розділ 5

1. Авдеев Е. Роль СМИ в современном мире: информационная война как новая реальность. URL: http://www.ncfu.ru/uploads/doc/avdeev_konfmt.pdf (дата звернення 27.10.2018).
2. Алямкін Р. В., Федорін М. П. Правове забезпечення національної інформаційної безпеки. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 4. С. 91-96.
3. Беззуб І. Сучасний стан і перспективи української євроінтеграції. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1209. (дата звернення 27.05.2018).
4. Білецька А. В. Стратегії формування ефективної моделі соціально-економічного розвитку як основа суспільної стабільності та національної безпеки. *Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць*. Київ, 2017. Вип. 125 (10). С. 257-263.
5. Біловус Л. І. Українська церква у США на шпальтах україномовних періодичних видань: культурно-освітня діяльність. *Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць*. Київ, 2017. Вип. 123 (8). С. 87-92.
6. Боднар А. О. Аналіз державної євроінтеграційної політики: політико-правовий аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 111-115.
7. Боднар І. Р. Інформаційна безпека як основа національної безпеки. *Механізм регулювання економіки*. 2014. № 1. С. 68-75.
8. Бондар Ю. В., Головатий М. Ф., Сенченко М. І. Енциклопедія для видавця та журналіста. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. 400 с.
9. Великодна Є. М. Медіа-освіта як чинник забезпечення здоров'я людини: філософський вимір проблеми. *Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць*. Київ, 2017. Вип. 119 (4). С. 293-296.
10. Вонсович О. С. Саміт Україна – Європейський союз: підсумки та перспективи. *Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць*.

- Київ, 2017. Вип. 116 (1). С. 308-311.
11. Головка І. К. Процеси глобальної регіоналізації як компонент глобалізаційних процесів постбіполярної доби. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць. Київ, 2017. Вип. 121 (6). С. 195-199.
 12. Гуцалюк М. В. Вдосконалення чинного законодавства з питань протидії кіберзлочинності та забезпечення кібербезпеки. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 99-107.
 13. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. Вип. 2 (33). С. 29-41.
 14. Данильян О. Г. Деякі проблеми розвитку культури в транзитивному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. Вип. 3 (17). С. 198-200.
 15. Данильян О. Г. Місце та функції конфліктів у трансформаційний період розвитку суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. Вип. 2 (21). С. 5-12.
 16. Дахно О. Ю. Територіальна цілісність як структурний атрибут держави в умовах глобальної інтеграції. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць. 2016. Вип. 115 (12). С. 386-390.
 17. Дзьобань О. П. Євроінтеграція й інформаційна безпека України: до проблеми взаємозв'язку. *Політологічний вісник* : збірник наукових праць. 2017. Вип. 80. С. 53-65.
 18. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека України: загрози, зумовлені цивілізаційним вибором європейських цінностей. *Політологічний вісник* : збірник наукових праць. 2017. Вип. 81. С. 68-80.
 19. Дзьобань О., Пилипчук В. Глобальні виклики й загрози національній безпеці в інформаційній сфері. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 3 (78). 2014. С. 43-52.

20. Дзьобань О., Соснін О. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних з активізацією міжнародної діяльності в інформаційно-комунікаційній сфері. *Вісник Львівського університету. Серія: міжнародні відносини*. 2015. Вип. 37. Частина 3. С. 35-43.
21. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Інформаційна безпека в контексті інформаційної культури. *Інформація і право*. 2017. № 1 (20). С. 74-81.
22. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності: монографія. Харків : Майдан, 2010. 260 с.
23. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Інформаційна безпека: екзистенційні аспекти і мережеві практики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. № 2 (33). С. 42-54.
24. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно-комунікаційною діяльністю. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : збірник наукових праць*. Вип. 61. 2015. С. 24-34.
25. Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю. Соціокультурні аспекти інформаційної безпеки. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право : науковий журнал*. 2013. № 2. С. 171-176.
26. Дзьобань О. П. Україна: цивілізаційний вибір європейських цінностей і загрози інформаційній безпеці. Інформаційна агресія Російської Федерації проти України : тези доповідей наукового семінару Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 05 жовтня 2018 р. Харків. 2018. С. 15-18.
27. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ : НІСД, 2015. 474 с.
28. Європейський проект та Україна: аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2012. 64 с.
29. Єрмоленко А. Публічність як чинник громадянського суспільства в Україні за доби глобалізації. *Громадянське суспільство в Україні*

- за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови. Київ : Інститут ліберального суспільства, 2007. С. 91-107.
30. Задувайло О. К. Сучасні проблеми розвитку медіа-сфери в умовах воєнно-політичного конфлікту. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць. 2017. Вип. 117 (2). С. 230-235.
31. Захаренко К. Держава як суб'єкт інформаційної безпеки суспільства. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць. 2017. Вип. 124 (9). С. 295-299.
32. Захаренко К. Роль громадських організацій і рухів у формуванні національної інформаційної безпеки. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць. 2016. Вип. 115 (12). С. 426-430.
33. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналітична доповідь / за заг. ред. А. Баровської. Київ : НІСД, 2016. 109 с.
34. Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Медійний вплив на процес формування правосвідомості та правової культури українського суспільства. *Грані*. 2005. № 6. С.100-104.
35. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Роль і місце інформаційної безпеки у розбудові сучасної української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. № 2. С. 144-153.
36. Калиновський, Ю. Ю. Системоутворююча роль правових цінностей та норм у вітчизняному державотворенні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Філософія. 2017. № 1 (32). С. 16-25.
37. Кирильчук Є. М. Проблеми національної інформаційної безпеки України в контексті сучасних національних державотворчих процесів та світової інтеграції. *Наукові праці МАУП*. 2013. Вип. 1 (36). С. 60-63.
38. Косошов О. М. Пріоритетні напрямки державної політики щодо

- забезпечення безпеки національного кіберпростору : зб. наук. пр. Харк. ун-ту Повітр. Сил. 2014. Вип. 3. С. 127-130.
39. Кост І. А. Державна інформаційна політика як інструмент формування громадської думки на шляху євроінтеграції України. URL: <http://dsr.univ.kiev.ua/pub/171955/>. (дата звернення 27.01.2018).
40. Ларіна Н. Б. Перспективи становлення європейської соціальної моделі. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2014-2/doc/6/01.pdf>. (дата звернення 12.03.2018).
41. Левченко О. В. Класифікація інформаційної зброї за засобами ведення інформаційної боротьби. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2014. № 2 (20). С. 142-146.
42. Лобанов А. А., Деменко О. Ф. Європейська інтеграція України: проблеми та перспективи реалізації інституційного та адміністративного потенціалу. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. № 5 (36). С. 354-357.
43. Майборода О. М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. 2006. С. 71-75.
44. Мануйлов Є. М., Калиновський Ю. Ю. Аксиологічний вимір інформаційної безпеки української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Філософія. 2017. № 3 (34). С. 13-30.
45. Матвеєнко Ю., Галаєва М. «Мягкая сила» как фактор современной геополитики. *Politbook*. 2015. № 1. С. 165-179.
46. Олійник О. В. Інформаційна безпека США. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 1 (27). С. 280-288.
47. Отрешко В. Історичне підґрунтя українського державотворення. URL: <http://social-science.com.ua/article/1175>. (дата звернення 12.10.2018).
48. Пастушенко В. М. Проблеми правового регулювання державного управління інформаційною сферою України. Наукові записки Ін-

- ституту законодавства Верховної Ради України. 2015. № 1. С. 59-64.
49. Петкова О. В. Політичні імперативи позиціонування України в міжнародному інформаційному просторі : автореф. дис... канд. політ. наук. Київ, 2010. 20 с.
50. Пилипчук В. Г., Брижко В. М. Інформаційна безпека та приватність у сфері захисту персональних даних. *Інформація і право*. 2016. № 4 (19). С. 60-70.
51. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Інформаційне суспільство: філософсько-правовий вимір : монографія. Ужгород : ТОВ «ІВА», 2014. 282 с.
52. Присяжнюк М., Белошевич Я. Інформаційна безпека України в сучасних умовах. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2013. Вип. 30. С. 38-42.
53. Радковець Ю. І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона*. 2014. № 3. С. 36-42.
54. Расторгуев С. П. Философия информационной войны. Москва : Моск. психол.-соц. ин-т, 2003. 496 с.
55. Саганюк Ф. В., Фролов В. С., Устименко О. В., Лобко М. М. Сектор безпеки і оборони України: теорія, стратегія, практика : монографія. Київ : Академпрес, 2017. 180 с.
56. Сенюк Ю. Я. Теоретичні аспекти соціалконструктивістських досліджень міжнародного співробітництва та інтеграції. *Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць*. 2016. Вип. 115 (12). С. 380-383.
57. Стасевська О. А. «Ментальний простір» українського суспільства: філософсько-культурологічний дискурс. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Філософія. 2017. Вип. 3 (34). С. 111-122.
58. Чирва Р. Інформаційна війна – зброя, страшніша за ядерну. *Профспілкові вісті*. 2014. № 13. С. 8-9.
59. Шип Н. А. Культурний компонент державотворення та євроінтеграції України. *Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць*.

2017. Вип. 119 (4). С. 279-282.

60. Шпига П. С., Рудник Р. М. Основні технології та закономірності інформаційної війни. *Проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 8. С. 326-339.

Розділ 6

1. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или История будущего. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / ред. В. А. Иноземцев. М.: Academia, 1999. URL: <http://www.iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/index.html> (дата звернення 04.01.2019).
2. Нейсбит Д. Мегатренды / пер. с англ. М. Б. Левина. М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2003. 380 с.
3. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство М.: АСТ; ПРОФИЗДАТ, 2008. 569 с.
4. Дюркгейм Э. Социология образования / пер. с фр. Т. Г. Астаховой. М., 1996. С. 55.
5. Україна: соціальна сфера у перехідний період (Аналіз Світового банку). К.: Основи, 1994. С. 117–121.
6. Global competitiveness report. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2016-2017-1> (дата звернення 03.01.2019).
7. Про схвалення «Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року»: Постанова Кабінету Міністрів України № 988-р від 14.12.2016. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249613934> (дата звернення 03.01.2019).
8. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція). URL: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/kontseptsiya_vprovadzhennya_mediaosviti_v_ukraini_nova_redaktsiya (дата звернення 03.01.2019).
9. Кількість безробітних станом на 1 вересня скоротилася на 12 %

- у порівнянні з відповідною датою 2016 року. *Урядовий портал*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/250263431> (дата звернення 03.01.2019).
10. Формування регіонального замовлення для професійної освіти, а також створення навчальнопрактичних центрів з сучасним обладнанням. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/regionalnogozamovlennya-dlya-profesiynoi-osviti.pdf> (дата звернення 03.01.2019).
 11. Лілія Гриневич: 33,5% сільських дітей навчаються у класах, де менше 10 учнів. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usinovivni-novini-2017-03-20-liliya-grinevich-33,5-silskix-ditej-navchayutsya-u-klasax,-de-menshe-10-uchniv> (дата звернення 03.01.2019).
 12. Опорні школи. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/oporni-shkoli> (дата звернення 03.01.2019).
 13. Офіційний звіт про проведення в 2018 році зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти. *Український центр оцінювання якості освіти*. URL: http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/ZVIT-ZNO_2018-Том_1.pdf (дата звернення 03.01.2019).
 14. QS World University Rankings. URL: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2018>.
 15. Міністерство фінансів України : веб-сайт. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2018> (дата звернення 04.01.2019).
 16. Пархоменко Т. Ціна плагиату, або де взяти гроші на зарплату освітянам. *ЦЕНЗОР.НЕТ* : веб-сайт. URL: <https://reforms.censor.net.ua/m3014968> (дата звернення 04.01.2019).
 17. Закон України «Про освіту». *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/print> (дата звернення

04.01.2019).

18. Вітренко Ю. Якщо ми такі освічені, то чому такі бідні . «Дзеркало тижня», 29 січня 2011. С. 13.

Розділ 7

1. Groupe Français d'Education Nouvelle. Available at: <http://www.gfen.asso.fr/fr/accueil> (accessed 1 October 2018).
2. Бланшо М. Пространство литературы / пер. с франц. С. Зенкина. М. : Логос, 2002. 288 с.
3. Бродский И. Сочинения Иосифа Бродского. В 7 т. Т. 1. СПб. : Пушкинский фонд, 2001. 304 с.
4. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / пер. с нем. И. Добронравова, Д. Лахути, English trans. by D.F. Pears, B.F. McGuinness. М. : Канон+РООИ «Реабилитация», 2017. 288 с.
5. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / пер. с нем. Б. Бессонова. М.: Прогресс, 1988. 704 с.
6. Гладуелл М. Неординарні. Історії успіху / пер. с англ. І. Савюк. К. : КК «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – 256 с.
7. Гуссерль Э. Собрание сочинений. Т. 1. Феноменология внутреннего сознания времени / пер. с нем. В. Молчанова. М.: Гнозис, 1994. 192 с.
8. Деррида Ж. О грамматики / пер. с франц. Н. Автономовой. М.: Ad Marginem, 2000. 511 с.
9. Деррида Ж. Письмо и различие / пер. с франц. Н. Автономовой. М.: Академический проект, 2000. 495 с.
10. Дильтей В. Собрание сочинений в 6 т. Т. 4. Герменевтика и теория литературы / пер. с нем. В. Куренного. М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. 531 с.
11. Кури К., Пэссинэс Х. Астор Пяццолла: хронология революции / пер. с исп. Е. Наталенко. URL: <http://www.piazzolla.org/biography/biography-english.html>
12. Кушнер А. Времена не выбирают : Персональный сайт. URL:

- <http://kushner.poet-premium.ru/semidesyatye.html#24>.
13. Лосев А. Ф. Избранные произведения. М.: Правда, 1990. 583 с.
 14. Мангуэль А. История чтения / пер. с англ. М. Юнгер. Екатеринбург : У-фактория, 2008. 381 с.
 15. Мейчик Г. А. Историко-философский взгляд на педагогическую технологию мастерских. URL: <http://www.rcde.ru/method/937.html>
 16. Подорога В. А. Выражение и смысл. Ландшафты мировой философии: С. Киркегор, Ф. Ницше, М. Хайдеггер, М. Пруст, Ф. Кафка. М.: Ad Marginem, 1995. 427 с.
 17. Пятигорский А. М. Непрерываемый разговор. СПб.: Азбука-классика, 2004. 432 с.
 18. Сартр Ж.-П. Что такое литература? *Слова* / пер. с франц. Мн.: ООО «Попурри», 1999. 448 с.
 19. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / пер. с франц. В.П. Визгина, Н.С. Автономовой. СПб. : А-сэд, 1994. 406 с.
 20. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. Биbihина. М. : Ad Marginem, 1997. 451 с.
 21. Хайдеггер М. Вопрос о технике. *Время и бытие: Статьи и выступления* / пер. с нем. В. Биbihина. М. : Республика, 1993. С. 221–237.
 22. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет / пер. с нем. А. В. Михайлова. М.: Гнозис, 1993. 464 с.
 23. Шевцов С. В. Метафизика и мифология поэтического мышления (античность – современность: событийный диалог) : монография. Днепропетровск: ДНУ, 2007. 364 с.
 24. Шевченко О. Особливості реалізації технології педагогічних майстерень у процесі підвищення кваліфікації педагогічних працівників URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/17353/1/Shevchenko.pdf>
 25. Шпет Г. Г. Сочинения. М. : Правда, 1989. 604 с.
 26. Щетинин М. Н. Дыхательная гимнастика А.Н. Стрельниковой. М.: Метафора, 2010. 376 с.

27. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста / пер. с англ. и итал. С. Д. Серебряного. СПб. : Симпозиум, 2005. 502 с.

Розділ 8

1. Карамалі Г. В. Перспективи і особливості розвитку держави в інформаційну добу. *Вісник. Науковий журнал Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського*. 2010. Вип. 2(46). С. 111-119.
2. Ржепішевська В. В. Умови ефективної інтеграції науки та виробництва в Україні. *Економіка і регіон*. 2012. Вип. 4(35). С. 116-119.
3. Офіційний сайт Державної служби статистики України : Економічна статистика / Наука, технології та інновації : веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 24.11.2018).
4. Бурденко І. М. Податкова система як інструмент інноваційно-інвестиційного розвитку України. *Актуальні проблеми економіки : науковий економічний журнал*. 2008. Вип. 3(81). С.35-40.
5. Офіційний сайт Національного банку України : Дані фінансової звітності банків України станом на 01.10.2015 р. : веб-сайт. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=28905631&cat_id=25365601 (дата звернення: 18.10.2018).
6. Криклій А. С. Банківська система України в умовах розбалансування фінансових ринків: реалії та очікування. *Економіка і держава : міжнародний науково-практичний журнал*. 2008. Вип. 4(64). С. 19-27.
7. Основні загрози безпеці банківської системи України та шляхи їх подолання. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень* : веб-сайт. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2125/> (дата звернення: 15.09.2018).
8. Сайт Верховної Ради України : Постанова КМУ від 12.09.2011 р. № 1130 «Про затвердження Державної програми розвитку внутрішнього виробництва». URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1130-2011-%D0%BF](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1130-2011-%D0%BF) (дата звернення: 24.10.2018).

9. Українська торгівля в новій реальності. Як регіони країни пережили старт ЗВТ з ЄС : *Європейська правда*. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/06/13/7050588/> (дата звернення: 05.12.2018).
10. Федішин І.Б. Комплексна оцінка економічної ситуації в Україні у 2014-2015 рр. (частина 1: Загальна оцінка макроекономічної ситуації). *Соціально-економічні проблеми і держава* : електронне наукове фахове видання. URL: <https://sepd.tntu.edu.ua/index.php/uk/archive/17--114-2016/462-analysis-of-macroeconomic-development-of-ukraine> (дата звернення: 03.10.2018).
11. Зовнішня торгівля України товарами у 2017 р.: інфографіка. *Хвиля*. URL: <http://hvylya.net/news/exclusive/zovnishnya-torgivlya-ukrayini-tovarami-u-2017-infografika.html> (дата звернення: 07.09.2018).
12. Зовнішня торгівля України демонструє негативне сальдо другий рік поспіль. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2260132-zovnisna-torgivla-ukraini-demonstrue-negativne-saldo-drugij-rik-pospil.html/> (дата звернення: 12.11.2018).
13. Офшорне виснаження. URL: <http://gazeta.dt.ua/macrolevel/ofshorne-visnazhennya-.html> (дата звернення: 17.10.2018).

Розділ 9

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / Сост. С. Г. Бочаров, В. В. Кожинов. М. : Худож. лит., 1986. 543 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. М. : Искусство, 1986. 445 с.
3. Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В. Соціальний простір як суб'єктивна символічна реальність. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. 299 с.
4. Леонтьев Д. А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира. 1-я Всероссийская науч.-практ. конф. по эк-

- зистенциальной психологии : материалы сообщений / Под ред. Д. А. Леонтьева, Е. С. Мазур, А. И. Сосланда. М. : Смысл, 2001. С. 100–109.
5. Майоров Е. Мультикультурализм в Германии умер. URL: http://www.inright.ru/articles/politics/20101018/id_395.
 6. Степаненко І. В. Духовність: філософські конструкти і соціокультурні репрезентації: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.04 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. Київ, 2004. 32 с.
 7. Сохань Л. В. Мистецтво життєтворчості: на шляху до себе. *Перспективні освітні технології* : наук.-метод. посіб. / За ред. Г. С. Сазоненко. Київ : Гопак, 2000. С. 367–414.
 8. Степаненко І. В. Метаморфози духовності в ландшафтах буття / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : ОВС, 2002. 256 с.
 9. Степаненко М.Д. Сучасні трансформації життєвого простору особистості як поля її життєтворчості. *Гуманітарний часопис* : зб. наук. пр. Харків : ХАІ, 2005. № 3. С. 63–67.
 10. Тлостанова М. В. От философии мультикультурализма к философии транскультурации : учеб. пособие. М. : РУДН, 2008. 251 с.
 11. Тлостанова М. В. Транскультурация. *Культурология* : энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. и автор проекта С. Я. Левит. М. : РОСПЭН, 2007. Т. 2. С. 724–726.
 12. Тульчинский Г. А. Личность как автопроект и бренд: некоторые последствия. *Философские науки*. 2009. № 9. С. 30–51.
 13. Турки плохо интегрируются в Германии. URL: http://www.inright.ru/news/id_984/
 14. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. М. : АСТ ; Транзиткнига, 2004. С. 226.
 15. Ядов В. А. Стиль жизни личности. *Энциклопедический социологический словарь* / Общая ред. Г. В. Осипова. М. : ИСПИ РАН, 1995. С. 772–773.
 16. Alibhai-Brown Y. Beyond Multiculturalism / Y. Alibhai-Brown //

- Diversité Canadienne. 2004. Vol. 3, No 2. P. 51–54.
17. Barry B. Culture and Equality: an Egalitarian Critique of Multiculturalism / B. Barry. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2001. xi, 399 p.
 18. Becker B. Immigrants' emotional identification with the host society / B. Becker // Ethnicities. 2009. Vol. 9, No 2. P. 200–225.
 19. Kymlicka W. Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights / W. Kymlicka. Oxford : Oxford University Press, 1995. vii, 280 p.
 20. Ortiz F. Cuban Counterpoint, Tobacco and Sugar / Fernando Ortiz; translated from the Spanish by Harriet de Onís; introduction by Bronislaw Malinowski; prologue by Herminio Portell Vilà; new introduction by Fernando Coronil. Durham : Duke University Press, 1995. lxxix, 312 p., xliii p.

Розділ 10

1. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. *Новая всемирно-политическая экономия*. Москва : Прогресс-Традиция : Издательский дом «Территория будущего», 2007. 464 с.
2. Браун В. Об опасности неолиберализма и кризисе демократии. URL: http://s357a.blogspot.com/2015/05/blog-post_13.html (дата обращения: 16.03.2017).
3. Браун В. Разрушая демократию: ре-конституирование государства и субъекта неолиберализмом URL: https://www.academia.edu/30911708/разрушая_демократию_реконституирование_государства_и_субъекта_неолиберализмом (дата обращения: 14.09.2017).
4. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / пер. с англ. П. М. Кудюкина. Под общей редакцией канд. полит. наук Б. Ю. Кагарлицкого. Санкт-Петербург : Университетская книга, 2001. 416 с.
5. Вебер А. Б. Неолиберальная глобализация и ее оппоненты. URL:

- <http://ecsosman.hse.ru/data/2013/01/31/1251414714/2.pdf>
(дата обращения: 21.03.2017).
6. Дасковский В. Б., Киселёв В. Б. О кризисе процесса воспроизводства основных фондов и хозяйственной деятельности в экономике России. *Инвестиции в России*. 2009. № 1. С. 32-44.
 7. Кортен Д. Когда корпорации правят миром. Санкт-Петербург : «Агентство «ВиТ-принт», 2002. – 328 с.
 8. Нация-корпорация: к государству нового типа. Страшное «светлое будущее» по Фурсову. URL: <http://www.corpo.su/node/672>
(дата обращения: 16.03.2017).
 9. Перкинс Дж. Исповедь экономического убийцы / пер. с англ. М. А. Богомоловой ; под ред. В. Никишкина. 11-е изд., юбилейное. Москва : Претекст, 2015. 350 с.
 10. Перкинс Дж. Тайная история американской империи: Экономические убийцы и правда о глобальной коррупции. / пер. с англ. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2008. 445 с.
 11. Ромашкин Т. В. Становление и развитие ТНК в условиях глобализации. Саратов : ООО Издательский центр «Наука», 2016. 160 с.
 12. Сміт А. Добробут націй : Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ, 2001. 593 с.
 13. Фридман М., Хайек Ф. О свободе. Москва : Социум, Три квадрата, 2003. 182 с.
 14. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 220 с.
 15. Manfred B. S., Ravi K. R. Neoliberalism: A Very Short Introduction. New York : Oxford University Press, 2010. URL: <http://cult320withallison.onmason.com/files/2014/12/Steger-Roy-Neoliberalism-a-very-short-introduction.pdf> (Last accessed: 16.03.2017).
 16. Marcuse P. The language of globalization. Monthly review: an independent socialist magazine. London. Vol. 52. July/Aug. 2000.

- Issue 3. P. 23-27.
17. Shatalova Y. Corporatocracy concept in the scope of a socio philosophical analysis. The European Journal of Humanities and Social Sciences, Premier Publishing s.r.o. Vienna. 2017. 6(1). P. 132-136.
 18. Sheldon S. W. Democracy Incorporation: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism. Princeton : Princeton University Press, 2008. 384 p. URL: http://www.untag-smd.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_1/DEMOCRACY%20Democracy%20incorporated%20%20managed%20democracy%20and%20the%20specter.pdf (Last accessed: 16.03.2017).

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДҒРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ	5
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА СФЕРА: ПОШУКИ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ	39
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ЧИННИК ДУХОВНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	61
РОЗДІЛ 4. ПЕРЕБІГ МОВНИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	104
РОЗДІЛ 5. ІНФОРМАЦІЙНА СФЕРА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ТА БЕЗПЕКОВІ АСПЕКТИ	129

РОЗДІЛ 6. СТАН СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВИТИ	156
РОЗДІЛ 7. ФІЛОСОФСЬКА МАЙСТЕРНЯ ЯК ТРИЄД- НІСТЬ ГУМАНІТАРНИХ ПРАКТИК МОВЛЕННЯ, ЧИТАННЯ, ПИСАННЯ	174
РОЗДІЛ 8. ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ В СИСТЕМУ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ: РИЗИКИ, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ	200
РОЗДІЛ 9. ТРАНСКУЛЬТУРАЦІЯ ЯК ШЛЯХ ДО ЄДНОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	218
РОЗДІЛ 10. КОРПОРАТОКРАТІЯ ЯК НОВІТНІЙ ВИКЛИК СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ (ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ)	234
ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ	248

**СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА СФЕРА УКРАЇНИ
В СУЧАСНИХ ДИСКУРСАХ**

Монографія

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА СФЕРА УКРАЇНИ
В СУЧАСНИХ ДИСКУРСАХ**

Монографія

За загальною редакцією
професора О. Ю. Панфілова

Комп'ютерна верстка, дизайн О. М. Панфілової

Підписано до друку 26.11.2019 р. Формат 60 x 84/16. Папір офсетний.
Гарнітура ArnoPro. Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 16,51
Наклад 300 прим. Зам. № 125.

ФОП Данилко Н.С.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів
видавничої діяльності ДК № 5121 від 09.06.2016 р.

Надруковано ФОП Данилко Н.С.

СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА СФЕРА УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ ДИСКУРСАХ

МОНОГРАФІЯ

В монографії досліджуються різноманітні дискурси соціально-гуманітарної сфери України: філософські, соціологічні, культурологічні, аналізуються особливості сучасного українського суспільства, національної ідеї як чинника духовної консолідації української держави, надається характеристика інформаційної сфери сучасної України в євроінтеграційному та безпековому аспектах, розкриваються проблеми освіти, мовленевих практик тощо. Монографію розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами українського суспільства.